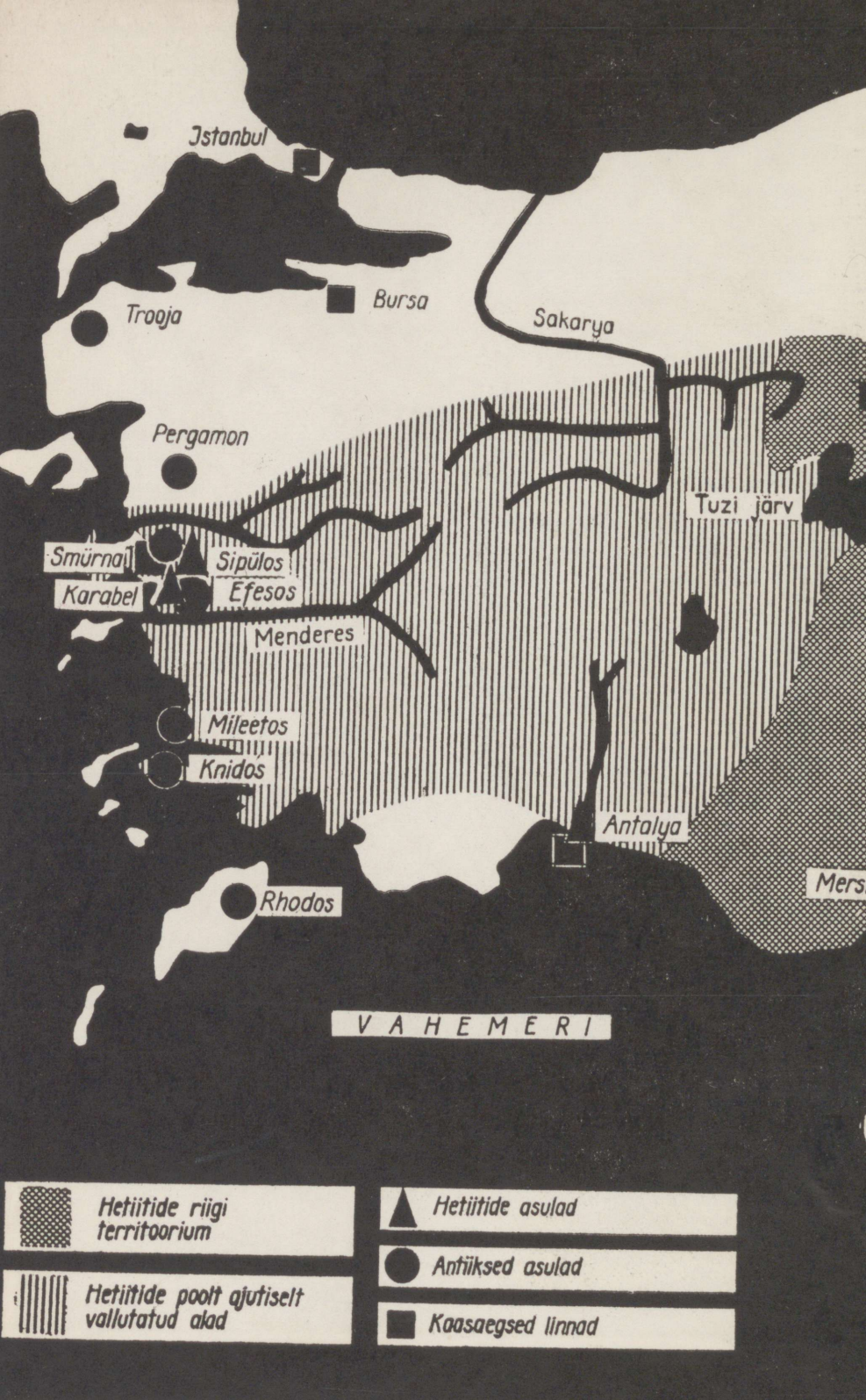
Istanbul
Trooja
Bursa
Sakarya
Pergamon
Tuzi järv
Smürna
Sipülos
Karabel
Efesos
Menderes
Mileetos
Knidos
Antalya
Rhodos
VAHEMERI
Hetiitide riigi territoorium
Hetiitide poolt ajutiselt vallutatud alad
Hetiitide asulad
Antiiksed asulad
Kaasaegsed linnad

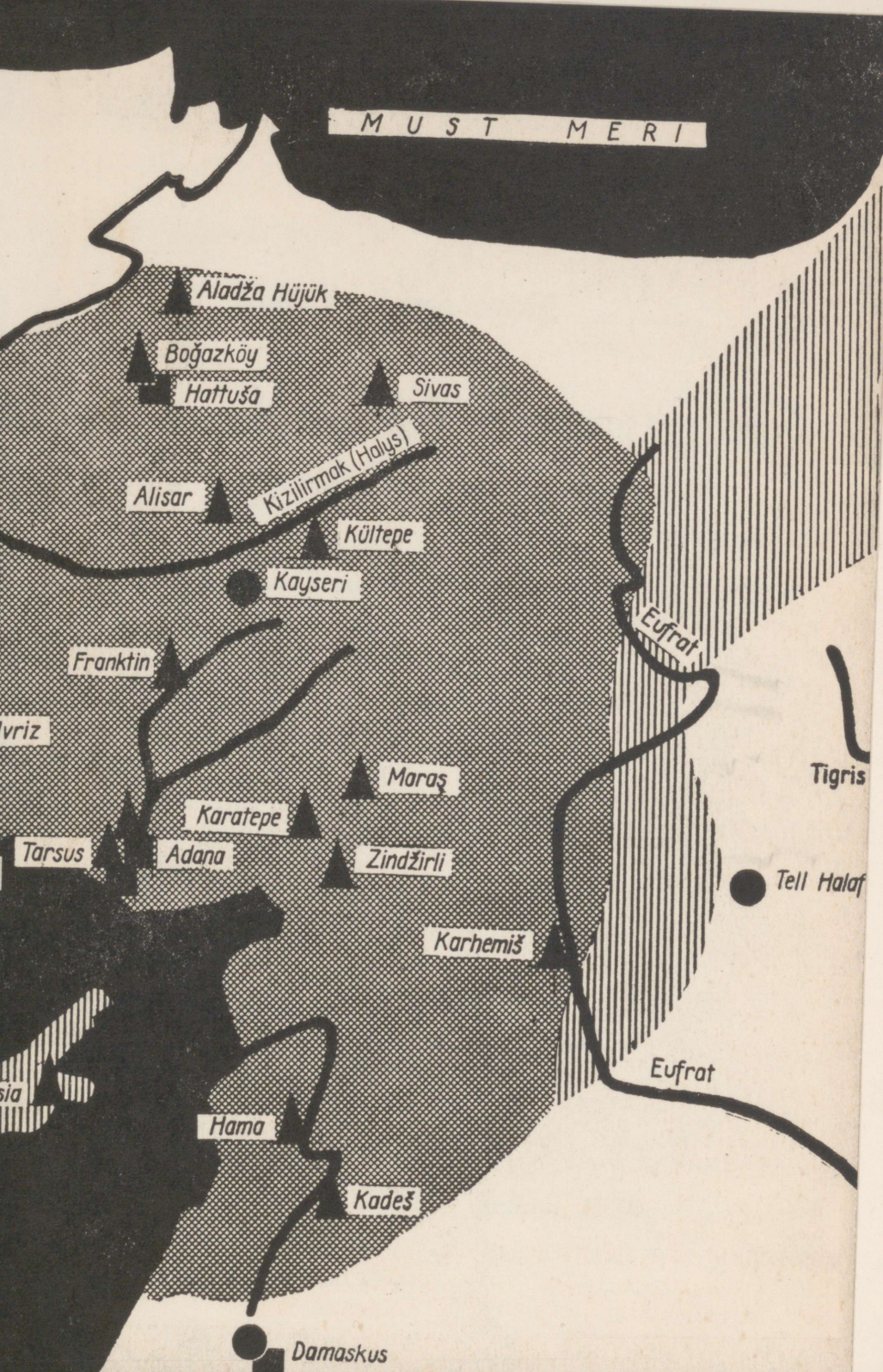
MUST MERI
Aladža Hüjük
Boğazköy
Hattuša
Sivas
Alişar
Kizilirmak (Halys)
Kültepe
Kayseri
Franktin
Eufrat
Tigris
Maraş
Karatepe
Tarsus
Adana
Zindžirli
Tell Halaf
Karhemiš
Eufrat
Hama
Kadeš
Damaskus

9
A-31238

Vojtech Zamarovský

Hetiitide impeeriumi saladuste jälil

Slovaki keelest tõlkinud L. Metsar

Kirjastus „Valgus" Tallinn 1971

902.6
Z 10

Originaali tiitel:

VOITECH ZAMAROVSKÝ
ZA TAJOMSTVOM RIŠE CHETITOV
Mladé letá Bratislava 1963

Kunstiliselt kujundanud V. JERŠOV

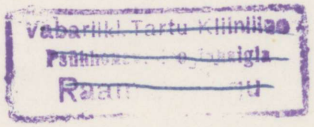

Lnv 8411

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Войтех Замаровский. ТАЙНЫ ХЕТТОВ. На эстонском языке. Перевел со словацкого Л. Метсар. Художественное оформление В. Ершова. Издательство «Валгус», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja M. Johanson. Kunstiline toimetaja A. Säde. Tehniline toimetaja T. Linkvist. Korrektorid E. Kask ja U. Karelaid.

Laduda antud 5. X 1970. Trükkida antud 21. I 1971. Läti NSV Ligatne paberivabriku trükipaber nr. 1, 60×90/16. Trükipoognaid 16,0. Arvestuspoognaid 17,29. Trükiarv 12 000. Tellimuse nr. 6402. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk 2. Hind rbl. 1.01.

1—6—2
38—TL—12—70

Sissejuhatus

Kaugel Kreeka ajaloo silmapiiri taga asub hetiitide impeerium, antiikaja kõige salapärasem impeerium, mis oli surnud ammu enne seda, kui sündis meie kalender. Ja mitte ainult surnud, vaid ka hallidel aegadel täielikult unustatud — põhjalikumalt kui legendaarne Atlantis!

See raamat jutustab mainitud impeeriumi avastamise ajaloo. Raamatu peategelasteks on ebatavalised mehed: rändurid, kes tungivad läbiuurimata aladel sellistesse kohtadesse, mida pole mitte ühelegi kaardile kantud, arheoloogid, kes laskuvad aastatuhandete sügavikku ja toovad päevavalgele kultuurimälestisi, millest inimkonnal seni aimugi polnud, õpetlased ülikoolide vaiksetest kabinettidest, kes lahendavad probleeme, mille kõrval kriminaalromaanide kõige komplitseeritumad mõistatused tunduvad lapsemänguna, nagu näiteks: kuidas loetakse tundmatut kirja tundmatus keeles . . . Meie jälgime teadlasi nende uurimisekspeditsioonidel ja siis, kui nad jäävad üksi oma mõtetega, jälgime neid, kui nad ekslevad ringi eksimuste džunglites ja kui nad raske vaevaga tõusevad kordamineku tipule, kust neile avaneb kõige hämmastavam vaade sellele tõesti uuele antiikmaailmale — nii ootamatu vaade, et nad ise ka ei usu oma silmi.

Meile valmistab erilist rõõmu — ja me ei kõhkle ütlemast: me oleme selle üle õigusega uhked —, et hetiitide avastamise suurürituses, millest võtsid osa paljude rahvaste uurijad ning õpetlased, kuulub lõviosa tšehhoslovakkia teadlastele. Just meie õpetlane Bedřich Hrozný rebis katte nende keele saladuselt, dešifreeris selle — ja võimaldas seega selgitada hetiitide päritolu, nende ajaloo, nende impeeriumi majandusliku ja poliitilise struktuuri, nende kirjanduslikud mälestusmärgid. Hrozný kui esmaavastaja suurust ning teeneid tunnustavad vastuvaidlematult kõikide maailmajagude ja igasuguste koolkondade teadlased. Juba see oleks küllaldaseks põhjuseks, et me tema kümnendal surmapäeval tema elu ning tööd meelde tuletaksime, kuid veelgi rohkem paelub meid see, et tema kuulus nende meeste hulka, kes kirjutasid oma tööga ühe kõige paeluvama ning seiklusrikkama peatüki inimtunnetuse ajalukku.

Kui hetiitide avastamise ajalugu ja avastajate elusaatused sarnanevad suuresti romaaniga, siis pole see minu kui käesoleva raamatu autori teene. Selles pole mitte midagi väljamõeldut: see on faktograafiline töö, milles esinevad romaanilikud elemendid on loonud elu ise. Mina olen piirdunud üksnes nende väljavalimisega ja nende dramaatilisse järgnevusse monteerimisega, nii et uurimistöö sulaks õpetlaste elukäiguga kokku ühtseks tervikuks. Üksikute teadlaste panust olen katsunud hinnata objektiivselt, kui ma aga siiski Bedřich Hroznýle rohkem ruumi annan, siis vastab see tema tähtsusele hetitoloogia ajaloos ja minu soovile kirjutada käesolev raamat ühtlasi tema biograafiana.

Mis puutub selles teoses esinevasse tsitaatide rohkusse, siis on see meelega tehtud. Kõikjal, kus võimalik, lasen ma otseselt kõnelda meestel, kes kirjutasid oma elutööga suure romaani hetiitide avastamisest ja nende keele taaselustamisest. Ma pole seda teinud üksnes seepärast, et need hinnangud on kõige kompetentsemad, vaid ka seepärast, et nende sõnad asuvad tavaliselt varjatud ning raskesti kättesaadavates erialastes publikatsioonides. Kuid seejuures ei kõhkle ma esitamast oma seisukohta, nii et lugeja saaks alati selgesti aru, kus räägitakse teaduse poolt üldtunnustatud seisukohtadest, kus üksikute teadlaste isiklikest vaadetest, ja kus kannan kirjutatu eest vastutust üksnes mina.

Selle raamatu kirjutamisel polnud mul mingeid teaduslikke ambitsioone: see pole raamat teadlastele, vaid l u g e j a t e l e. Sellest hoolimata, et käesolev teos tahab pakkuda üksnes põnevat lugemisvara — ehkki kohati üsna erialast —, baseerub raamat rangelt teaduslikel andmetel. Et selles raamatus ei ole jämedaid faktilisi vigu, selle eest olen tänu võlgu kõigepealt kahele teaduslikule töötajale, kes tegelevad tänapäeval Bedřich Hrozný erialaga Karli ülikooli filosoofiateaduskonnas: prof. dr. Lubor Matoušile, kes jätkab Hrozný assürioloogilisi uurimusi, ja dots. dr. Vladimír Součekile, kes on pühendunud hetitoloogilistele probleemidele. Mõlemad andsid mulle väärtuslikke nõuandeid, aitasid mul materjali koguda (selle eest tänan ka K. Riemschneiderit Berliinist) ja lugesid käsikirja läbi. Bedřich Hrozný elutöö hindamisel hetitoloogia uusimate saavutuste seisukohalt tänan prof. dr. H. T. Bossertit Istanbuli ülikoolist, kes oli väga vastutulelik ja vastas meelsasti minu kõikidele küsimustele. Avaldan tänu ka C. W. Ceramile Woodstockist (New York), kes saatis mulle oma töö uusimate uurimuste kohta hetiitide impeeriumi valdkonnas; nõnda andis ta informatsiooni, mis oleks mulle muidu kättesaamatuks jäänud. Eriti palju tänu olen ma võlgu professor Hrozný tütardele Vlasta Šestaková-Hroznále ja Olga Hroznále lahkuse eest, millega nad andsid minu käsutusse perekondliku kirjavahetuse, fotomaterjali, käsikirjalise pärandi jne. ja teatasid mulle palju ainult neile teada olevaid olulisi detaile Bedřich Hrozný elust.

V. Z.

1

Rahvas ajaloo hämarusès

Esimene peatükk

Hetiitide avastamine

„Hetiitide leiutaja"

Kui Oxfordi ülikooli professor Archibald Henry Sayce 1880. aasta sügisel pidas Londoni Piibliseltsis ettekande «Hetiidid Väike-Aasias», tekitas see tõelise sensatsiooni. Nimelt esitas ta oma ettekandes täiesti kuulmatu tõsiasja: tänapäeva Türgi ja Põhja-Süüria territooriumil eksisteeris kolmekümne või neljakümne sajandi eest suur ja vägev rahvas, kelle olemasolu on ajaloolased kuidagi ära unustanud. Mitte üksnes kaasaegsed ajaloolased, vaid juba kreeka ja rooma omad!

Nii soliidne ajakirjandus kui ka bulvarilehed, mis tavaliselt selliseid loenguid ei refereeri, võrdlesid Sayce'i Layardiga, kes oli tuhandeaastase Ninive lademete alt välja kaevanud piiblist tuntud «röövlikoopa» ja ühtlasi ka «kõige uhkema pealinna kõikide omataoliste hulgas», või Schliemanniga, kes oli jahmunud kaasaegsete silma all välja kaevanud Homerose-aegse Trooja. Sayce seati neist isegi kõrgemale: siin polnud tegemist ainult ühe linnaga, olgu see siis ükskõik kui kuulus, siin oli tegemist terve rahva avastamisega!

Kuid üsna varsti muutus sensatsioon kahtlemiseks ja kahtlemine pilkamiseks. Pole võimalik täpselt kindlaks teha, kes õnnistas esimesena Sayce'i iroonilise tiitliga «hetiitide leiutaja». Kuid mõni aasta hiljem kirjutati tema kohta «Briti entsüklopeedias», kus elavate inimeste suhtes väljendutakse põhimõtteliselt tagasihoidlikult: «Tema teeneid teadusliku orientalistika vallas pole võimalik ü l e h i n n a t a».

Tiitli «hetiitide leiutaja» — kui seda üldse õigustatuks lugeda — oleks pidanud pigem saama iiri misjonär William Wright, kes oli avaldanud juba kaks aastat enne Sayce'i loengut «Briti ja Välismaa Evangelistliku Ühingu Ringvaates» oma samasuguste teesidega artikli. 1884. aastal ilmus temalt raamat lausa bombastse pealkirjaga — «The Empire of Hittites» («Hetiitide impeerium»).

Bombastne näis juba selle hetiitide riikliku moodustise nimetamine suurriigiks, impeeriumiks. Normaalse inglase silmis pälvis sellist nimetust üksnes Briti impeerium ja äärmisel juhtumil ka Vene tsaaririik; ajaloost võis lisada veel Napoleoni-aegse Prantsusmaa, siis Habsburgide suurriigi, «mille kohal päike iialgi ei loojunud», ja täie õigusega muidugi Vana-Rooma riigi. Kuid nimetada impeeriumiks sellise rahva riiki, kes oli inimkonna mälust kadunud — ja võib-olla teda polnudki üldse olemas — see oli juba rohkem, kui teadlane võis endale lubada.

Ent Sayce'il ja Wrightil olid head argumendid oma seisukoha kaitsmiseks. Muidugi eksisid nad paljuski, kuid üks nende viga osutus hiljem eriti põrutavaks: nad olid Hetiidi impeeriumi tähtsust ning osa alahinnanud!

Aabrami leping — ajaloovallikas?

Et me mõistaksime, mispärast kutsusid hetiidid üheksateistkümnenda sajandi lõpul Inglismaal — ja mitte üksnes Inglismaal — esile sellise sensatsiooni ja mispärast nende avastajatest kirjutati kord kui väga lugupeetud teadlastest, kord kui šarlatanidest, selleks peame meelde tuletama, mida tollal hetiitidest üldse teati.

Loomulikult teati nendest! Mitte küll ajaloolaste uurimuste ega ajalooõpikute põhjal, vaid kristliku maailma kõige levinuma raamatu, piibli tekstide alusel. Ja on lausa paradoksaalne, et ehkki paljud pidasid selles «raamatute raamatus» toodud andmeid sulatõeks, jäid hetiitide kohta käivad teated peaaegu tähele panemata.

Neid polnud nimelt kerge märgata. Piiblis kõneldakse hetiitidest enamasti üheskoos tähtsusetute rahvaste või hõimudega. Esmakordselt on neist juttu esimeses Moosese raamatus (15, 18—21) seoses «lepinguga issanda ja Aabrami vahel», missugune leping kriitilises ajaloolases suuremat usaldust ei ärata. «Sinu soole tahan ma seesinatse maa anda, Egiptuse jõest suure jõeni, Eufrati jõeni: Keni ja Kenisi ja Kadmoni rahva, ja Hiti ja Perissi ja Revai rahva, ja Eemori ja Kaanani ja Kirgasi ja Jebusi rahva.» Sedasama räägitakse ka Joosua raamatus (3, 10): «Sellest peate teada saama, et elav jumal teie seas on, ja võtab teie eest tõesti ära ajada Kaanani ja Hiti ja Hivi ja Perissi ja Kirgasi ja Eemori ja Jebusi rahva.»

(Väike vahemärkus: piibli heebreakeelses originaalis on «*Hittim*», mida slovaki keelde tõlkijad andsid edasi sõnaga «*Heteji*»; Kralická piiblis[1] kasutatakse väljendit «*Hetejšti*». Bedřich Hrozný tõi tšehhi keelde termini «*Hethité*»; sellest tekkis ka slovaki vorm

[1] Ilmus XVI sajandi lõpul. Sellel tšehhikeelsel piiblitõlkel oli suur tähtsus tšehhi kirjakeele arenguloos.

«Hetiti». Tänapäeval kasutame — kooskõlas filoloogiliste uurimuste uusimate tulemustega — slovaki keeles väljendit *«Chetiti»*, tšehhi keeles *«Chetité»* või *«Hethité»*. Saksa keeles on käibel — Lutheri piiblitõlke põhjal — termin *«Hethiter»*, prantsuse keeles religioossetes tekstides *«Héthéens»* ja teaduslikes tekstides *«Hittites»*, inglise keeles *«Hittites»*.)

Piiblis leidub peale ülalesitatu veel mitu teadet hetiitide kohta, näiteks see, et kuningas Taavet võrgutas hetiit Uuria naise (Uuria enda saatis ta salakavala võttega surma) ja et tal oli temaga poeg, kes polnud keegi muu kui kuulus Saalomon; sellel poolhetiidil oli nõrkus hetiidi daamide vastu, sest piibel jutustab, et tema seitsmesaja vürstliku emanda ja kolmesaja liignaise hulgas oli «palju Hiti naisi». Kuid kaks teadet on eriti tähtsad:

«Teisel aastal pärast Egiptusest lahkumist», kirjutatakse neljandas Moosese raamatus (13, 18—30), saatis Mooses issanda korraldusel välja maakuulajad, kes pidid jutustama Parani kõrbes leeris asuvale rahvale, missugune näeb välja see juutide tõotatud maa. Neljakümne päeva pärast jõudsid maakuulajad tagasi teatega, et «maa, kuhu sa meid läkitasid, jookseb piima ja mett» ja et «rahvas, kes seal maal elab, on tugev, ja linnad on tugevad ja väga suured. Amaleki rahvas on seal maal elamas lõuna pool, ja H i t i ja Jebusi ja Eemori rahvas on mägisel maal elamas, ja Kaanani rahvas on elamas mere pool ja Jordani ääres.» Piiblitraditsiooni järgi võib selle teate dateerida umbes XIII sajandi keskpaigaga e. m. a., sest «vabanemist Egiptuse vangipõlvest» seotakse tavaliselt Ramses II valitsusajaga (1298—1232 e. m. a.). Tolle vaarao õukonnas elaski tõeline Mooses ja mitmesuguste nuhtluste abil, mida piibel üksikasjalikult kirjeldab, suutis ta tõestada oma jumala üleolekut vaarao jumalatest ja saavutada nõnda vabaduse oma rahvale.

Sellest teatest võib teha kaks järeldust: hetiidid elasid niisiis juutide «tõotatud maast», s. t. laias laastus tänapäeva Iisraelist põhja pool, ja peale selle elasid nad seal e n n e juutide tulekut «Egiptuse vangipõlvest».

Kuid teine teade, mida piiblitraditsioon peab vanemaks (tegelikult pärineb see VI sajandist e. m. a.), viib meid ajaloo sügavusse ja sisaldab ka hoopis täpsemaid «geograafilisi andmeid». Esimeses Moosese raamatus, Aabrami naise Saara matuste kirjeldamisel on öeldud selge sõnaga, et juudid olid «külalised ja uustulnukad» hetiitide juures, ja et see ala, kuhu esiisa Aabram oli elama asunud, kuulus iidsetest aegadest, nii-öelda «üleilmsest veeuputusest» saadik hetiitidele; seejuures oli esiisa Het Kaanani poeg; kogu see ala kandiski kuni ajaloolise ajani Kaananimaa nime. Kuid tsiteerime sõna-sõnalt (23, 1—20):

«Ja Saara oli elanud sada kakskümmend ja seitse aastat. Ja Saara suri Kirjat-Arbas, see on Hebronis, Kaananimaal, ja Aabram tuli Saarat leinama ja teda taga nutma. Siis tõusis Aabram oma surnu juurest üles ja rääkis H e t i laste vastu ja ütles: «Mina

olen võõras ja manuline teie juures, andke mulle pärishaud eneste juures, et ma oma surnu matan oma silma eest ära.» Ja Heti lapsed vastasid Aabramile ja ütlesid temale: «Kuule meid, isand, sina oled jumala vürst meie seas, mata oma surnu meie kõige paremasse hauda.» Kuid Aabram tahtis omaette hauda, «ta tõusis üles ja kummardas selle maa rahva, Heti laste ette» ja palus hetiit Efronit, et too annaks temale «Makpela koopa, mis tema päralt on ja mis tema välja otsas asub»; hetiit tegigi seda, «ilma et oleks hinna pärast kaua tinginud» (piibliteksti autor pole unustanud seda märkimata) ja nõnda «Aabram vaagis Efroni kätte raha, mis ta oli öelnud Heti laste kuuldes: nelisada hõbeseeklit, mis kaupmeeste keskel käibel.»

See kõik on küll huvitav, kuid see teatab ainult — kui tahame uskuda piiblit nagu «pühakirja» — et hetiidid olid olemas. Mitte miski ei kinnita julget hüpoteesi hetiitide suurriigist.

Kuid Sayce ja Wright tundsid piiblit juba oma elukutse tõttu liiga hästi, et unustada kõige tähtsamat. Teise Kuningate raamatu 7. peatükis (anglikaani piibli põhjal, mida nad tsiteerisid; ristiusu erinevatel kirikutel on ka pühakirja tekst ja järjestus erinev, katoliiklikus piiblis näiteks leidub seesama lugu neljanda Kuningate raamatu 7. peatükis) on ära toodud lugu neljast pidalitõbisest, keda juudid ei lasknud Samaaria linna, mida piiras parajasti Süüria sõjavägi, kuna seal valitses selline nälg, et «veerand kaabat tuvisõnnikut maksis viis hõbeseeklit», emad sõid oma lihaseid lapsi ja inimsöömine oli üldse kõige igapäevasem nähtus. Nendel neljal tõbisel oli valida: kas linnamüüride ees nälga surra või süürlaste leeri minna ja seal endale natuke toitu kerjata. Pimeduse katte all jõudsidki nad sinna. «Kuid vaata, seal ei olnud mitte ühtegi meest, sest Issand oli Süüria sõjaväel kuulda lasknud vankrite mürinat, hobuste norskamist ja suure väe kära, nii et nemad (s. t. süüria sõdalased) ütlesid üksteisele: «Vaata, Iisraeli kuningas on palganud meie vastu hettide kuningad ja Egiptuse kuningad.»»

Siin ei kõnelda hetiitidest enam seoses tähtsusetute hõimudega, vaid üheskoos egiptlastega, tolle aja kõige vägevama rahvaga. (Ja vähe sellest, hetiitide kuningat on mainitud enne egiptlaste kuningat. Selle peale kostsid kriitikud, et niisugust asja võivad argumendiks pidada üksnes vaimulikud, aga rev.[1] Sayce ja rev. Wright ju vaimulikud ongi, kes peavad *ex professo*[2] piibli sõnu uskuma.

See vastuväide on täielikult omal kohal, sest piibel isegi kui juutide ajalooallikas pole kuigi usaldusväärne. (Näiteks kogu lugu juutide «Egiptuse vangipõlvest» on äärmiselt kahtlane, kuna mitte üheski sajast tuhandest papüürosest ja raidkirjast, mis egüptoloogidel läbi loetud, ei leidu selle kohta kõige vähematki

[1] Lühend sõnast «reverend», mis tähendab «auväärne». Vaimuliku tiitel anglosaksi maades.

[2] *Ex professo* (ld.) — ameti, elukutse põhjal.

vihjet. Vaarao Ramses II, kes piibli järgi pidi uppuma juutide jälitamisel Punasesse merre, suri oma 66-ndal valitsemisaastal loomulikku surma ja tema mumifitseerunud surnukeha leiti möödunud sajandi lõpul puutumatust sarkofaagist Kuningate orus.)

Kuid Sayce'i ja Wrighti töödes etendasid piiblitsitaadid tegelikult ainult teisejärgulist osa. Need kaks vaimulikku opereerisid eelkõige faktidega ja faktidest tehtud järeldustega, mis kinnitasid, et Egiptuse ja Assüüria-Babüloonia suurriikide kõrval eksisteeris Väike-Aasias veel kolmas — Hetiidi impeerium.

Hamati imekivi ja edumeelne paša

Arvatavasti huvitavad lugejat need faktid ja eriti see tee, mida mööda Sayce ja Wright nendeni jõudsid.

Hetiitide avastamisel teadusele kuulub prioriteet Wrightile, ja ehkki see kõlab mõnevõrra kummaliselt, avastas ta need kord ühel maanteel. Õigemini küll ühel ebatavalisel kivil, mis asus maantee ääres.

William Wright kui oma elukutse ohver sattus igavesse uttu mähkunud Põhja-Iirimaa rannikult päikesepaistelisse Damaskusesse, igihaljasse veetlevasse oaasi Süüria kõrbe liivamere rannikul (nii veetlevasse, et Muhamed omal ajal ei tahtnud siia sisse astuda, sest pidas seda kohta paradiisiks; et aga kahte paradiisi ei saa olemas olla, siis ei tahtnud ta end lahti ütelda taevasest paradiisist maise nimel). Seal tegeles Wright muhameedlaste ristiusku pööramisega, sooritas matku linna ümbruskonnas ja huvitus folkloorist, tudeeris elavaid ja surnud keeli, mängis pokkerit ja tegeles mitmesuguste jumalale meelepäraste asjadega nagu misjonär kunagi. 1872. aasta novembris kutsus mr. Kirby Green, Briti konsul Damaskuses, Wrighti väikesele väljasõidule Hamasse (muistsesse Hamatisse), provintsilinna Süüria türgi vilajetis[1], et vaatama minna «seda kivi».

Rev. Wright võttis kutse väga hea meelega vastu ja seda mitte ainult seepärast, et niisugune reis pakkus meelelahutust. «See kivi» oli nimelt erakordselt huvitav, temast oli juba palju kirjutatud ja mõne aasta eest polnud kaks ameeriklast, konsul Johnson ja konkureeriv misjonär dr. Jessup, paljuks pidanud oma eluga riskeerida, et seda kivi põhjalikumalt silmitseda. Kui aga Johnson ja Jessup pididi põgenema pärismaalaste kivirahe all, siis Greeni ja Wrighti reis pidi kindlasti ohutult kulgema. Vähemalt nõnda nad arvasid.

Kuni 1872. aastani oli valitsenud seda maakonda erakordselt fanaatiline muhameedlik ning konservatiivne paša, kelle silmis kõik euroopa misjonärid, kaupmehed, spioonid, arheoloogid, rel-

[1] Vilajett (trg.) — suur administratiiv-territoriaalne üksus Türgis.

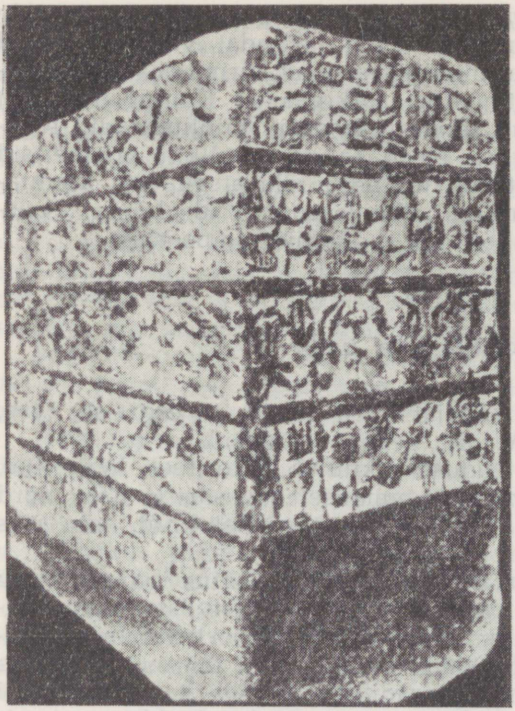

Hetiidi hieroglüüfidega Hamati kivi. Üks esimesi hetiidi kirjalikke mälestusmärke, mis sattus õpetlaste kätte (Wright, 1872).

vadega hangeldajad ja muud läänekultuuri esindajad olid üksnes ümmargused nullid. Kuid tema järglane Subhi-paša oli edumeelne mees ja suhtus euroopa õpetlastesse valgustatud liberaalina. Tema kutsus oma inglastest sõbrad Hamasse, ja kuna tal oli täielik informatsioon elanikkonna meelestatuse kohta, siis lisas ta küllakutsele rühma sõdureid. Viimaste kaitse all jõutigi «selle kivini» ja leiti, et kokku on neid neli; kolm olid müüritud väikeste majade seintesse, mis asusid keset maalilist turuplatsi, neljas aga asus lahtiselt tee veeres. Just see kivi oli elanikele eriti kallis, nimelt ravis see reumat. Tarvitses ainult kivi peale pikali heita — ja tervistumises polnud enam vähimatki kahtlust.

Rev. Wright silmitses kivi hoolikalt: see oli kaetud kummaliste ornamentidega, mis esimesel pilgul näisid väga igivanad olevat — ei, need polnud ornamendid, see oli k i r i! Need sarnanesid egiptuse hieroglüüfidega, kuid ometi ka erinesid viimastest. Mitte kusagil polnud lõvi, mitte kusagil polnud kõrvadega madu, mitte kusagil inimese kätt — kuid see-eest olid siin linnud, inimfiguurid, kummalised kolmnurgad, nelinurkadest moodustatud mitmesugused kujundid ja salapärased sümbolid...

Hama elanikud said muidugi otsekohe aru, mispärast need

kaks franki koos sõdurite rühmaga siia olid tulnud: nad tahtsid imekivi ära röövida, et siis selle abil oma kaasmaalasi ravida. Ja nende kahtlus muutus kindlaks veendumuseks, kui «kõva musta turbanit kandev bei» käskis sõduritel kivid välja kangutada.

See töö ei laabunud küll päris libedasti, kuid sõduritel olid püssid, ja nõnda olid 25. novembri õhtuks aastal 1872 kõik neli kivi, nende hulgas ka imekivi, paša kohalikus residentsis. Kuid vaevalt oli rev. Wright neid rasvaküünalde valgusel põhjalikumalt uurima hakanud, kui sisse tormas üks kandjaid sõnumiga, et fanaatikud tahavad maja tormijooksuga vallutada ja kivid pigem puruks peksta, kui jätta neid uskmatute kätte. Järgmine sõnum teatas, et mitmed politseinikud on mässajatega ühinenud. Mr. Green kui diplomaat nõudis relvastatud sekkumist, ent Subhi-paša kui väepealik otsustas diplomaatilistesse läbirääkimistesse astuda. «Homme hommikul tasun teile kivi hinna.»

«See oli uneta öö», kirjutas oma päevikusse rev. Wright. Mööda tänavaid liikusid ärritatud rahvahulgad ja taevavõlvile ilmusid kurjakuulutavad märgid. Dervišid jooksid mööda linna ja veensid igaüht, kes ise polnud veel selle peale tulnud, et see on hoiatus jumala poolt. Hommikul jõudis kriis haripunktini, sest rahulolematutega liitusid ka mitmed sõdurid. Subhi-paša juurde tuli elanikkonna delegatsioon, keda juhtis äärmiselt nördinud linnapea; too nõudis, et kivid nende vanadele kohtadele tagasi viidaks. Valgustatud paša pidas tarbetuks selgitada, et öösel toimunud meteoriidisadu oli puhas juhus ja et sellel pole mitte mingisugust põhjuslikku seost imekivi äraviimisega. Ta istus ja mõtles kaua aega.

«Kas tegi taevast sadanud tulevihm kahju mõnele mehele, naisele või loomale?» küsis ta lõpuks.

«Ei,» tunnistas linnapea, «kuid . . .»

«Kuid soovivad siis õigeusklikud veel selgemat märki, et taevas on kivi äraviimisega nõus?»

Sellele saalomonlikule otsusele lisas ta rahakoti hõbemüntidega, ja delegatsioon oli nii rabatud sellest, et valitseja täitis oma lubaduse, et ei saanud enam sõnagi suust.

Siis saadeti kivid Istanbuli, ja seal on nad praegugi (Uue Muuseumi alumises tiivas). Rev. Wright laskiş neist valmistada kipsist koopiad ja saatis need Briti Muuseumi.

Seega olid Hamati kividel leiduvad salapärased märgid euroopa õpetlastele kättesaadavaks tehtud. Kuid ka rev. Wright ei lakanud selle asjaga tegelemast. Varsti leidis ta taolise kivi Aleppo mošees (seal raviti sellega silmahaigusi). Hiljem leiti väikseid savist ja metallist pitsateid samasuguste märkidega peale Süüria veel ka Kiliikiast, Kapadookiast, Eufrati ülemjooksult, ja nende kõikide puhul oli selge, et nad kuuluvad ühte kultuuri, võib-olla isegi ühte impeeriumi. Kuid missugune kultuur see oli? Ja rev. Wrightile, kes kogu oma eluaeg oli piiblit lugenud, tuli

korraga mõte, et see kõik võiks väga hästi Hetiidi impeerium olla.

Võttis veel natuke aega ja ta oli selles veendunud.

Samal ajal peatusid Briti Muuseumis külastajad Hamati kivi juures ja kehitasid õlgu. Kuid üks neist oli algusest peale veendunud, just nagu ka Wright, et need märgid ei ole ornamendid, vaid kiri. Ta tegi koguni kindlaks — ja nagu hiljem selgus, täiesti õigesti —, missuguses suunas tuleb seda kirja lugeda!

Idamaades pole nimelt enesestmõistetav, et kirjutatakse vasakult paremale. Juudid ja araablased kirjutavad paremalt vasakule, hiinlased ülevalt alla ja vanadele egiptlastele oli see täiesti ükskõik, kas raiuda oma epigraafid paremalt vasakule või vasakult paremale. Kuidas aga teadis kirja oskav egiptlane (umbes iga tuhandes elanik vaaraode impeeriumis), missuguses suunas peab ta raidkirja lugema? Väga lihtsalt — ehkki eurooplastelt nõudis hiljem üle 2000 aasta, enne kui nad selle peale tulid: teksti loetakse vastassuunas sellele, kuhu poole on pööratud näiteks öökull (märk «m»-i jaoks), pilliroovars (märk «j»-i jaoks), väljasirutatud käsi (märk kurguhääliku jaoks). Hamati kivil aga oli näha, et loomade kujutised olid ühes reas vasakule, teises jällegi paremale poole pööratud — kes peab siin õige otsa kätte saama? «Seda teksti tuleb lugeda bustrophedon-meetodil s. t. niimoodi, nagu härg künnab!» Teiste sõnadega: esimene rida vasakult paremale, teine paremalt vasakule jne., nii et kirjutajal ega lugejal pole tarvis asjatult rea algusesse naasta.

Äärmiselt lihtne — kuid kõik geniaalsed avastused on lihtsad (ehkki kõik, mis on lihtne, ei pea tingimata geniaalne olema).

Archibald Henry Sayce (1845—1933), kes avastas Hamati kivil leiduva kirja ülalmainitud ainulaadse iseärasuse, oli inglane (kuigi ta enda kohta alati kinnitas, et ta on uelslane), vana aadliperekonna võsu ja ebatavaliselt andekas keelte peale. Kümneaastaselt luges ta juba Homerost kreeka keeles ja Vergiliust ladina keeles, neljateistkümneaastaselt piiblit heebrea ja aramea keeles, kaheksateistkümneaastaselt võis ta kirjutada rubriiki «keelte oskus» peale prantsuse, saksa ja itaalia keele veel vana-egiptuse, pärsia ja sanskriti, hiljem ka assüüria ja mõned polüneesia keeled või dialektid. Kahekümneaastaselt astus ta Oxfordi ülikooli, kolmekümneselt oli ta juba sealses Queen's College'is professoriks; ja üle kuuekümne aasta vanuses, olles juba ammu maailmakuulus teadlane, elas ta ikka ühes ning samas tagasihoidlikus korteris, mille oli endale üürinud üliõpilasena.

Kuid see korter oli talle eelkõige vaid baasiks ja puhkekohaks, sest suurema osa oma elust saatis ta mööda reisidel. (Loengute pidamisse ei suhtutud Oxfordi ülikoolis iialgi eriti rangelt.) Ja nõnda võidi kohata «pääsukesesabaga härrat» (nagu teda kutsusid araablastest töölised, sest mitte kunagi ei võtnud ta seljast anglikaani vaimuliku frakki) kord Egiptuses, kus ta võrdles ühe suhteliselt lihtsa raidkirja jäljendit Karnakis Ramses II templil lei-

Archibald Henry Sayce.

duva originaaliga, kord Jeruusalemmas, kus ta kopeeris — vööst saadik vee sees — epigraafi mingi kanali seinalt; ja kord jällegi Lõuna-Araabia kõrbetes kaljudel, kus ta joonistas üles tundmatu päritoluga reljeefe; siis muistse kuulsa Efesose varemetes ja Smürna ümbruses, hiljem Celebesil, Sumatral ja Vaikse ookeani loendamatutel saartel. Kiikuvate laevade kajutites ja Oxfordi kabineti vaikuses kirjutas ta siis oma raamatuid: Guinea primitiivrahvaste usuelust, jaapani budhismist, «ristiusu sisseviimisest Hiinasse nestoriaanlaste[1] poolt» ja loomulikult ka oma teaduslikke töid võrdleva keeleteaduse ja assürioloogia vallast, kuna ta oli nende distsipliinide professoriks.

Missuguses suunas tuleb lugeda Hamati raidkirja, selle avastuse tegi ta juba 1876. aastal, ja et sellise iseloomuga kiri oli levinud peaaegu kogu Väike-Aasias, sellele veendumusele jõudis ta ühelt poolt oma reiside ajal, teiselt poolt aga leidude põhjal, mis

[1] Nestoriaanlased — kristlik sekt Idamaadel; Konstantinoopoli patriarh Nestoriuse (surnud umbes 450. a. m. a. j.) õpetuse pooldajad.

asusid Briti Muuseumis. Nende tähelepanekute ja egiptuse ning assüro-babüloonia muististe interpreteerimise põhjal — viimastes kõneldi enam kui viiesaja aasta jooksul võimsast, ehkki «võidukalt puruks löödud» *Ht* impeeriumist (vanad egiptlased, täpselt samuti nagu meie sealsed kaasaegsedki, ei kirjutanud välja täishäälikuid) või *Hatti* ehk *Chatti* suurriigist (nagu seda nimetasid assüürlased ja babüloonlased) — jõudis Sayce sama tulemuseni nagu Wrightki.

Polnud enam vaja kahelda: oma ettekandes esitas Sayce tõestusmaterjali. Veenvat, teaduslikult põhjendatud tõestusmaterjali. Sest ta oli tõsine teadlane ja selleks loenguks, «mille daatum tähendab hetiitide muistsele maailmale sedasama, mida tähendab 12. oktoober 1492 Ameerikale», aastaid ette valmistunud. Kuid see teadusliku (ja mitte üksnes teadusliku) progressi tõukejõud, mida nimetatakse kriitikaks, sundis teda edasi minema, sundis üritama hoopis raskema ülesande lahendamist, kui oli seda ühe ajaloo hämarusse vajunud rahva avastamine.

Absoluutselt ümberlükkamatut tõestusmaterjali, mille ees peaksid kapituleeruma kõik vastased ja skeptikud, võisid talle anda üksnes hetiidid ise. Täpsemalt üteldes: nende kirjalikud muistised. Kuid see nõudis üht: nende kirja ja keele dešifreerimist. Tundmatu keele ja tundmatu kirja dešifreerimist!

Matemaatikute keeles kõlab see ülesanne nõnda: lahendage kahe tundmatuga võrrand! Me pöördume selle juurde veel tagasi, siinkohal ütleme üksnes niipalju: õnnelik juhus aitas Sayce'i, talle puutus näppu dokument, millest unistavad kõik kirjade dešifreerijad, bilingviline, ühe ja sama tekstiga kahes keeles.

Kuningas Tarkumuwa kahtlane pitsat

Tegelikult polnud see üksnes «õnnelik juhus». Nimelt jälgis Sayce süstemaatselt k o g u erialast kirjandust (mis muide on paratamatult vajalik igale teadlasele ja töötajale, kes tahab edasi jõuda) ja tegi sellest endale väljakirjutisi. Ja otsekohe selles esimeses staadiumis, kus eesmärgiks on «teada saada seda, mida teised teavad», sattus ta saksa diplomaadi ja orientalisti A. D. Mordtmanni artiklile, mis oli peaaegu kümme aastat vana. Selles leidus teade «pitsatist, millel tekst kiilkirjas», pitsatil on ebatavalist riietust kandva sõdalase kujutis, «sellest kahel pool asuvad mitmesugused sümbolid» (see langes täielikult kokku, nagu Sayce nende kirjelduse põhjal kindlaks tegi, Hamati kivil leiduvate märkidega) ja «tekst kiilkirjas... Selle pitsati omanikuks oli kaupmees ja numismaatik Alexander Jovanoff Smürnas ning tõenäoliselt andis ta selle üle Briti Muuseumile.»

Mordtmann oli katsunud kiilkirjas teksti lugeda ja tõlkida: «Tarkudimi, Tarsose kuningas». Sayce tahtis tema tõlget kontrol-

Kuningas Tarkumuvu pitsat, mille Sayce aluseks võttis hetiidi hieroglüüfide dešifreerimisel.

lida ja kiilkirjamärke hieroglüüfidega võrrelda. Nimelt ei kahelnud ta mitte hetkegi selles, et tegemist on hetiidi bilingvaga.

Ta pöördus Briti Muuseumi poole. «Väga kahju, kuid midagi niisugust pole me ära ostnud.» Ta kirjutas härra Jovanoffile Smürnasse. «Adressaat tundmatu.» Ta kirjutas tuntud teadlastele, kirjutas kõikidele muuseumidele, mida mäletas; lõpuks pöördus ta ajalehtede kaudu laia üldsuse poole. Ta saigi mõne vastuse, kuid need olid eitavad. Hetiitide saladuse võti oli jäljetult kadunud!

Kui Sayce oli juba viimse lootuse maha matnud, tuli tema juurde mees, kes tutvustas ennast Briti Muuseumi elupõlise ametnikuna.

«Mul on meeles, söör, 1860. aastal keegi pakkus meile seda pitsatit.»

«Ja kus ta on?»

«Meie ei ostnud teda, söör.»

«Mispärast?!»

«Ettevaatuse mõttes. Ta nägi välja kuidagi kahtlane, söör, absoluutselt erinev kõigist. Spetsialistid pidasid seda võltsinguks.»

Sayce jäi keeletuks.

«Kuid mul on hästi meeles, söör, et igaks juhuks me lasksime sellest valmistada galvanoplastilise koopia.»

«Ja kus see on?»

«Muuseumis, söör.»

Järgmisel päeval hoidiski Sayce käes Hetiidi kuninga Tarkumuvu (nagu me tema nime tänapäeval loeme) pitsati täpset koopiat ja üsna varsti pärast seda «hämmastava vaimusähvatuse valgusel», nagu ta ise ütleb, tegi ta kindlaks, et kiilkirjamärgid, mis tähendavad sõnu «kuningas» ja «maa», vastavad järgmistele ja . Teiste märkide võrdlemise ja teravmeelsete kombinatsioonide abil jõudis Sayce niikaugele, et juba 1884. aastal

Tartu Riiklik Psühhoneuroloogiahaigla Raamatukogu

võis ta kirjutada Wrighti raamatu jaoks peatüki «Hetiidi raidkirjade dešifreerimisest».

Tollal oli Sayce kolmkümmend kaheksa aastat vana. Viiskümmend aastat hiljem kirjutas ta: «Kui sa tahad midagi avastada, siis ära unusta, et suuremalt osalt tuleb sul leppida selle tõe tunnetamisega, et sa oled järjekordse vea teinud.» Tema dešifreeringutest osutus täpselt 90% ebaõigeks. Kuid sellest hoolimata luges ta kuut märki just niimoodi, nagu me loeme neid tänapäeval.

Arhiividokumendid kinnitavad Hetiidi impeeriumi olemasolu

Pidi mööduma veel neli aastat, enne kui Sayce'i ja Wrighti «leiutist» tunnustas täielikult nii teadus kui ka lai üldsus.

Nende põhiteesid Hetiidi suurriigi olemasolust leidsid kinnitust täiesti ootamatust küljest. Arhiividokumentide poolt, mis leiti Niiluse kallastelt ja mis olid palju usaldusväärsemad kui Aabrami lepingud issandaga ja hetiitidega.

Vähe on arheoloogia ajaloos avastusi, mis oleksid tehtud nii kummalisel kombel kui «ketserist kuninga» Echnatoni riigiarhiivi leidmine. (See vaarao valitses Egiptuses umbes ajavahemikus 1370—1352 e. m. a. Ta katsus asendada egiptuse polüteistlikku traditsiooni ainujumala, «Päikeseketta» kultuse kehtestamisega. Ta ise kuulutas end selle jumala asemikuks maa peal. Selle reformi poliitiliseks eesmärgiks oli vana aristokraatia ja Teeba preesterkonna võimu purustamine. Selleks viis Echnaton ka oma residentsi Teebast ära uude linna, mille laskis suurepäraselt välja ehitada; see linn Ahet-Aton asus tänapäeva Tell el-Amarna lähedal, Kairost ligi 300 kilomeetrit lõuna pool. Isegi oma esialgse nime Amenhotep muutis ta Echnatoniks («Päikeseketas on rahul»). Kuid reform ei elanud kauem oma loojast. Echnatoni järglane Thutanhamon naasis nii vana religiooni juurde kui ka Egiptuse vaaraode vanasse residentsi.)

Selle arhiivi avastamine polnud arheoloogi teene, vaid vanaegiptuse muististega äritseva tundmatu «kollektsionääri» oma; niisugused tegelased olid kolmveerand sajandi jooksul kogu Egiptuse sõna otseses mõttes üles tuhninud. Ühe fellahi naine — vähemalt nõnda kõlab kõige laiemalt levinud versioon — tahtis tüütutest frankidest lahti saada (frankideks nimetatakse Lähis-Idas ristisõdadest saadik, mida võtsid ette prantsuse feodaalid, iga eurooplast), ja kuna tal muud käepärast ei olnud, viskas ta franki mingi põletatud savist killuga. Paremat ei võinud need kollektsionäärid tahtagi: killul asusid hieroglüüfid, spetsialistid lugesid need hiljem läbi ja tegid kindlaks teksti alusel ka nende vanuse — 2250 aastat!

Ettevõtlikud kollektsionäärid naasid Tell el-Amarnasse, ja varsti reisisid juba terved kastitäied neid tahvleid mööda Niilust pärivoolu Kairosse, et muutuda seal kaubaartikliks: 10 piastrit tükk. Tõsi küll, üksnes muististe «mustal turul», sest tollal oli Egiptuse valitsus juba rangelt keelanud vana-egiptuse muististe väljaveo. Muistiseid ostsid muuseumide agendid ja eraisikud. 1888. aastal tuli Kairosse ka Sayce, «et seda natuke vaadata». (Egiptuse hieroglüüfe luges ta niisama ladusalt nagu «Times'i» pühapäevast numbrit.)

Egiptuse seaduste järgi (need oli valitsuse käest välja pressinud prantslane A. Mariette, kelle teadlase-südametunnistus ei saanud leppida sellega, et Egiptusest röövitakse ja veetakse hoolimatult välja äärmiselt väärtuslikke ajaloolisi muistiseid) tuli kõikidest leidudest teatada Egiptuse Muuseumile, mis asus tollal Bulakis. Kaupmees Abd el-Hay, kes oli algul Suure püramiidi varjus oma telgi üles löönud, tõi mõned odavalt ostetud tahvlikesed «vastavasse ametiasutusse», kuid sealne vastutav ametnik kuulutas need täiesti vastutustundetult võltsinguteks. Nõnda müüs ta siis oma ostu — umbes 160 tahvlikest — Viini kollektsionäärile Theodor Grafile, ja viimase kogust jõudsid nad lõppude lõpuks Berliini. Sajad samasugused tahvlikesed jõudsid samasugust teed mööda Pariisi, Londonisse, Napolisse ja mõned isegi Peterburi.

Tänu inglise, prantsuse, saksa ja itaalia õpetlaste koostööle õnnestus lõpuks kindlaks teha see, mida lugeja juba teab — et need tahvlikesed on äärmiselt tähtsad ajaloolised dokumendid ja heidavad valgust Egiptuse ajaloo kõige tumedamale perioodile, Amenhotep IV ehk Echnatoni valitsusajale.

Kui siis inglasel William Flinders Petriel, ühel kõige silmapaistvamal Vana-Egiptuse muististe uurijal ning arheoloogil, läks korda «ketserkuninga» arhiivi asupaik üles leida (see polnud kerge, sest spekulandid varjasid rafineeritult oma sissetulekuallikat), tegi ta kindlaks, et siin asuvad ülejäänud dokumendid heidavad uut valgust loomulikult Egiptuse ajaloole neljateistkümnendal sajandil enne meie ajaarvamist, ent ühtlasi ka kogu Väike-Aasia ajaloole!

Kolmas suurriik Egiptuse ja Babüloonia kõrval

Meid huvitab siinkohal eelkõige kaks läkitust. Need olid kirjutatud akadi kiilkirjas, mis oli juba ammugi dešifreeritud, ja babüloonia keeles, Vana-Idamaa diplomaatiakeeles, mis oli samuti dešifreeritud. Ja kui assürioloogid olid need vähimagi vaevata läbi lugenud, konstateerisid nad, et ühe nendest läkitustest on kirjutanud Šuppiluliuma, Hetiidi kuningas.

Selles võtab Šuppiluliuma teadmiseks, et Amenhotep astub Egiptuse troonile, ja õnnitleb teda kombekohaselt. Läkituse toon

on viisakas, väärikas, iseteadlik ja mitu oktaavi kõrgem ülejäänud valitsejate läkituste lipitsevast ning pugejalikust toonist (erandiks on Assüüria-Babüloonia kuningas). Ka teise kirja sisu ei jäta vähimatki kahtlust selles, et Hetiidi kuningas korrespondeerib Egiptuse vaaraoga nagu võrdne võrdsega.

Nõnda osutub Šuppiluliuma esimeseks Hetiidi kuningaks, kelle valitsemisaega õnnestus moodsal ajalooteadusel kindlaks teha: oma läkituse on ta kirjutanud umbes 1370. aasta paiku e. m. a. Kuid El-Amarna arhiivis leidus veel kaks Hetiidi kuningate kirja. Need olid kirjutatud küll arusaadavas akadi kiilkirjas, kuid tundmatus keeles. Teadlastel õnnestus ainult see kindlaks teha, et need on kirjutanud Hetiidi kuningas, kes resideeris Arzavas. (Kus see Arzava oli, seda ei teatud; hiljem tehti kindlaks, et Lõuna-Anatoolias.) Kuid isegi see tundmatu keel kõneles: valitseja, kes kasutab rahvusvahelises korrespondentsis kõhklematult oma emakeelt, peab suure ja võimsa impeeriumi valitseja olema.

Jää oli murtud. Ja nüüd oli jõutud sinna, kuhu paratamatult pidi jõutama: egüptoloogid ja assürioloogid vaatasid nende faktide valgusel oma epigraafid uuesti läbi. Kriitilisemalt kui varem.

Karnakis Ramses II templis on jäädvustatud tolle Vana-Egiptuse kõige vägevama valitseja kangelasteod. «Päikese poeg», «Võimas lõvi» ja «Härg valitsejate seas» kasutab siin hooplevaid väljendeid, mida isegi Vana-Idamaa despootide mõõdupuude järgi peeti rohkem kui ülespuhutuks, ja teatab, et «tema tegi lõpu hetiitide impeeriumi laienemisele». Kas polnud see natuke kahtlane? Kas oleks ta n i i v i i s i kirjutanud, kui ta oleks hävitanud tähtsusetu riigikese? Ja raidkirjast ei järeldu üldsegi, et Ramses h ä v i t a s hetiitide impeeriumi. Hoopis vastuoksa: kirjeldus tema pretsedenditust vahvusest, mille abil ta nagu «jumalik ja ülev jahikull» hetiitide piiramisrõngast välja murdis, kui «oli hävitatud Päikesejumala kõige võimsam armee ja kui sõdurid jooksid nagu lambad», laseb järeldada, et ta ei võitnud sõda hetiitidega ja et otsustav lahing lõppes parimal juhul viigiga. Mitte kusagil kogu selles raidkirjas ei leia me tavalist vormelit: «Põletasin ja hävitasin ja laastasin kogu maa, purustasin linnad ja raiusin maha kõik puud, võtsin vangi kõik sealsed rahvad, sain sõjasaagiks nende varanduse ja tohutul hulgal kariloomi . . .» Selle asemel loeme hoopis, et Ramses II sõlmis Hetiidi kuninga Hattušili III-ga mittekallaletungi ja vastastikuse abistamise lepingu ja et ta võttis endale naiseks Hetiidi kuninga tütre!

Assürioloogid leidsid oma tahvlitelt sama üllatavaid teateid. Seesama Hattušili III segab end Babüloonia ja Assüüria vahelistesse lakkamatutesse tülidesse ja «toetab» Babülooniat sellisel moel, et üks viimase kõrgetest aukandjatest kurdab: «Sa ei kirjuta meile kui vend, vaid käsutad meid nagu oma orje!» Ja kõige krooniks oli avastus, et selleks jõuks, kes hävitas Vana-Babüloonia riigi ja kukutas 1594. aastal e. m. a. tema kõige vägevama dünastia, Hammurabi dünastia, olid — hetiidid!

Hama imekivi ja kuningas Tarkumuvu kahtlase pitsati juurest viis tee ketserkuninga Echnatoni arhiivist pärineva nelja savidokumendi kaudu Heti poegade impeeriumi avastamiseni; piiblilegendi järgi oli selle rahva leidnud esiisa Aabram tänapäeva Süüria territooriumil. Polnud tarvis kümmet aastatki, piisas mõnest raidkirjast ühe Egiptuse templi sammastel ja Babüloonia linnade varemetest leitud kirjatahvlitest, et ülendada peaaegu tundmatute hetiitide riik eelklassikalise antiikajà kolmanda suurriigi ausse.

Kui me teame, et hetiidid olid kolmandaks suurvõimuks Egiptuse ja Babüloonia kõrval, siis me teame palju — ent ühtlasi ka vähe.

Mis rahvas see tegelikult oli? Millal ta ilmus ajaloo näitelavale ja millal ta sealt kadus? Millist keelt ta kõneles? Missugune oli tema majanduslik struktuur? Missugune oli tema poliitiline organisatsioon? Missuguse kultuuri ta lõi?

Tänapäeval me teame sedagi. Kuid kõikidele nendele küsimustele vastamiseks kulus meil üle saja aasta. Just selline ajavahemik lahutab meid esimesest katsest Hetiidi riigi saladustesse tungida.

Teine peatükk

Esimesed ekspeditsioonid kadunud kuningriiki

Texier otsib antiikaegset Taviumi

1834. aastal ületas prantsuse reisimees ning arheoloog Charles Felix Marie Texier (1802—1871) Väike-Aasias Kõzõlirmaki jõe, antiikaja Halyse. (2384 aastat enne teda oli selle jõe ületanud tuntud Lüüdia kuningas Kroisos ja sattunud selle teo tõttu ajaloo-õpikutesse, samuti nagu tema nimest tulenev kröösus on muutunud põhjatult rikka mehe sünonüümiks. Püütia oli Kroisosele ennustanud: «Kui sa lähed üle Halyse jõe, siis hävitad suure riigi.» Seepärast läks ta pärslaste vastu sõjakäigule ja Delfi oraakli sõnad läksid täpselt täide: Pärsia kuningas Kyros lõi tema sõjaväe puruks ja nõnda oli Kroisos hävitanud o m a e n d a riigi.)

Texier oli juba aasta otsa reisil olnud, mille ta oli ette võtnud Prantsuse valitsuse korraldusel, kuid omal kulul. Ta oli läbi rännanud Kesk-Türgimaa alad, «mis näisid just nagu janusse surevat», ta oli laagris olnud steppides, kus ulusid «metsikud koerad, kelle kohta ei teatud kindlasti, ega nad viimati hundid ei ole», ja ta oli teed joonud kohalike elanikega, «kes pidasid esimese eurooplase tulekut siia jumalast unustatud kolkasse täiesti enesestmõistetavaks, samal ajal kui Pariisis oleks iga siinse päris-maalase ümber kokku kogunenud terve uudishimulike jõuk». Texier otsis muistset Taviumi.

Ja nagu kõikjal oma teekonnal, nii ka Boğazköy külas (umbes saja viiekümne kilomeetri kaugusel ida pool teisest külast, Ankarast, mis tollest ajast saadik on muutunud Türgi vabariigi pealinnaks poolemiljonilise elanikkonnaga) päris Texier andmeid linnavaremete, raidkujude ja epigraafide kohta.

«Varemeid, kujusid, raidkirju? . . . Muidugi. Allah on suur ja suunab arukalt selle mehe samme, kes tuleb rahumõtetega . . . Yazilikaya pole siit rohkem kui poole tunni tee kaugusel.»

Texier' türgi keele oskusest piisas, et aru saada: *yazilikaya* tähendab «kirjatud kaljut».

«Lõvivärav» Hattušas.

Enne kui selle kalju juurde minna, otsustas ta küla vaadata. See sarnanes täpselt kõikide teistega selles maakohas: põletamata savist onnid maalilises korratuses, ehkki nad ise maalilised ei ole, küla keskel mošee. Viimaste majakeste taga igivana kivist veski, siis küngas ja selle taga uduvinest ähmastamata kaljuseinte, eelmägede ja astangute selged piirjooned. Texier ronis künka otsa ega uskunud oma silmi.

Tema ees laius varemeteväli. Suur mägiplatoo, oruga läbi lõigatud, mille taga kõrgus metsik, praguline kalju, oli kaetud varemetega. Kõige kummalisemate varemetega, mida ta iganes oli näinud: kivivundamentide lumivalged vööd lõikusid täisnurga all, andsid edasi selle sirgete tänavate ning avarate hoonetega surnud linna kontuurid; majakatused oli julm aeg maha kiskunud... Linna ümbritses müür, viimasest allpool asuval nõlvakul paiknes teine müürivöönd. Keset linna suur ristkülik sammaste jäänustega — tempel, palee, foorum?

Texier ei pidanud vastu. Ettevaatlikult, et mitte peale astuda madudele, kes end siin kuumadel kividel soojendasid, ja meremehe tundega, kes astub avamerel hüljatud vraki pardale, hakkas ta varemetega põhjalikult tutvuma. Ta kõndis majavundamentide vahel; kohati ulatasid need mõne sentimeetri võrra üle maapinna, kohati seisid mitme meetri kõrguse seinana, nende laius oli kohati meeter, kohati kaks meetrit. Ta silmitses hoolikalt seinu, mis olid püstitatud gigantsetest, rohmakalt tahutud kiviplokkidest, ja langetas nende laiuse põhjal otsuse, et need olid kindlasti kindlusemüürid. Kindlusemüürid südalinnas? Ta jõudis võimsa värava juurde, mida valvasid kaks tohutu suurt kivist

Reljeef jumala kujutusega «Kuningaväraval» Hattušas. Originaali järgi, mis on umbes 3300 aastat vana.

lõvi. Ent seal, suurepäraselt säilinud reljeefil asus sõdalane niisuguses poosis, mille võtavad poksijad, kui kõlab gong; oma riietuse ja kiivriga meenutas ta rooma leegionäri või kreeka hopliiti.

Texier'le ei piisanud ühest päevast, et kogu seda varemete kompleksi läbi kõndida. «Linn nagu Ateena tema suurimal õitseajal.»

Järgneva päeva hommikul oli ta jällegi künkal ja jälle hakkasid teda vaevama needsamad küsimused mis eilegi. Mis linn see oli? Kes ta ehitasid? Missugune rahvas oli siin elanud? Kui kaua on see linn hüljatud olnud? Ja kui ta oli võrrelnud linna sirgeid tänavaid Idamaa vanade ja uute linnade kõverate tänavatega, siis tegi ta järelduse: see on euroopa ehitusgeeniuse looming. See on Tavium!

Saatja tuletas talle meelde, et ta oli tulnud raidkujusid vaatama.

«Raidkujusid?»

«Palju raidkujusid, bei, väga palju raidkujusid!»

Kui Texier seni oli olnud kimbatuses: mis linn see niisugune on? — siis «Kirjatud kalju» ees jäi ta lihtsalt tummaks.

Nad läksid — õigemini ronisid — kaks tundi mööda metsikut kuristikku; siis näitas teejuht talle reljeefi, mis oli raiutud peaaegu püstloodis tõusva kalju seinasse. Ja kui Texier oli jõudnud sellest mõnekümne meetri kauguseni, siis seisis ta silm silma vastu hirmuäratava protsessiooniga: jäigalt, väärikalt ja sõjaväeliselt mõõdetud sammuga just nagu paraadil astus siin tosin, kaks tosinat meest, ilmselt sõdalased või preestrid, seljas lühikesed vöötatud tuunikad, milliseid kandsid roomlased tööd tehes, peas

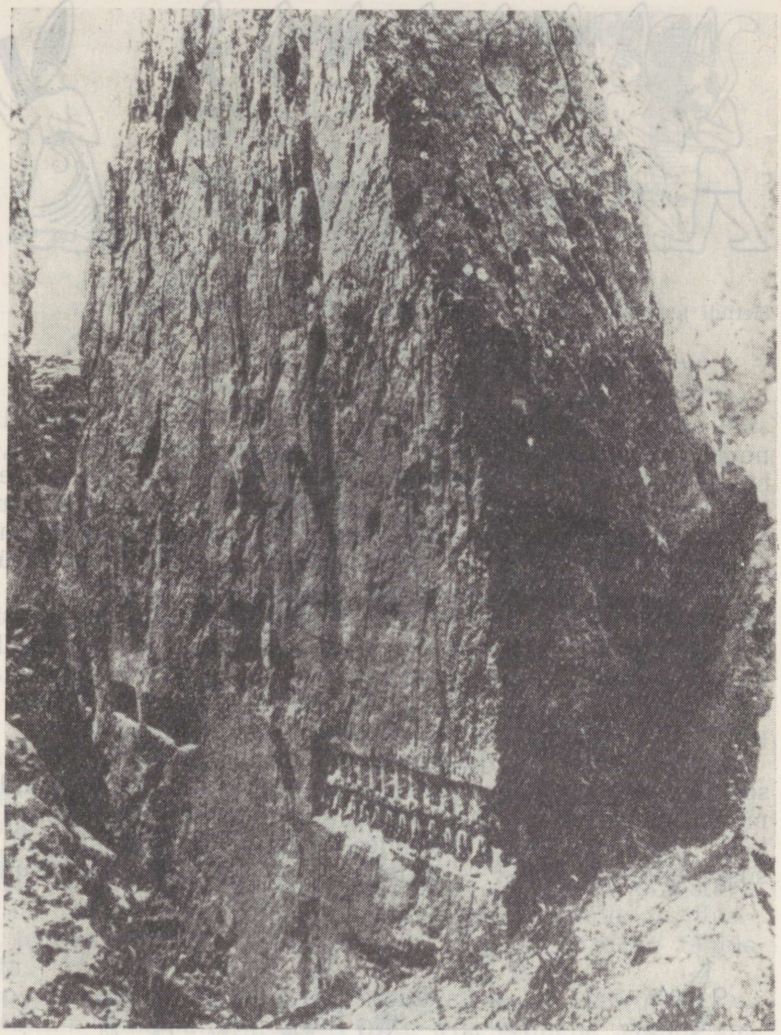

Yazilikaya kaljutempel. Vaade «sisegaleriisse» hetiidi jumalate protsessiooniga, mida nägi esimese eurooplasena prantslane Texier (1834).

kõrged teravatipulised mütsid, mis venitasid neid figuure pikemaks umbes kolmandiku võrra. Õlal kandsid nad mõõka või kaigast . . .

Kuid Texier'l polnud aega, et reljeefi põhjalikult silmitseda. Teejuht osutas paremale, kus kaljunukil asusid teistsugused figuurid, need kandsid teistsuguseid riideid ja teravatipuliste müt-

Hetiidi jumalate protsessioon Yazilikaya templi kaljuseinal.

side asemel olid neil peas tiaarad nagu Rooma paavstil. Kaks nendest figuuridest olid tiibadega nagu kristlikud inglid, teised hoidsid käes mingeid arusaamatuid esemeid — nagu kirveid, mis meenutasid Rooma konsulite võimusümboleid — ja kolmandad ajasid mitmesuguseid loomi. Nende figuuride ümber paiknes igasuguseid märke, mis olid väga sarnased egiptuse hieroglüüfidega.

Texier küsis teejuhi käest, mida need figuurid ja märgid tähendavad. Ta sai umbes sellise vastuse, et kõik tarkus sisaldub pühas raamatus — koraanis, ja et tema ise, tema isa, kõik tema isaisad — puhaku nad rahus! — mitte keegi pole sellest asjast siin ilalgi vähimatki teadnud ega ole katsunudki teada saada. «Need pildid on olnud siin alati, maailma loomisest peale.»

Texier tegi õige järelduse, et surnud linna ja tumma protsessiooniga püha kalju vahel eksisteerib side. Ja kuigi raidkujude mõned elemendid võimaldavad neid Rooma riigi epohhi paigutada, siis k i r i — see sarnanes egiptuse kirjaga, kuid oli sellest siiski hoopis erinev — lülitas sellise arvamuse täielikult välja.

Reljeefid Yazilikaya templist. Joonistatud tänapäeval tehtud fotode järgi.

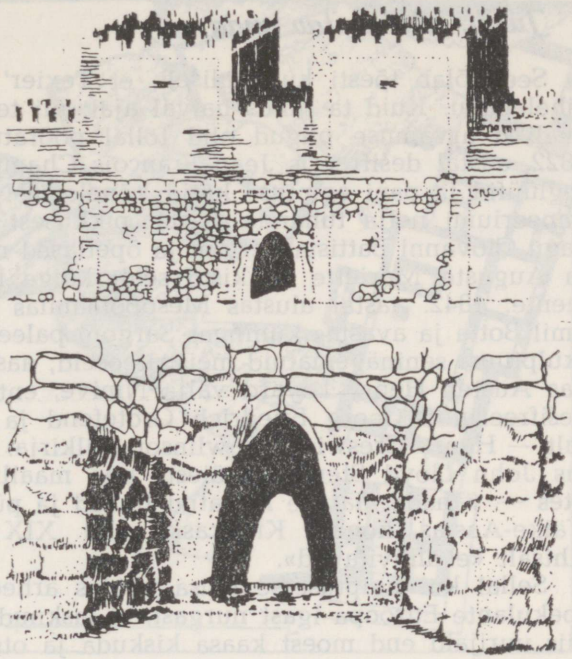

«Kuningavärav» Hattušas. Ülal vaade väljastpoolt, all — linna poolt. Bitteli rekonstruktsioon.

Texier heitis kõrvale mõtte, et see linn on Tavium, mida oli külastanud Strabon tollal, kui meie ajaarvamisega algust tehti. Ta jätkas oma teekonda, kuid ei unustanud neid varemeid kirjeldada. Selle kirjelduse koos «Kirjatud kalju» reljeefide joonistega avaldas ta aastail 1839—1849 kolmeköitelises rikkalikult illustreeritud teoses «Väike-Aasia kirjeldus», mis jäi peaaegu tähele panemata.

Tänapäeval me teame, et see linn on Hattuša — Hetiidi impeeriumi pealinn. Kummalise juhuse tõttu viis esimene samm, mis sellesse kadunud kuningriiki astuti, otseteed tema südamesse — täpselt samuti nagu Napoli kuninga Charles Bourboni sapööride ülema kindral d'Alcubierre'i esimene samm Pompeji tsentrumisse. Ei ühel ega teisel olnud sellest aimugi. Ent kas pole Ameerika avastajaks ikkagi Kolumbus, kellel samuti polnud aimu (ja kes oma surmani ei saanudki teada), et ta oli avastanud uue kontinendi?

Türgi, ebahuvitav maa

See kõlab tõesti kummaliselt, et Texier' raamat ei äratanud tähelepanu. Kuid ta ilmus halval ajal; nii teadusmaailma kui ka avaliku arvamuse pilgud olid tollal pööratud teise maa poole. 1822. aastal dešifreeris Jean François Champollion egiptuse hieroglüüfid ja pani egiptuse kivid kõnelema Niilusel eksisteerinud impeeriumi nelja tuhande aasta pikkusest ajaloost; seiklejad nagu Giovanni Battista Belzoni ja õpetlased nagu Richard Lepsius ja Auguste Mariette hankisid sealt kõige haruldasemaid dokumente. 1842. aastal alustas Mesopotaamias väljakaevamisi Paul Emil Botta ja avastas kuningas Sargoni palee, kus leidus assüüria skulptuuri seninägematuid meistriteoseid; aastail 1845—1849 kaevas Austen Henry Layard välja Ninive, ent juba enne seda oli dešifreerinud Georg Friedrich Grotefend ja — temast sõltumatult — Henry Creswicke Rawlinson kiilkirja. Ja 1839. aastal avastas John Lloyd Stephens täiesti uue maailma Yucatani džunglites — vanade maiade hüljatud linnad ja püramiidid. Avastused Väike-Aasias, koguni Kreekaski, olid XIX sajandi keskpaiku lihtsalt «ebahuvitavad».

Sellal kui Egiptusesse lausa voolas arheolooge, ajaloolasi ja spekulante Euroopa igast nurgast, ei lasknud üksnes väike käputäis uurijaid end moest kaasa kiskuda ja otsis iidseid muistiseid Türgi territooriumil.

Seejuures jäi nendestki uurijatest suurem osa rannikule, sellele «rikkale servale, mis ääristab barbaarsete alade suurt riidekangast», nagu nimetas Cicero Kreeka kolooniaid. Sest siin, Egeuse mere idarannikul asus Efesos oma kuulsa Artemise templiga, kolmanda maailmaimega; siin oli Halikarnassos Mausoleumiga, viienda maailmaimega, mis andis nime kõikidele mausoleumidele; siin oli Pergamon Zeusi altariga, mida peeti samuti antiikaja maailmaimede hulka kuuluvaks; siin asusid Kolophon, Keramos, Knidos, Mileetos, Priene, Magneesia, Phokaia, Klazomena — ja et meil poleks vaja veel tosinate kaupa nimesid üle lugeda, siis meenutagem üksnes Homerose Troojat.

Kuid kõigest hoolimata külastas Boğazköyd ainult aasta hiljem kui Texier teine eurooplasest reisimees — inglane William Hamilton. Ka tema pidas seda paika algul Taviumiks, hiljem aga langetas otsuse Pteria, selle lahinguvälja kasuks, kus Kroisos oma riigi kaotas. Ja natuke maad põhja pool, Aladža Hüjüki küla juures, avastas ta uued varemed ja uued reljeefid, mis olid ilmselt samas stiilis kui reljeefid Yazilikaya kaljul.

Täpsemad teated ja kirjeldused tõid Boğazköyst saksa teadlased H. Barth ja meile juba tuttav A. D. Mordtmann alles aastail 1859—1861. Peale selle astusid nad pika sammu edasi, sest nad ütlesid, et nemad ei tea, missuguse linnaga on Boğazköy juures tegemist. Veidi hiljem avastas siin prantslane C. Perrot uusi raidkirju ja tema kaasmaalane Langlois uusi samas stiilis

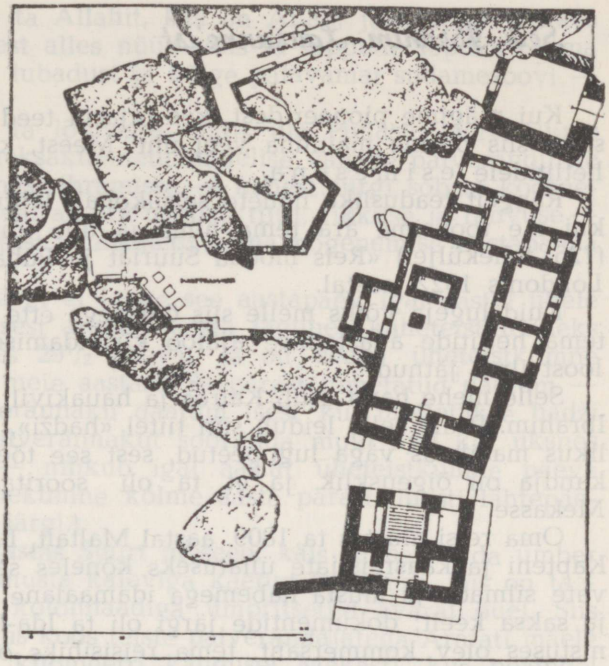

Yazilikaya kaljutempli plaan. Kaljukoridore sulgevatest ehitustest (pildil paremal) on säilinud ainult vundamendid. Bitteli järgi.

reljeefe Türgi riigi Vahemererannikul Tarsuse lähikonnas — umbes nelisada kilomeetrit Boğazköyst lõuna pool.

Ja kui 1880. aastal Sayce teatas, et reljeefid Karabelis ja Sipüloses, Egeuse mere rannikul — seitsmesaja viiekümne kilomeetri kaugusel Boğazköyst lääne pool — on oma stiili ja päritolu poolest hetiitlikud, ja kui siis inglased W. H. Skeene ja G. Smith avastasid kujusid ja raidkirju, mis sarnanesid täpselt Boğazköy omadega, Karhemišis Eufrati kaldal — viiesaja kilomeetri kaugusel Boğazköyst ida pool — siis lakkas Türgi arheoloogiliselt ebahuvitav maa olemast.

Vähemalt h e t i t o l o o g i a l e. Uuele teaduslikule distsipliinile, mis sündis 1884. aastal.

Šeik Ibrahim Lausanne'ist

Kui räägime pioneeridest, kes rajasid teed hetiitide avastamiseks, siis peame mainima veel üht. Meest, kes tegelikult sattus hetiitidele e s i m e s e n a.

Rangelt teaduslike nõuete seisukohalt lähtudes piisaks sellest, kui me tooksime ära tema nime ja ühe lõigu tema raamatust (126. leheküljel) «Reis mööda Süüriat ja Püha maad», mis ilmus Londonis 1822. aastal.

Kuid lugeja võiks meile siis õigusega ette heita, et me oleme tema hetiitide avastamise ajaloo kirjeldamisel ühest huvitavast loost ilma jätnud.

Selle mehe haud asub Kairos ja hauakivil on tema nimi: Šeik Ibrahim. Peale selle leidub siin tiitel «hadži», mis on muhameedlikus maailmas väga lugupeetud, sest see tõendab, et selle tiitli kandja oli õigeusklik ja et ta oli sooritanud palverännaku Mekasse.

Oma reisi alustas ta 1809. aastal Maltalt, La Valetta sadamast. Kapteni ja kaasreisijate üllatuseks kõneles see tüüpiline, välkuvate silmade ja musta habemega idamaalane laitmatut prantsuse ja saksa keelt; dokumentide järgi oli ta Ida-India kompanii teenistuses olev kommersant, tema reisisihiks oli Damaskus. Pikki merereisi päevi — tollal kestis selline teekond kuu aega, tänapäeval katab turboreaktiivlennuk «Constellation» selle vahemaa kolme tunniga — lühendas ta koraani lugemisega. Õigeusklikele Damaskuses kinnitas ta, et ta tuleb Lõuna-Egiptusest, mida tõendas ka tema veidi ebatavaline aktsent; Aleppos aga, kuhu ta jõudis mõne kuu pärast, reetis tema hääldamine juba, et ta tuleb Damaskusest. See oli väga kummaline kommersant: peamiselt tegeles ta sellega, et tudeeris koraani ja veel kord koraani, ent samuti ka ajalugu, geograafiat, rahvaluulet ja üldse kõike maailmas, samuti kulutas ta oma teekonnal kõhklematult nädalaid ja kuid sellistes paikades, kus kindlasti ei saa mingit äri ajada (näiteks Hori mäel, kus olevat surnud piiblist tuntud Aaron). Nuubia kõrbes ta vangistati — ilma pikema jututa tehti kindlaks, et ta on ümberlõikamata — ja saadeti raudades Egiptusesse kui spioon.

Šeik Ibrahim kaitses end ja saavutas niipalju, et paša, kes oli teda üle kuulanud, hakkas lõpuks kahtlema, kas tema ees seisab tõesti uskmatu koer. Praktika kohaselt, mida ei tule ette mitte üksnes Idamaal, andis ta asja lõpliku otsuse tegemiseks komisjonile, mis selleks otstarbeks moodustati kahest väga õpetatud doktorist. Šeik Ibrahim sooritas raske eksami koraani tundmises lausa hiilgavalt: ta tsiteeris peast kõiki surasid, põimis oma vastustesse rahvalikke kõnekäände, vilunud eksamineerijad jäid rahule ka tema tõlgendusega Efesose seitsme magaja loo osas, kuigi ta jutustas selle ära pigem kristliku versiooni ja Goethe luuletuste põhjal kui Muhamedi üleskirjutuste alusel. Kui ta

vabaks lasti, ülistas ta Allahit, kes on Allah, ja Muhamedi, kes on tema prohvet, sest alles nüüd võis ta lõppude lõpuks täitma hakata oma ammust lubadust ja kõige palavamat südamesoovi — külastada Mekat.

Kairost suundus ta lõunasse, sõitis üle Punase mere, liitus Džidda sadamas kaheksakümnetuhandelise vagade palverändurite armeega, mässis ennast ihramisse — kahest türgi sõbast koosnevasse riietusse, mis varjab ära usklike tiitli, rikkuse ja rahvuse — ja jõudis Mekasse just Muhamedi sinna põgenemise aastapäeva eelõhtul.

(Meie kalendri järgi ei lange see aastapäev igal aastal ühele ja samale päevale, sest araabia aasta jaguneb kaheteistkümneks lunaarkuuks, igaühes $29^1/_2$ päeva, ja on seega üheteistkümne päeva võrra lühem meie aastast. Seepärast nimetatud daatum — ent ühtlasi ka palverännaku daatum (sest kui taotletakse hadži tiitlit, siis ei saa palverännakut sooritada muul ajal kui üksnes sellel pidupäeval) — nihkub igal aastal üheteistkümne päeva võrra ja langeb kahekümne kolme aasta pärast uuesti lähtepäevale meie kalendri järgi.)

Šeik Ibrahim külastas Suurt mošeed, käis seitse korda ümber Kaaba — see suur musta kaleviga kaetud kivikuup, mis on taevast sadanud, asub kolonnaadiga ümbritsetud avaral õuel. Siis suundus ta rongkäigus koos teiste palverändajatega Arafati mäele (umbes kahekümne kilomeetri kaugusel Mekast), kus peaingel Gabriel oli õpetanud Aadamat ja Eevat, kuidas nad peavad palvetama. Ta sooritas ka teised ettekirjutatud tseremooniad: ööbis Muzdalfa nime kandvas paigas, kus olid — nii piibli kui ka koraani järgi — veetnud oma esimese öö pärast paradiisist väljaajamist meie esivanemad ja pannud niimoodi aluse inimsoole; ta viskas kolm korda, iga kord seitse kivikest, kuradi pihta, kes oli siin omal ajal ringi uidanud, ja ta ohverdas sama palju loomi nagu teisedki usklikud, kes polnud kuigi rikkad maiste varade poolest. Niimoodi kõikidest pattudest puhtana ja hadži tiitliga, mis tagas talle austuse ning lugupidamise elu lõpuni, naasis ta Kairosse.

Kuid ta ei saanud elust kaua rõõmu tunda. 7. oktoobril 1817. aastal, uueks reisiks ettevalmistuste tegemise ajal, suri ta kolmekümne kolme aasta vanuses.

Tema järelejäänud asjade hulgas leidus pakk, mis oli adresseeritud Londoni Geograafiaseltsile. Ja kui selle asutuse täisvolilised esindajad paki lahti tegid, siis selgus, et see sisaldab üksikasjalise kirjelduse koos köitvalt kirjutatud päevikutega reisidest mööda Süüriat, Liibanoni, Jordaaniat, Siinai poolsaart ja teisi Lähis-Ida maid, mida oli sooritanud aastail 1809—1817 Johann Ludwig Burckhardt Lausanne'ist.

See mees pärines lugupeetud patriitsiperekonnast, mis oli andnud maailmale mitu silmapaistvat õpetlast ja Šveitsi konföderatsioonile (nagu kõlab selle Alpide tippudel asuva riigi nimetus)

terve rea suurepäraseid diplomaate. See mees oli esimene eurooplane, kes nägi ja kirjeldas — hämmastava täpsusega — Hamati kivi.

Tõsi küll, Burckhardti märkus selle esimese kivi kohta hetitoloogia hoones jäi tähele panemata. See kadus geograafilise, etnograafilise, filoloogilise ja kultuuriajaloolise materjalihulga sisse, mida ta oma teosesse oli kokku kuhjanud. Ja pealegi — mida luges üks kivi, kui võrrelda seda nende tollal veel läbiuurimata fantastiliste kivimägedega, mida kujutasid endast Egiptuse püramiidid?

Zindžirli saladuslik kindlus

Kõikidel Hetiidi impeeriumist pärinevatel leidudel, millest me oleme seni rääkinud, oli peale oma spetsiifiliste tunnuste veel üks ühine joon: nad kõik olid juhuslikud. Alles pärast Wrighti ja Sayce'i raamatute ilmumist tehti algust esimeste sihiteadlike — kuigi veel kaugeltki mitte plaanipäraste — ekspeditsioonidega Hetiidi impeeriumi ajaloo sügavustesse.

Esimese teadusliku ekspeditsiooni saatis 1888. aastal teele Berliini Idamaaühing ja seda juhtis maailmakuulus saksa arheoloog Karl Humann (1839—1896). Torkab silma — ja hetiidi leidude üha kasvava hulga puhul on see iseloomulikki — et ekspeditsioon ei suundunud kõige tuntumasse leiukohta Boğazköy juures ega ka mitte ühtegi sellisesse linna, mida me oleme seni maininud, vaid siirdus Zindžirlisse Lõuna-Türgis.

Ajal, kui Londonis jõudsid raamatuturule «Hetiitide impeeriumi» esimesed eksemplarid, lõpetas Karl Humann koos oma kaasmaalase Otto Puchsteini ja austria sõjaväearsti dr. Felix von Luschaniga rekognostseerimisreisi Kiliikias, Lõuna-Türgis; kaks päeva enne planeeritud ärasõitu sai ta teate, mis näis väga usaldusväärne: Zindžirlis leiduvat huvitavaid reljeefe. Kaardil toda paika ei olnud ja üldse ei asunud ta «Adana lähedal» (see on suurim türgi linn Vahemere rannikul), vaid sellest üle saja kilomeetri kirde pool, küllaltki ligipääsmatus kohas sisemaal.

Ehkki aega oli vähe, sõitsid Puchstein ja Luschan sinna. Nad leidsid üksiku künka, mille nõlval olid kobaras kurdide räpased hütid. Ilma pikema otsimiseta nägid nad kohe kaheksat suurt reljeefi, millel olid kujutatud sõdurid vibude ja pistodadega, siis veel loomad ja tiibadega deemonid. Ja mis kõige rohkem silma torkas: see kõik seisis siin täiesti kättesaadavana ning avatuna «nagu arheoloogiliste leidude näitus lageda taeva all, mida peab tähtis isik vaatama tulema». Siis said nad oma suurimaks üllatuseks kohalike elanike käest teada, et need reljeefid kaevas hiljuti välja Hamdi-bei (Türgi muuseumide peadirektor ja tõenäoliselt kuni tänapäevani kõige silmapaistvam türgi arheoloog).

Puchstein ja Luschan joonistasid reljeefid üles (portatiivseid fotoaparaate tollal veel ei olnud) ja naasid Kalifornia kullakaevaja tunnetega, kes rikkusi tõotavas orus on sattunud sissetaotud vaiakestele, mis teatavad, et keegi on nendest ette jõudnud. Kuid neile oli selge, et Zindžirli küngas peidab oma sisemuses suuri arheoloogilisi aardeid, sest senised leiud olid ainult «hakatus». Kus on reljeefid, seal peab olema tempel või palee, ent kus on tempel või palee, seal peab olema linn!

Jooniseid silmitsedes vangutas Humann pead: kas olid need halvasti tehtud või oli siin tegemist täiesti tundmatu, omapärase, originaalse kultuuri kunstiteostega; kultuuriga, mille jälgedele ta oma Väike-Aasias viibimise kestel polnud iialgi sattunud — ent ometi oli ta selle maa risti ja põiki läbi käinud, küll kaardistades, küll kaevates kui kartograaf ja teede ehitaja Türgi valitsuse teenistuses, hiljem aga kui arheoloog, kes avastas kuulsa antiikse Pergamoni!

Me ei tohi unustada, et tollal kirjutati aasta 1884. Tänapäeval lendab sõnum teaduse igast uuest avastusest — ja see ei peagi teaduslik avastus olema, see võib ka jalgpalli- või hokimatši tulemus olla — kiirusega kolmsada tuhat kilomeetrit sekundis üle kogu maailma. Kuid tollal polnud raadiot ega televisiooni. Ja nõnda kulus oma paar kuud, enne kui Humann sai teada hetiidi leidudest, enne kui talle puutusid näppu Wrighti raamat, Sayce'i uurimus Karabeli kaljureljeefide kohta ja teised kirjanduses avaldatud uudised. Võrdlemise abil jõudis ta seisukohale, et Zindžirlis on tõenäoliselt tegemist hetiidi muististega. Kasutades Berliini kuninglike muuseumide peadirektori vahendust, palus ta siis kontsessiooni väljakaevamisteks.

Et läbirääkimisi sellise kontsessiooni hankimiseks tuli pidada diplomaatilisel teel, siis kulus neli aastat, enne kui ta sai vajaliku fermani. 5. aprillil 1888 asus ta oma ekspeditsiooniga teele.

Kogu see ekspeditsioon koosnes temast endast kui juhatajast, doktor Luschanist, kes oli Austria armeest erru läinud ja end arheoloogiale pühendanud, ja Franz Winterist, Ateenas asuva Saksa arheoloogiainstituudi kaastöölisest. Lihtsalt naeruväärne, kui võrrelda tänapäeva ekspeditsioonide isikulise koosseisuga: spetsialistid kirja, pitsatite, epigraafide, reljeefide ja muude taoliste alal, sekretärid, konsultandid arhitektoonika alal, administraatorid, autojuhid ja täiesti vältimatud reporterid! Kuid see-eest oli Humann endaga kõik kaasa võtnud: nõeltest ja naeltest alustades, välisepikojaga ja tõstemehhanismidega lõpetades. Kandjad palkas ta endale Alexandrettas ja vajalikke töömehi lootis ta endale hankida kohapeal.

Nelja päeva pärast oli ta kohal. Tee kujutas endast sedapuhku ühtainust kleepuvat porimülgast. Kui ta oli jõudnud «äärmiselt räpasesse külasse äärmiselt räpaste elanikega», hüppas Luschan hobuse seljast maha ja viis Humanni kohta, kus ta nelja aasta eest oli massiivseid reljeefe näinud. Neid polnud enam seal!

«Naine peegliga». Ümberjoonistatud reljeef Zindžirlist, mille avastas Humann. Tänapäeval teame, et see kujutab jumalannat.

Sellest hoolimata asuti tööle. Tõsi küll, alles pärast seda, kui oli kurdidele selgeks tehtud, et neile tõesti makstakse kaevamise eest kättenäidatud kohtades, ja et tegemist on täiesti tarbetute kividega. Avanss päästis ka kaevajate keelepaelad valla: need kaheksa kujutistega kivi on siin, Hamdi-bei laskis need uuesti kinni ajada. Kümnenda aprilli lõuna ajal paistis neile jällegi päike.

Esimesel päeval kaevas kolmkümmend neli töölist, teisel — üheksakümmend kuus (Humann oma eelarves oli ette näinud sada töölist kaheks kuuks). Ja tulemused? Teise päeva õhtuks oli välja kaevatud juba terve rida massiivseid plaate kahekümne kuue reljeefiga: sõdalased kilpide, mõõkade ja odadega, hobuse ja sõjavankriga, naine, kes vaatab end peeglist — jah, selline oli meie tutvumine esimese hetiitlannaga; siis kaevati lahti lai värav, mida valvasid kaks lõvi. Ja nädala aja pärast konstateeris Humann, et ta on avastanud k i n d l u s e.

Kui ta nägi, et see pole lihtsalt kindlus, vaid tõesti hetiitide kindlus — seda tõestas siinsete leidude stiililine samasus Eufrati ja Egeuse mere vahelt saadud teiste hetiidi leidudega — sattus ta vaimustusse. Tuleb arvesse võtta, et alljärgnevaid ridu pole kirjutanud mõni algaja, vaid mees, kes kaevas välja maailmaime Pergamonis.

«Nõnda lõppes esimene nädal, ja rõõmus erutus rikkalike leidude tõttu mõjus nõnda, et me unustasime, et läänetorm on meie telgid lõhki käristanud, et meie vooditesse sajab vihma, et me

pidime magama, vihmavari pea kohal, ja et me sumpasime oma telkides pori sees!»

Kuid üllatused polnud selle avastusega veel ammendatud. Müüridega piiratud vööndis sattusid tööliste kirkad müürile, mis kõige põhjal otsustades pidi mingisuguse ehituse osa olema; selgus, et selle paksus on kaks, kolm, neli meetrit! Leiti steel, mis kõige põhjal otsustades pidi olema hetiidi oma; selgus, et see on puhta assüüria päritoluga! Leiti reljeef, mis kõikide seniste arheoloogiliste kogemuste põhjal oleks pidanud jätkuma; selgus, et see asub siin ihuüksi! Leiti terve rühm hetiidi amulette — ja nende kõrvalt ida-rooma münt! Kõige krooniks osutus «rääkiv pilt» Ordök-gölil, neljakümne kilomeetri kaugusel Zindžirlist, kuhu viis Luschani üks tööline: tüüpiline hetiidi reljeef, mis kujutas peiesid — ja selle kõrval foiniikia epigraaf!

Kuninganna peolaua ääres. Reljeef Zindžirlist, mille Humann välja kaevas. Nagu selgus, on see üks viimaseid hetiidi kunstnike looduid: pärineb VIII sajandi teisest poolest e. m. a., sellel leiduvad raidkirjad on juba arameakeelsed.

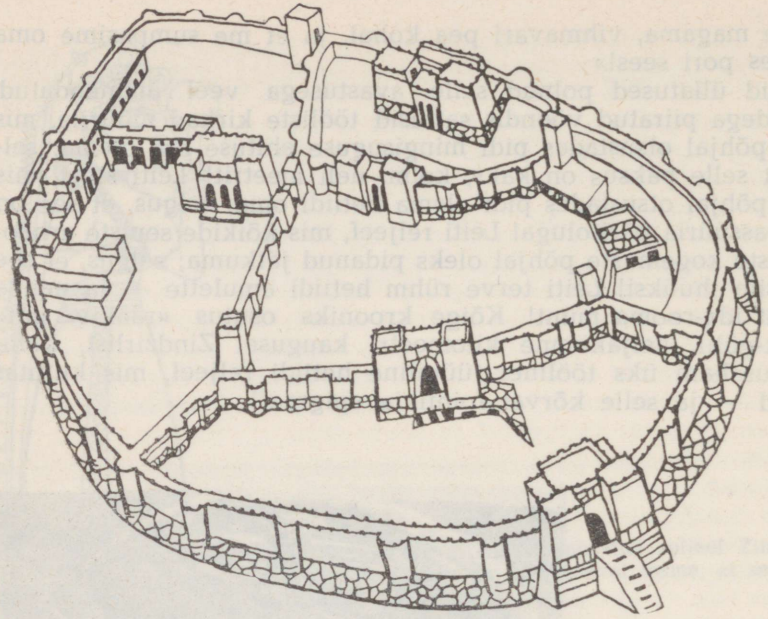

Zindžirli kindlus sisemüüride süsteemi ja kindlustatud väravatega. Luschani järgi.

Seitse nädalat oli Humanni ekspeditsioon Zindžirlis töötanud, nüüd oli vaja mõtelda kojuminekule. Mitte üksnes finantsilistel põhjustel, vaid ka seepärast, et suur kuumus («kui õhtupoolikul oli temperatuur 37—38 kraadi, siis nimetasime me seda jahedaks päevaks») äratas magavad skorpionid, ajas mürgistel madudel vere soojaks ja haudus soodes välja miljardeid sääski, kes tõid oma peenikestel tiibadel laagrisse malaariatõve esimesi sümptoome. Humann pidi lahendama probleemi, kuidas reljeefe ära viia; kuna need asusid kiviplokkidel, mida suudeti vaevalt liigutada, siis laskis ta need lahti saagida; nõnda sai ta 15—20 sentimeetri paksused tahvlid, mis kõigest hoolimata kaalusid ikkagi veerand kuni pool tonni. Kuid õnnetäht, mis oli seni ekspeditsiooni kohal siranud, kustus järsku: Humann jäi kopsupõletikku, kiiresti leviv malaaria laastas staažikate töömeeste ridasid ja laostas distsipliini, kurdidest voorimehed, kes nägid, et välismaalased kiirustavad, nõudsid veo eest muinasjutulist tasu.

Humann pöördus abi saamiseks Hamdi-bei poole, kuid too andis hoopis korralduse, et õpetlane tuleks jalamaid Istanbuli ja esitaks aruande leidude kohta; seal tekkisid siis vastikud vaidlused selle üle, kuidas tuleb leitud saak Saksa-Türgi kokkuleppe

põhjal jaotada. Kui raskesti haige Humann Zindžirlisse tagasi jõudis, oli kogu laagris ainult üks mees veel jalgadel: arst dr. von Luschan.

Mis nüüd järgnes, see võiks olla heaks süžeeks kas seiklusjutule või kangelasloole. Humann ei heitnud meelt, see oli muidugi äärmiselt tähtis. Ta otsis ümbruskonnast üles tšerkessidest voorimehed, kes olid valmis leide ära vedama mõistliku tasu eest. Isikliku eeskujuga tõstis ta palavikus vaevlevad mehed asemetelt jalule ja laadis nende abiga rasked plaadid kaheteistkümnele vankrile, mida vedasid härjad. Kohe orgu laskumisel läksid kolm vankrit katki; nõnda laadis Humann lasti teistele vankritele ja jätkas liikumist mööda teed, mida kindlasti ei saanud teeks nimetada.

Talumatus leitsakus ja keset sääsepilvi, kes jätsid karavani alles siis rahule, kui too oli läbinud põlevast stepirohust kerkiva suitsuvalli, jõudis ekspeditsioon maakonnalinna. Ta peatus kaevu ääres, et kolme ööpäeva järel esimest korda värsket vett rüübata; korraga ilmus sinna ringkonnaülema kurdist asetäitja ja kuulutas kogu lasti seaduse nimel konfiskeerituks. Põhjus? Seadusemees ei saanud ise ka aru, milleks ja kellele neid kive vaja on. Seletused ei aidanud. Hamdi ferman ei ütelnud talle mitte midagi, sest ta ei osanud lugeda, pakutud bakšiš näis talle väheveenvana. Siis laskis Humann käiku võrdlemisi ebateadusliku argumendi: ta tõmbas taskust püstoli. Nõnda jäi tema tahe peale ja viieteistkümne päeva pärast nägi ekspeditsioon merd. Mitte kellelgi polnud enam jõudu teekonda jätkata, ehkki sadamani oli jäänud kõigest kuus kilomeetrit. Nad ööbisid ühe ettevõtliku neegri kahtlase kuulsusega võõrastemajas (kusjuures neil polnud õrna aimugi, et see on salakaubavedajate urgas) ja jõudsid järgmise päeva lõunaks Alexandrettasse. «Aurik oli just ära sõitnud. Järgmine tuleb umbes kümne päeva pärast... Võib-olla.»

Mida kirjutas Humann neil päevadel väriseva käega oma päevikusse? «Ihaldatud eesmärk saavutati, me leidsime otsitavad hetiidi ehitused, need ei asunudki eriti sügaval maa sees. Oleme valmis uut ekspeditsiooni ette võtma, kuna küngas ei kujuta endast enam tundmatut savihunnikut, tema saladust varjav loor on kergitatud ja nüüd on asi selles, et see loor täielikult maha rebida.»

Aurik saabus. Kaheksakümmend kaks kasti kahekümne kolme reljeefi, ühe steeli ja paljude väiksemate leidudega alustas teekonda Berliini. Need olid esimesed dokumendid sellest salapärasest vanast impeeriumist ja tema kultuurist, mille kohta t e a t i, et see oli hetiidi kultuur.

Jumalate ja arheoloogide protsessioon

Humanni järel suundusid hetiidi jumalate ning sõdalaste protsessioone vaatama arheoloogide protsessioonid. Need polnud enam juhuslikud reisimehed ja uurijad-diletandid, vaid mehed, kes taotlesid seatud eesmärki ja olid oma avastuste tegemiseks teadusliku ettevalmistuse saanud.

Nende hulka kuulusid inglane Ramsay, austerlane Lanckoronski, prantslane Chantre, ameeriklane Wolfe, sakslane Winckler, nende hulka kuulus veel ka itaalia, türgi ja ikka ning jälle saksa teadlasi, kelle nimed enamikus on langenud väikese kuulsuse hämarusse. Nende hulka kuulus ka vene õpetlane Ljundekvist, kes avastas hetiidi muistiseid Maraşis (Tauruse mägestikus), ja akadeemik J. I. Smirnov, kes avastas väga tähtsaid hetiidi dokumente oma Väike-Aasia ekspeditsioonil aastatel 1893—1894. Ja kuigi tsaarivalitsus ei tundnud huvi «sellise tühja-tähja» vastu, õnnestus vene õpetlasel sellest hoolimata alus rajada nii hetiidi kui ka teiste Väike-Aasia muististe uurimiseks Vene Arheoloogiainstituudi näol Istanbulis.

Kõik need õpetlased tõid Kapadookia, Kiliikia, Früügia ja Lüüdia tuntud ning tundmatutest nurkadest, Egeuse mere rannikult ja Eufrati kallastelt, Süüriast ja Põhja-Anatooliast uusi koopiaid reljeefidest ja hieroglüüfidega raidkirjadest, pitsatitest, kujukestest ja väikestest savitahvlitest akadi kiilkirjaga ja sellises keeles, mille kohta õigusega arvati, et see on hetiidi keel.[1] Nad kuhjasid kokku andmeid, kuid nende kollektsioon sarnanes margikoguga võhiku kätes: mitte keegi ei osanud hetiidi hieroglüüfidega kirjutatud epigraafe lugeda, sest Sayce'i dešifreering ei pidanud paika, ent hetiidikeelseid epigraafe akadi (s. t. assüro-babüloonia) kiilkirjas, mida võis vähimagi raskuseta lugeda, ei suutnud mitte keegi mõista.

Mitte ükski saladus ei tundunud läbitungimatum olevat kui see. Oli selge: kuni ei suudeta dešifreerida hetiidi hieroglüüfe või hetiidi keelt, mis akadi kiilkirjas kirja pandud, seni ei liigu teadus surnud punktist. Arheoloogid ja väliuurijad vaatasid kannatamatult ringi õpetlaste järele, kes moodustavad teaduse pealetungirinde tagala: nende tagalameeste järele, kes analüüsivad, süstematiseerivad ja hindavad leitud dokumente ja loovad niimoodi eeldused üleminekuks üksikteadetelt rangele teadmiste süsteemile; meeste järele ülikoolide ja akadeemiate kabinettides, keda ei ähvarda kallaletungid mägiröövlite poolt (või valitsuse sõjasalkade poolt, mis olid veel hullemad, vähemalt Türgi impeeriumis), ei malaaria ega mürgised maod, ja kelle tööle ei pöörata tavaliselt tähelepanu, sest väliselt pole selles mitte midagi dra-

[1] Viimaste aastate uurimised on näidanud, et need raidkirjad ei olnud hetiidi, vaid hoopis luvi keeles.

Näide hetiidi kullavermimiskunstist. Kuldnõud Aladža Hüjükist, II aastatuhande esimesest poolest e. m. a.

maatilist, ja selle töö tegijad ise ei oska temast harilikult midagi huvitavat rääkida.

Ja sellal kui need troopikakiivreid kandvad väliuurijad kolasid ringi Tauruse elutus mägestikus ja kui arheoloogid lahtikaevatud küngaste juures hoolikalt kuulatasid, kas ei kilksata armetu palga eest rassivate tööliste kirkad vastu kiviplaati, millel hetiidi jumala reljeef, sellal olid need vaiksed õpetlased juba usinasti tööl. XIX ja XX sajandi vahetusel jõudis sakslane Leopold Messerschmidt (1870—1911) niikaugele, et võis välja anda hetiidi raidkirjade kogumiku «Corpus inscriptionum Hettiticarum». See sisaldas reproduktsioone kolmekümne seitsmest suurest ja rohkem kui kuuekümnest väiksemast hetiidi tekstist, mis pärinesid Väike-Aasiast. Kahe täiendusköitega (aastal 1902 ja 1906) tõusis tekstide arv kahesajani. Kuid mitmesuguste asjaolude kokkusattumise tõttu juhtus nii, et hoolimata sellest ilusast kogumikust ei suutnud teadus hetiidi kirja dešifreerimiseks mitte midagi teha. Kui 1914. aastal saksa antiikajaloolane Eduard Meyer avaldas esimese kapitaalse teadusliku töö, mis võis juba kanda pealkirja «Hetiitide riik ja kultuur», pidi ta selles tuginema üksnes võõrkeelsetele, peamiselt egiptuse ja babüloonia allikatele.

Hic sunt leones!

Kas olete näinud antiikaegseid ja keskaegseid originaalkaarte, millel valged laigud on nõnda ära märgitud: «Siin on lõvid»? See tähendab läbiuurimata tundmatuid alasid.

Kui aga keegi oleks kandnud Lähis-Ida antiikaegsele valgele kaardile need paigad, kus oli XIX sajandi viimasel veerandil leitud hetiidi reljeefe ja lõvikujusid, millel näis olevat hetiitide riigis samasugune tähtsus nagu sfinksidel egiptlaste, inimpeadega tiivulistel härgadel babüloonlaste ja kotkastel roomlaste juures, siis oleks ta saanud ligikaudse ettekujutuse Hetiidi impeeriumi ulatusest.

Selle tuumikala läänepiir kulges Ankarast umbes Tuzi järveni ja sealt lõunasse, kuni Vahemereni; idas oli piiriks laias laastus võttes Eufrati jõgi, lõunas ulatus see ala tänapäeva Liibanonini ja põhjas jäi temast Musta mereni 100—200 kilomeetrit. Selle impeeriumi piirid küündisid ajutiselt Nõukogude Gruusia ja Armeeniani idas, Izmirini läänes ja Damaskuseni lõunas.

Hetiidi lõvi Zindžirlist. Ta valvas kindluse lõunaväravat ja pärineb IX sajandist e. m. a.

Nende äärmiste punktide vahel paiknev territoorium võrdus oma pindalalt suurtes joontes tänapäeva Inglismaa või Itaaliaga. Tema tuumikala oli oma ulatuselt võrdne Babüloonia ja Assüüria põhialadega, antiikse Egiptuse asustatud pindala ületas ta kahekordselt. See oli s u u r r i i k.

Kolmas peatükk

Teadus ummiktänavas

Liverpooli ülikooli ekspeditsioon

Üle kolme aasta pidasid Briti diplomaadid Istanbulis läbirääkimisi, enne kui 1905. aasta lõpul sai Liverpooli ülikool loa hetiidi muististe väljakaevamiseks Kesk-Türgis. Varsti pärast seda asuski ekspeditsioon teele; seda juhtis tuntud inglise arheoloog söör John Garstang, ekspeditsiooni hingeks oli A. H. Sayce. Suunduti Boğazköysse. Otseteed Hetiidi impeeriumi pealinna, kuigi sellest faktist mitte kellelgi õrna aimugi polnud.

Kuid Garstangile polnud saatusest määratud seal labidatki maasse lüüa. Türgi sultan Abd el-Hamid II, kellele avaldas suurt mõju äsja Saksamaalt kohale jõudnud järjekordne partii mõnevõrra vananenud kahureid, tegi järsku otsuse, et tema osutab lahkust oma «kallile ja ustavale sõbrale» Saksa keiser Wilhelm II-le, kelle kohta ta teadis, et too tunneb suurt huvi arheoloogia vastu (muidugi mitmesuguste muude huvide kõrval, nagu näiteks ristlejad, soomusautod, tulud oma üheksateistkümnest isiklikust suurmõisast, Aafrika kolooniad, maailmavalitsus jne., aga Türgis eriti Berliin—Bagdadi raudtee ehitamine, mille peale oli saanud kontsessiooni Saksa pank juba 1889. aastal). Seepärast tühistas sultan Garstangile antud fermani ja andis Boğazköys kaevamisteks loa Tema Majesteet Saksa keisrile või ükskõik missugusele tema alamatest, kelle Tema Majesteet ise nimetab.

Inglased loomulikult protesteerisid — teadusliku uurimise vabaduse huvides muidugi. (*Intelligence Service*'ile olid jäänud väliarheoloogidest parimad mälestused, ka kuulus kolonel Lawrence, «araablaste kroonimata kuningas», alustas oma karjääri Lähis-Idas arheoloogina). Siis andis sultan Garstangile hüvituseks uue fermani — Karhemišši.

Garstang ei vihastanud. See küngas Eufrati paremal kaldal Džerabluse lähedal tõotas väga rikkalikku saaki. Juba kolmekümne aasta eest oli seal peatunud George Smith oma teekonnal

Ninive varemete juurest ja leidnud seal suurema otsimiseta huvitavaid kujukesi, keraamikat ja epigraafe hetiidi hieroglüüfidega. (See mees kõige tavalisema inglise nimega oli üks kõige ebatavalisemaid kujusid maailma orientalistikas. Ta alustas graveerijana trükikojas, õppis õhtuti assüüria keelt, sai teenistujaks Briti Muuseumis ja avastas seal registreerimata tahvlikollektsioonide hulgas selle, millel leidus Gilgameši eepos, üks vanimaid kirjanduslikke mälestusmärke inimkonna ajaloos. Seda uurima asudes tegi ta kindlaks, et ühel savitahvlil leidub algusosa ülemaailmse veeuputuse legendist, ja kirja on see pandud peaaegu samasuguses sõnastuses nagu piibliski, mis aga loodi muidugi palju hiljem kui see eepos. Inglismaal satuti ärevusse, sest niimoodi ju tegelikult eitati, et piibel on «kõige vanem usu- ja teadmisallikas», mille autoreid inspireeris jumal ise. Londoni «*Daily Telegraph*» pani

Kimäär Karhemišist. Hetiidi reljeef IX sajandist e. m. a., see tähendab perioodist, mis järgnes Hetiidi impeeriumi varingule.

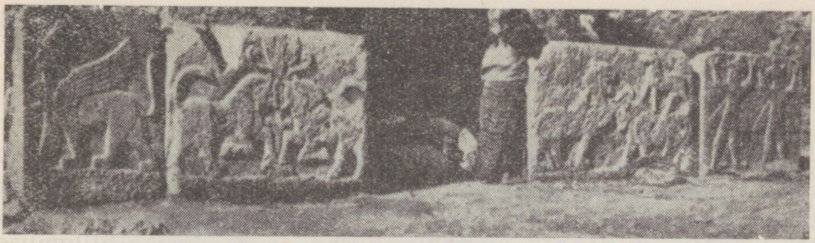

Vaade kaevamiskohale Karhemišis.

välja 1000 naelsterlingi suuruse preemia sellele, kes leiab teksti lõpuosa; oli ju selge, et niisugust ülesannet on võimatu täita ja nõnda ei saa kuidagi tõestada, et piibel on selle assüro-babüloonia müüdi üle võtnud. Pikemalt mõtlemata suundus Smith rekognostseerima Kujundžiki küngast, mis varjas enda all antiikse Ninive varemeid. Siit olidki arheoloogid Layard ja Rassam need savitahvlid avastanud. Ja juhtus see, mida mitte keegi ei oodanud: Smith leidis selle kurikuulsa «nõela heinakuhjast» ja viis Gilgameši eepose lõpu Londonisse. Järgmise ekspeditsiooni ajal haigestus Smith koolerasse ja suri kolmekümne kuue aasta vanuses 1876. aastal. Liiga vara teaduse jaoks, ehkki ta jättis endast järele — peale selle epohhi loova avastuse — kümneid uurimusi ja tosina raamatuid.)

Niisiis võttis Liverpooli ülikooli ekspeditsioon kursi Karhemišile, lõi oma leeri seal mäenõlvakul üles; mägi ise lebas üksikuna mustas liivakõrbes nagu hiiglaslik vihmast puhtaks pestud mutimullahunnik. Alustati väljakaevamisi. Töö laabus edukalt, ilma raskusteta. Avastati hetiidi hieroglüüfidega plaate ja tahvlikesi, mille vanus oli üle kolme tuhande aasta. Leiti müürid, mis tõestasid, et Karhemiš oli hetiitide piirikindlus. Ekspeditsioon kogus suure hulga väärtuslikku arheoloogilist materjali, mis muutus hiljem peamiseks allikaks Garstangi neljasajalehekülgelisele uurimusele «Hetiitide maa». Ekspeditsiooni liikmed oleksid võinud rahuliku südamega Inglismaale naasta, kui...

Kui nad poleks teada saanud, mis oli vahepeal juhtunud Boğazköys!

Winckler saabub Boğazköysse

Boğazköys vahepeal kaevati. Ja kui seal peatusid tagasiteel härrased Liverpooli ülikoolist, et sooritada viisakusvisiiti oma saksa kolleegidele, kohtasid nad kiiruga kokkuklopsitud puubarakis meest, kellel märg käterätik paljal turjal, müts peas, kindad käes, keda piinasid sääsed ja kollane palavik, kes tõlkis parajasti

akadi kiilkirjas tekste ladina keelde niisama kergesti, nagu ta kõneles Garstangiga inglise keelt.

«Kui palju tahvleid või fragmente te olete siit leidnud?»

«Kui see teid nii väga huvitab: võib-olla viis, võib-olla kümme tuhat!»

Garstang kaotas kuulsa inglasliku rahu. Ta teadis, et tema õpetatud kolleeg pole kunagi eriti viisakas olnud, kuid see oli siiski liig! Sest kui kogu väljakaevamiste sesooni jooksul leiti üksainus tahvel, siis peeti arheoloogide keskel seda heaks tulemuseks, naasis aga suur ekspeditsioon kümmekonna hoolikalt sisse pakitud fragmendiga, siis hinnati seda kui silmapaistvat teaduslikku avastust! See mees siin aga ümardas oma leide tuhandetega ...

Ja mis kõige hämmastavam: ta rääkis puhast tõtt!

Tema nimi oli Hugo Winckler, ta oli assürioloogia professoriks Berliini ülikoolis ja selleks Wilhelm II alamaks, kellele keisririigi ning Preisi usuasjade ja kultuuri minister andis kontsessiooni väljakaevamiste sooritamiseks Boğazköys. Ta oli tollal veidi üle neljakümne (sündinud 1863. aastal) ja assürioloogina maailmakuulus; ta tegeles ka egüptoloogia ja hetitoloogiaga (juba kahekümne seitsme aastasena avaldas ta tähelepanuväärse töö El-Amarna arhiivi kohta), samuti oli tal kõvasti arheoloogiliste välitööde kogemusi Siidonis sooritatud väljakaevamistelt (aastatel 1903—1904). Just nende eelduste tõttu soovitaski Saksa Väike-Aasia Selts selle õpetlase Boğazköy ekspeditsiooni juhatajaks määrata.

Kuid Winckleril olid ka omad puudused; ja kuigi neid on igal inimesel, esinesid need tema puhul ebatavaliselt õnnetus kombinatsioonis. Inimesena oli ta sallimatu, tööks kollektiivis sobimatu, haiglaselt kade oma alluvate ja kolleegide edusammude üle. Teadlasena oli ta liiga ühekülgne, teda huvitasid ainult kirjalikud allikad, samuti oli ta kirglik niinimetatud panbabülonismi teooria pooldaja, mille põhjal kõik vähegi väärtuslik maailmas on alguse saanud Babüloonias. Peale selle oli ta antisemiit, mis on õpetlase ja eriti orientalisti puhul äärmiselt kummaline (see aga ei seganud teda rahalist abi vastu võtmast juudi pankuri käest). Kõigele lisaks oli ta nõrga tervisega (iialgi ei paranenud ta Süürias põetud malaaria tagajärgedest), ta ei talunud päikest ega idamaist toitu, tal oli alati kiire (mis on Türgis suur viga), ta läks väga kergesti roopast välja ja tal polnud vähimatki organisaatoritalenti. Kogu ekspeditsiooni juhtis ta nii diletantlikult, nagu võib vaid suure vaevaga ette kujutada.

Esiteks — see oli 1905. aasta sügisel — võttis ta ette rekognostseerimisreisi. See oli õige samm; kuid ta võttis endaga kaasa ainult tualett-tarbed ja ekspeditsiooni tulevase administraatori, türklase Macridy-bei, kelle ta oli avastanud Istanbuli muuseumis. Mõlemad härrad sõitsid siis esimese klassi vagunis Ankarasse, läksid seal maha ja katsusid endale hobuseid osta. See õnnestus neil kolme päeva pärast. Sadulaks andis neile keegi naljahammas

Deemonite võitlus. Reljeef Karhemišist, hetiitide kindlusest; selle kaevas välja Hogarth.

«miski asja, mille õige koht oleks olnud keskaegse piinakambri inventari hulgas». Siis võtsid nad kursi ida poole; viis päeva rappusid nad teel, saavutasid suurepärase resultaadi — 30 kilomeetrit päevas, ööbisid algul täitanud hurtsikutes ja hiljem («sest need loomakesed on veel tüütumad kui süüria talupojad») natuke puhtamates lautades koos kariloomadega.

Kaheksateistkümnendal septembril jõudsid nad sihile. Neid tervitas kohalik suurmõisnik Zia-bei («aristokraadi ja talumatsi kummaline ristsugutis») ja pärast muinasjutulist pidusöömingut, kus ei kasutatud teisi vahendeid peale kümne sõrme («nagu Louis XIV õukonnas»), läksid nad paikkonda vaatama.

Texier' aegadest saadik polnud Boğazköys suuremat midagi muutunud. Nad uitasid varemete vahel, silmitsesid uurivalt suuri lõvisid ja sõdalast värava juures — teejuhiks oli neile talupoeg, kes oli siit omal ajal leidnud nii kummalise tahvlikese pildiga, et ta oli selle Istanbuli saatnud, kus tahvlike oli Macridy-bei kätte sattunud — ja pärisid karjaste käest, kas nood pole näinud mingisuguseid tahvlikesi kiilkirjas või hieroglüüfides tekstiga.

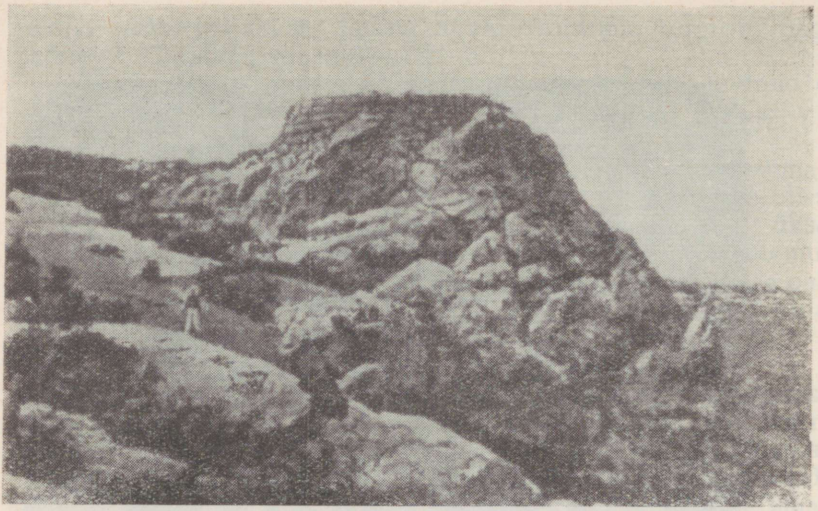

Yenicekale bastion Boğazköy lähedal, Hetiidi impeeriumi pealinna Hattuša kindlustussüsteemi koostisosa. Puchsteini foto 1912. aastast.

«Ei, bei, mitte midagi niisugust pole me näinud!»

«Aga mis sul käes on?» küsis Macridy-bei poisilt, kellel helkis peos mingisugune kiid.

«Mitte midagi,» vastas poiss, murdis killu pooleks, virutas ühe poolega kõrges kaares uitama läinud kitse pihta, teise poole aga ulatas ta beile: «Neid on siin kõik kohad täis!»

Winckler heitis killule pilgu -- ja nägi teksti akadi kiilkirjas!

Kui Boğazköy elanikud teada said, et need kaks beid otsivad just selliseid tahvlikesi, hakkasid nad teenistusvalmiduse poolest üksteist üle trumpama. (Nende abivalmidust ja sõbralikku suhtumist mainib juba Texier.) Loomulikult ei toonud nad beidele väikseid kilde, vaid üksnes suuri, ilusaid, «eriti ilusasti kriibituid». Kolmkümmend neli niisugust oli Winckler juba järgmisel päeval hoolikalt oma pauna pakkinud!

Vähe sellest! Üks talupoeg viis õpetlase kohale, «kus tema mäletamist mööda olid hiljuti mingid frangid kaevanud». Winckler nägi, et siin oli viibinud keegi enne teda, keegi liiga läbematu selleks, et kergitada kaant suurelt aardelt. «See ei vihastanud meid üldsegi,» tähendas Winckler, keda muidu kõik vihastas. Talle oli selge, et teda ootavad ees suured avastused.

Kuid kolmandal päeval pidi ta mõtlema tagasipöördumisele. Ta polnud arvestanud, et oli tulnud siia just enne sügisvihmu, mis muudavad teed orgudes metsikuteks jõgedeks. Oma «sondeerimisreisiga» oli ta muidugi äärmiselt rahul. Ta naasis kõige suurema hetiidi kirjalike muististe leiuga, mis seni saadud. Ja peale selle — veel suuremate lootustega!

Tegelik ekspeditsioon toimus hiljem, 1906. aasta kevadel. Enne seda pidi Winckler ületama palju raskusi. Keiser, kes oli oma metseenlust arheoloogide suhtes tavaliselt avaldanud kas kontsessiooni piduliku kinkimisega või mõne sõjalaevastiku õppelaeva läkitamisega, et see väärtuslikud leiud ära tooks, torkas sedapuhku oma käe tengelpunga; tõsi küll, mitte eriti sügavale. Puuduva raha pidi Winckler ise hankima. Natuke sai ta oma õpilase W. von Landau käest, kes oli finantseerinud juba tema väljakaevamisi Siidonis, natuke Väike-Aasia Seltsilt ja Orientaalkomiteelt, ülejäänud raha pärast pidi ta pöörduma vastikute kolleegide poole Berliini Arheoloogiainstituudis, mille juhataja professor Otto Puchstein solvas teda, nõudes enesestmõistetavat: väljakaevamistel silmas pidada ka arheoloogilist ja kunstiajaloolist külge; puuduva 30 000 marka sai ta juba nimetatud pankur Simonilt (ja võttis temalt vastu tšeki, ilma et oleks talle kätt andnud). Samuti alistus ta tingimusele, et võtab oma ekspeditsiooni koosseisu Berliini Arheoloogiainstituudi assistendi (selleks oli noor Ludwig Curtius), tõsi küll, «ilma igasuguse vahelesegamise õiguseta». Ja sedapuhku oli Winckler nii praktiline, et võttis Macridy-bei nõuandel kaasa isegi koka, kellegi bulgaaria allohvitseri, kes ei osanud küll keeta, kuid mõistis natuke saksa keelt.

Juba juulikuu teisel nädalal liikus Winckleri ekspeditsioon mööda tuttavaid teid Ankarast ida poole, 17. juulil kordus muinasjutuline pidusööming Zia-bei juures, 19. juulil alustas Winckler väljakaevamisi. Kohe esimestel päevadel läks ta tülli töölistega, kuigi need suhtusid temasse hästi, ja nagu Curtius kinnitab, polnud töölised ära teeninud mitte ühtegi nendest epiteetidest, millega Winckler neid kostitas; avaliku mässu hoidis ära üksnes Zia-bei sekkumine.

Kirkad ja raudlabidad kilksusid Büjükkales — tolle salapärase linna akropolil — ja Curtius nägi õudusega, kuidas varisevad kokku müürid ja hävinevad tuhandete aastate vanuste hoonete vundamendid, ilma et keegi vaevaks võtaks isegi nende asendiplaani üles joonistada. Winckler ja Macridy-bei tegutsesid siin palju primitiivsemal ja tooremal kombel kui Schliemann omal ajal Troojas — kuid Schliemann oli pesuehtne «arheoloogiline diletant», tollest ajast saadik aga olid muutunud arheoloogia meetodid täpsemaks, täiuslikumaks, teaduslikuks. Winckleri niisugune tegutsemine 1906. aastal polnud mitte millegagi õigustatud. Muide piirduski kogu kaevamiste juhtimine tema poolt sellega, et ta näitas kepiga kätte koha, kus tuleb kaevama hakata; rohkem ta seal oma nägu ei näidanud.

Ta laskis puubaraki püstitada ja hakkas päevikut pidama: ta märkis päevikusse igasugust tühja-tähja, mida poleks mitte keegi avaldanud, kui selle kirjapanejaks poleks olnud nii kuulus tead-

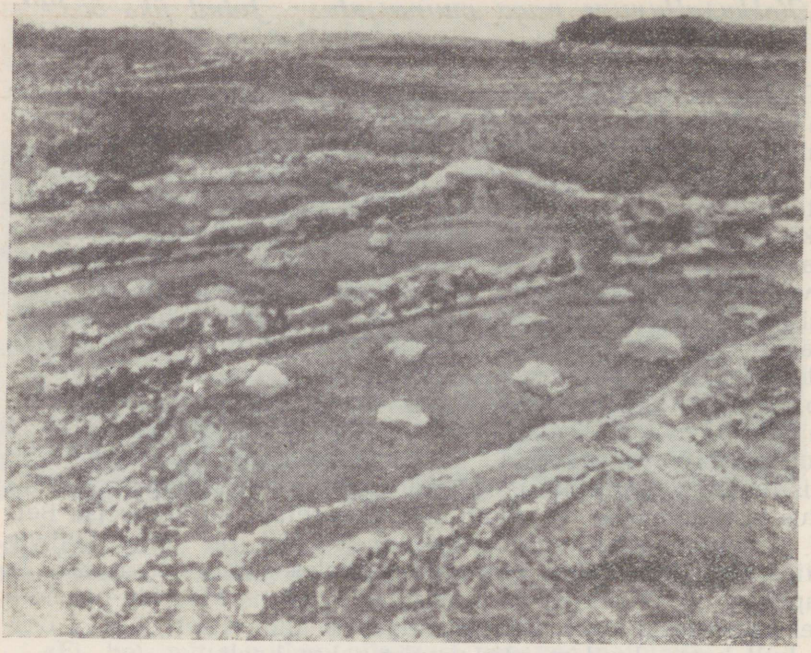

Koht, kus leiti Hattušas Hetiidi suurkuningate arhiiv.
Suurem osa tahvleid pärineb väljakaevamistelt, mille jälgi näeme pildil all paremal. Bosserti foto 1937. aastast.

lane. Ja kui sellesse barakki toodi esimesed väljakaevatud tahvlikesed, siis Winckler sealt enam ei väljunudki.

Talle piisas ühest pilguheitest, et kohe kindlaks teha: tekst sellel tahvlikesel on akadi kiilkirjas, kuid babüloonia keeles! Niisiis polnud vaja läbilugemisega piirduda, vaid võis ka kohe tõlkida! Vähemalt assürioloog Winckleril ei käinud see üle jõu.

Enne Uus-Babüloonia riigi varingut oli babüloonia keel Lähis-Idas teatavasti diplomaatiliseks keeleks, nii nagu prantsuse keel enne Teist maailmasõda Euroopas. Ja Winckler luges kohe sealsamas ja nii-ütelda avastamise momendil — Hetiidi kuningate diplomaatilist korrespondentsi! Sest see, mida kurdi töölised Büjükkale sisemusest välja tõid, polnud midagi muud kui Hetiidi impeeriumi pealinna Haftuša riigiarhiivist pärinev kirjavara (kui võib nimetada kirjadeks savitahvleid)!

Esimestel tahvlikestel — õigemini fragmentidel — asusid üksnes hetiidi valitsejate nimed, valitsejate, kes aastatuhandete hämarusest tulid esmakordselt päevavalguse kätte. Ent nende nimede kõrval, mille kandjaid polnud esialgu võimalik kronoloogilisse ritta seada, leidusid mitmesuguste kõrgete ametnike nimed, keda

me tänapäeval kutsuksime ministriteks, asehalduriteks ja kindraliteks, koos andmetega nende tegevuse kohta. See oli erakordselt üllatav: millegi taolisega puututi Vana-Idamaa pinnal kokku esmakordselt! Babüloonias või Assüürias näiteks ei võitnud eales mingi väejuht, vaid alati üksnes valitseja. Mitte ükski kõrge riigiametnik ei viinud läbi ühtegi reformi, mitte ükski asehaldur ei lasknud ühtegi kanalit ehitada, mitte ükski kohtunik ei teinud ühtegi kohtuotsust — alati ja kõikjal oli see ainult valitseja, «kuningate kuninga», «nelja ilmakaare kuninga», «Tema Majesteet Päikese» töö.

Siis leiti egiptuse hieroglüüfidega kaetud tahvlite tükke ning üha rohkem ja rohkem selliseid tahvleid, millel tekst akadi kiilkirjas ja arusaamatus keeles; need tahvlikesed meenutasid (Wincklerile hästi tuntud) «Arzava kuninga tahvlikesi» El-Amarna arhiivist. Juba tollal püstitas Winckler teaduslikult argumenteeritud hüpoteesi, mida ta hiljem kordas väljaandes «Saksa Orientaalseltsi teated» 1907. aasta detsembris: need kirjad, mis on saadetud Egiptuse vaaraole Amenhotep III-le (Amenhotep IV ehk Echnatoni isale), need on kirjutatud hetiidi keeles.

Tahvlikesi ja nende tükke saabus Winckleri välikabinetti pideva vooluna — ja kui ta oleks midagi teadnud tolleaegsest viimasest sõnast tööstuslikus tootmises, siis oleks ta oma päevikusse kirjutanud «nagu jooksval lindil». Tahvlikeste vahel puudus igasugune seos, kuid Wincklerit ei huvitanud ega pannud üldse imestama asjaolu, kust neid tahvleid nii palju tuleb. Ta ägas, peletas kärbseid eemale, vahetas märja käterätiku ja higist nõretavad kindad kuivade vastu — hullumeelne mõte töötada neljakümnekraadises palavuses, kindad käes, kirjutas ümber ja tõlkis akadi tekste; teised pani kõrvale. (Nõnda koostas ta ühtlasi ka registri.)

Ja nii jõudis kätte päev, mille kohta Winckler ütles, et ilma selleta oleks olnud tema elu mõttetu — üks kõige tähtsamaid päevi mitte üksnes tema elus, vaid kogu hetitoloogias. Kuid laseme seda dramaatilist hetke temal endal kirjeldada:

«20. augustil, umbes kahekümnendal tööpäeval, jõuti kruusasesse mäenõlvakusse rajatud kaevandiga esimese müürini. Selle alt leiti hästi säilinud tahvel, mis jättis tõotusrikka mulje juba oma välimusega. Üks pilk sellele — ja kõik minu elukogemused muutusid nulliks. Oli juhtunud see, millest inimene oleks võinud rääkida kui võllanaljast või kui soovunelmast: Ramses kirjutab Hattušilile... vastastikuse lepingu asjus! Viimastel päevadel oli tulnud küll päevavalgele üha rohkem selliseid kilde, millel oli juttu lepingust mõlema riigi vahel, kuid nüüd oli siis kaljukindel, et kuulus leping, mida me tundsime hieroglüüfkirjas Karnaki templi seinalt, saab meile nüüd tuntuks ka teise lepinguosalise seisukohalt. Ramses oma tiitlite ja esivanemate loendiga, mis langeb täpselt kokku lepingus äratooduga, kirjutab Hattušilile, keda ta tituleerib täpselt niimoodi nagu lepinguski, samuti kattub tema kirja sisu sõna-sõnalt lepingu paragrahvidega...»

Ja Winckler jätkab:

«Mind valdas eriskummaline tunne, kui ma silmitsesin seda dokumenti. Kaheksateistkümmend aastat oli möödunud sellest ajast, mil ma olin Bulakis, muuseumis, tutvunud El-Amarnast pärineva Arzava kirjaga... Juba tollal, kui ma olin analüüsinud fakte, mis said teatavaks El-Amarna leidude valgusel, püstitasin ma hüpoteesi, et Ramsese leping võis väga kergesti olla juba algusest peale ka kiilkirjas. Ja nüüd hoidsingi ma käes ühte kirja — suurepärases kiilkirjas ja heas babüloonia keeles — ühte kirja nendest, mida need kaks valitsejat olid selle lepingu puhul teineteisele saatnud! See oli asjaolude erakordne kokkusattumine inimese elus, kes leidis nüüd Väike-Aasia südames kinnitust sellele, mille ta oli avastanud kunagi Egiptuses, kui ta tegi alles esimesi samme orientalistika valdkonnas. Selline kokkusattumine võis näida imena nagu elusaatus muinasjutus «Tuhat üks ööd» —»

Winckler ei pannud siia punkti, ta tõmbas mõttekriipsu. Kuid meie peame katkestama tema artikli «Boğazköysse!» tsiteerimise, et võiksime aduda selle avastuse tähtsust.

Leping igavese rahu kohta, sõlmitud 3100 aasta eest

See polnud küll veel Egiptuse-Hetiidi rahu ja sõpruse leping, see oli vaid — nagu me tänapäeval ütleksime — üks diplomaatilisi noote, mida vahetasid mainitud kahe impeeriumi valitsejad; see sisaldas sõlmimisele tuleva riikidevahelise lepingu projekti.

See leping sõlmiti varsti tõepoolest ja selle tekst oli kahes variandis (mõlemad tõenäoliselt babüloonia keeles). Egiptuse varianti tunneme üksnes tõlke põhjal, hetiidi omast on leitud esimesed neliteist paragrahvi, mis originaalist suurele savitahvlile ümber kirjutatud.

Poleks viisakas lugeja suhtes, kui me soovitaksime tal nüüd käsile võtta üheteistkümnenda peatüki, kus on ära toodud tolleaegne ajalooline situatsioon ja mainitud lepingu analüüs; seepärast ruttame ette ja ütleme selle kohta mõne sõna.

Erinevalt meie tavadest rahvusvaheliste lepingute puhul polnud nood kaks varianti identsed; peamiselt just sissejuhatavad peatükid olid kohandatud riikliku propaganda vajadustele nii ühe kui ka teise lepinguosalise poolt. Egiptuse versiooni kohaselt saabusid Egiptusesse Hetiidi saadikud Tartešub ja Ramose (pangem tähele: jällegi mainitakse Hetiidi kõrgete aukandjate nimesid; Egiptust esindab alati üksnes vaarao ise), «et Tema Majesteet Ramseselt, sellelt Härjalt valitsejate hulgas, kes nihutab oma riigi piirid iga ilmakaare poole, kuhu ta tahab, rahu paluda». (Sõna «Härg» pole sõimusõna, vaid tiitel; mis aga puutub piiridesse, siis on siin tegemist kas absoluutse ebakriitilisuse avaldamisega või lihtsalt huumorimeelega — just Ramses sai lüüa hetiitide käest kuulsas Kadeši lahingus!)

Aga nüüd järgnevad tiitlid ja nende põhjal saame pildi nii genealoogiast kui ka jõudude tasakaalust:

«Leping, mille sõlmis hetiitide suur valitseja, võimas Hattušili, hetiitide suure ning võimsa valitseja Muršili poeg, hetiitide suure ning võimsa valitseja Šuppiluliuma pojapoeg, hõbetahvlil Ramses Teisega, Egiptuse suure ning võimsa valitsejaga, Egiptuse suure ning võimsa valitseja Seti pojaga, Egiptuse suure ning võimsa valitseja Ramses Esimese pojapojaga: hea rahu- ning vendlusleping, mis loob rahu nende vahel igaveseks ajaks.»

Muidu tundmatu Hattušili ja Vana-Egiptuse kõige vägevam valitseja esinevad siin kui kaks võrdset! Kuid leping pole huvitav ainult selle poolest. See on esimene rahvusvaheline leping ajaloos, mis on säilinud, ja ühtlasi ka esimene rahvusvaheline leping igavese rahu kohta. Veel enamgi: esimene — ja rohkem kui 3000 aasta jooksul ka viimane — rahvusvaheline rahuleping, m i d a e a l e s e i r i k u t u d!

Ka selle lepingu sisu pakub suurt huvi — oma modernsusega, kui võib seda sõna siin kasutada. Mõlemad pooled võtavad endale kohustuse, et nad teineteisele kallale ei tungi, et juhtumil, kui ühte neist ründab kolmas riik, aitavad nad teineteist, ja et «kui üks mees või kaks või kolm meest põgenevad Egiptuse maalt ja tulevad Hetiidi maa suure valitseja juurde, siis laseb hetiitide suur valitseja nad kinni võtta ja saadab nad hiljem tagasi Ramsesele, Egiptuse suurele valitsejale. Ent seda, kes hiljem Ramsesele tagasi saadetakse, seda ei tohi süüdistada kuritegudes ega tohita tema maja ära hävitada, tema naist ja tema lapsi ei tohi hukka saata, ka teda ennast ei tohita ära tappa ega talle viga teha, tema silmadele, kõrvadele, suule, jalgadele, ja ei tohita teda mitte mingisuguses kuriteos süüdistada.»

Ka Ramses kohustub samuti toimima hetiidi põgenike väljaandmisel ja Hattušili kohustub neile samasugust amnestiat andma.

Leping lõpeb sanktsiooniga: «Kes rikub neid sõnu, mis asuvad sellel hõbetahvlil seadusena nii Hetiidi kui ka Egiptuse maa jaoks, kes nendest kinni ei pea, sellel hävitagu tuhat hetiidi jumalat ja tuhat egiptuse jumalat tema maja, maa ja kõik alamad!»

On see siis mingi ime, et Winckler, kellele meenus raidkiri Karnaki Ramesseumis, taipas silmapilk selle savist kirja sisu suurt tähtsust, et ta oli vaimustuses ja see kõik näis talle muinasjutt olevat?

Sajandi suurim arheoloogiline avastus

«— ent sellest hoolimata tõi järgmine aasta endaga kaasa veel muinasjutulisema sündmuse!»

Nõnda kõlab Winckleri katkestatud lause järg. Ja grammatiliselt võrdlemisi ebatavaline komparatiiv on siin täielikult omal kohal. Aasta 1907 tõi endaga kaasa nimelt s a j a n d i s u u r i m a a r h e o l o o g i l i s e a v a s t u s e.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

Türgi töölised tõid päevavalgele üle 10 000 tahvlikese ja fragmendi. Nendelt kerkisid meie ette Hetiidi valitsejad, väejuhid ja diplomaadid, Hetiidi riigid, linnad ja kindlused, Hetiidi ülempreestrid, ajaloolased ja luuletajad, et veenda meid oma eksistentsis. Ja seni peaaegu tundmatu rahva kümnete sugupõlvede eksistentsis, mis oli täis viljakat tööd ja veriseid lahinguid, suurepäraseid loometegusid ja väiklasi tülisid, säravat ehitustegevust ja mõttetut hävitamist — ühesõnaga: inimlikus eksistentsis.

Kui maailma ajakirjandus nimetas Winckleri leide (ja et õiglane olla, siis lisame: ja ka Macridy omi) Boğazköyst sajandi suurimaks arheoloogiliseks avastuseks, siis polnud see sugugi liialdus. Ja kuigi see juhtus päris kahekümnenda sajandi algul, kehtib see väide tänapäevani.

Loomulikult on 1907. aastast kuni 1962. aastani tehtud suuri arheoloogilisi avastusi igas ilmakaares. Inglane Evans kaevas Kreeta saarel Knossóses välja kuningliku palee, legendidesse mähitud Minose labürindi. Sakslane Koldewey kaevas välja kuulsa Paabeli torni vundamendi ja Semiramise rippuvad aiad, mida antiikmaailm pidas teiseks ilmaimeks. Vene ja nõukogude arheoloogid kaevasid välja antiikaja vägeva Urartu riigi kindlused ja ehitused. Inglise ja india arheoloogid avastasid igivana kultuuri Induse jõe basseinis, linnasid ja kunstimälestisi Mohenjo Daros ja Harappas. Prantslased uurisid Angkori kultuuri monumentaalseid dokumente Khmeris, inglased neegrite kindluste ja kindlustatud kullakaevanduste varemeid Zimbabwes (Rodeesias). Ameerika arheoloogid avastasid uusi püramiide Yucatani džunglites Mehhikos, Seeba kuninganna raidkirju Lõuna-Araabia kõrbes ja Nestori palee Kreekas Pylose linnas. Meie sajandi kõige sensatsioonilisemaks arheoloogiliseks avastuseks oli Thutanhamoni hauakamber, mille seest selle avastajad, inglased Howard Carter ja lord Carnarvon, tõid päevavalgele mitu tsentnerit aardeid, peale ajaloolise väärtusega aarete veel kullast ja kalliskividest tehtuid. (Selle kaheksateistkümneaastase vaarao, Echnatoni väimehe ja tõenäoliselt ka poja muumia lebas suurepärases puhtast kullast sarkofaagis, mis oli paigutatud kahe suurema kuldsarkofaagi sisse; need kõik omakorda asusid kvartsiidist sargas, mida ümbritsesid veel neli kullatud kirstu. Muumia nägu kattis massiivsest kullast vormitud realistlik mask; muumiat kaunistanud ehete nimekiri võttis Carteri aruandes enda alla üle kolmekümne tihedalt täis tipitud masinakirja-lehekülje ja nende materiaalne väärtus ületas Briti kuningate krooniaarete oma.) Kuid mitte ükski nendest avastustest ei tähendanud ajaloole terve rahva, terve i m p e e r i u m i avastamist.

Boğazköyst saadud leide võib oma tähtsuselt võrrelda üksnes inglise arheoloogi (ja hilisema ministri) H. A. Layardi avastusega, kes tuli 1849. aastal Mesopotaamiasse, üksnes püss käes ja kuuskümmend naela taskus, ja avastas seal koos H. Rassamiga «Nimrodi künkas» — selle all peitusid Assüüria kuninga Assurbanipali

(668—631 e. m. a.) lossi varemed — 30 000-eksemplarilise raamatukogu. Tänapäeval võiks Boğazköy leiud üle trumbata üksnes atsteekide keisrite arhiivi avastamine; selle leidmise lootuse on teadlased juba maha matnud.

Kuid hoolimata kogu austusest Winckleri vastu tuleb siiski märkida, et sellesse avastusse suhtus ta nagu pime kana viljaterasse ja et tema arheoloogilised meetodid olid ka tollal, kui ta oli juba täiel määral teadlik selle leiu tähtsusest, lihtsalt irvitamine teaduse üle.

Kui hoolikalt registreerib teadusliku koolituse saanud arheoloog leiu koha, kui piinliku täpsusega kirjeldab ta leiusuhteid, kui ettevaatlikult võtab ta kätte iga kõige tühisemagi leitud eseme! Et Winckler ei hoolinud hetiidi ehitustest, hetiidi arhitektuurist, hetiidi reljeefidest ja kunstimälestistest, seda me juba teame. Kuid ta ei hoolinud ka sellest, kas leitud tahvlikesed pärinevad templist, paleest või mõnest hurtsikust linnaserval, kas nad leiti üksteise kõrvalt või üksteisest kilomeetri kauguselt, kuigi see oleks tal kõvasti aidanud tekste kergema vaevaga interpreteerida. Macridy-bei jälgis ainult seda, et töölised leitud tahvleid tee peal ära ei kaotaks (neid kanti kartulikorvidega) ja et nad suuri tahvleid puruks ei murraks (neile maksti preemiat leitud tükkide arvu pealt). Kõiges muus — missuguses suunas tuleb kaevata, millal tuleb mõnes kohas töö katkestada jne. — usaldati kohalike kaevajate brigadiri arheoloogiliste välitööde kogemusi.

Ent las jutustab meile pealtnägija Ludwig Curtius, missugust pilti pakkus tollal Boğazköy. Pärast mõnd nädalat kestnud «koostööd» sõitis ta lihtsalt minema.

«Winckler ei võtnud väljakaevamistest üldse osa, vaid istus aina oma «kabinetis» ja luges kiiresti tekste, et saada põgusat ülevaadet kiilkirjatahvlikestest, mida kaevajad talle iga päev massiliselt kokku tõid. Macridy ei pidanud üldsegi vajalikuks meile teatada, kust need on leitud ja millised on leiusuhted. Tema usaldusaluseks ja omalaadseks tööliste järelevaatajaks oli noor, pikk ning kõhetu ilus kurdi nooruk nimega Hassan, kes kandis alati pruuni talupojakuube . . .

Ühel päeval panin ma tähele, et see nooruk väljus hommikul meie majast, mis asus selle mäenõlvaku keskkohal, kus väljakaevamisi sooritati, ja suundus tasandikul paikneva suure templi poole, korv ja kirka käes. Ma järgnesin talle, et teada saada, mida ta seal tegema hakkab. Siis nägin ma, et suures templis, kambris number 11, asuvad pikkade ridadena täiesti terved savitahvlid, mis põigiti liivakihtidesse pistetud. Kurd liikus kiiresti nende vahel nagu talumees, kes võtab põllul kartuleid; kui palju tahvleid tal korvi mahtus, nii palju ta neid sinna ladus. Siis naasis ta selle saagiga meie majja, andis tahvlid Macridy-beile üle, kes need omakorda triumfaalselt Wincklerile edasi andis.»

See on esimene teade Hetiidi kuningate riigiarhiivi «väljakae-

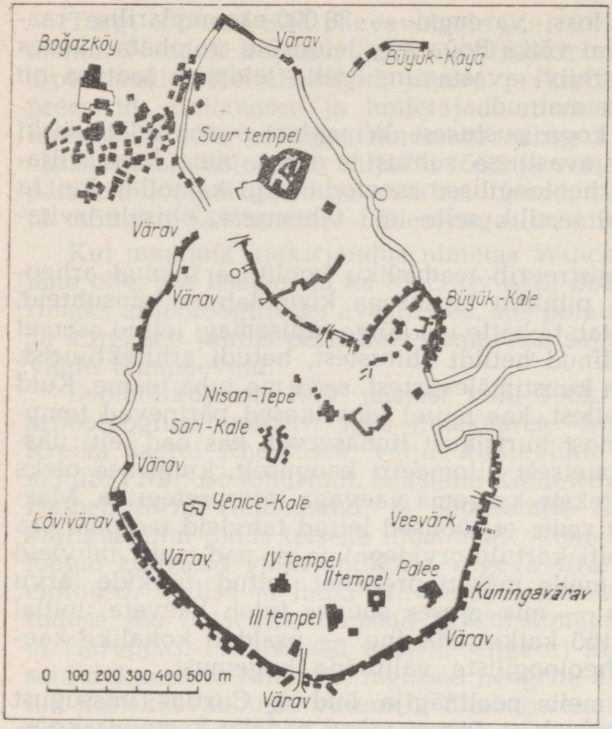

Hattuša plaan. Ära on märgitud tähtsamad ehitused, kindlustused ja väravad Hetiidi suurkuningate ajast. Bitteli järgi.

vamiste meetodite ja leiusuhete» kohta. Kuid mida võis vaene Curtius parata? Ta jätkab:

«Mul oli valus, et väljakaevamised selles äärmiselt tähtsas leiukohas on jäetud kurd Hassani hooleks. Kuid oma palvega, et mul lubataks teda aidata» (spetsialist tolleaegsest kõige tähtsamast arheoloogiainstituudist pakub end abiliseks kirjaoskamatule külapoisile) «ja et ma võiksin valmistada leidude asukohaplaani ning leitud keraamikat uurida,» (see visati lihtsalt minema) «ajasin ma Macridy vihale. Lepingu järgi polevat mul siin mitte midagi otsida, vastas ta. Väljakaevatud savitahvlikeste kohta koostavat tema ise aruande. Seda ei teinud ta eales».

1907. aastal avaldas Winckler Boğazköy leidude kohta oma «Esialgsed teated», kogu õpetatud maailm võttis need vastu vaimustusega. Ja seda õigusega; veel tänapäevalgi on need tähtsaks allikmaterjaliks. See sisaldas esimese — kuigi tollal loomulikult ebatäieliku — «Hetiidi kuningate nimestiku» XIV sajandi kesk-

paigast XIII sajandi lõpuni e. m. a. Samuti leidus selles hetiidi nimede teaduslikult põhjendatud lugemisviis; neid nimesid tunti egiptuse raidkirjade põhjal, ja seni oli neid loetud «egüptoloogiliselt», s. t. täishäälikute äramõistatamisega (näit. Supalulu õige Šuppiluliuma asemel). Oma arheoloogilistest meetoditest ei lausu autor küll sõnakestki. Ja mitte keegi temalt nende kohta ka järele ei pärinud, sest resultaadid kinnitasid selgesti meetodite õigsust!

Võitjate üle ei mõisteta kohut, teame seda muide juba hetiidi dokumentidest. Winckleri hooleks anti ka uue Boğazköy ekspeditsiooni juhtimine aastatel 1911—1912. Ta sõitis sinna juba puruhaige mehena (aasta pärast naasmist ta suri), kaasas põetaja, kes tolle maa range kombluse tõttu pidi end esitlema tema naisena.

Uuesti lõi purskama fontään tolle võimsa dokumentide allika tõttu, mis andis teateid kadunud riigi kohta...

Boğazköys kaevatakse tänaseni. Ja ikka veel pole see allikas kuiv.

Kuid Winckleri rõõmu Boğazköy tohutute leidude üle — ja kõikide hetitoloogide ning üldse ajaloolaste rõõmu — tumestas kõvasti üks asjaolu. Me oleme seda juba maininud: kindlasti ei saa seda nimetada «pisiasjaks».

Nimelt osutus Boğazköy kiilkirjatekstidest loetavaks ja mõistetavaks üksnes osa. See osa, mis oli kirjutatud babüloonia keeles, «antiikaja Oriendi prantsuse keeles». Teiste sõnadega: välispoliitiline korrespondents. Teine osa tahvleid oli küll ka sellessamas akadi kiilkirjas, kuid niisuguses keeles, millega Winckler ei osanud mitte midagi peale hakata. Ta kirjutas teksti ümber ja sai terve hulga mõttetuid sõnu. Kuid ta tundis nende põhjal ära, et tegemist on sama keelega, milles olid Arzava läkitused kirja pandud. Ja see, milles ta enam ammugi ei kahelnud, muutus nüüd vankumatuks veendumuseks: see oli hetiidi keel.

Niisiis ei saadud aru kiilkirjas hetiidi tekstidest ega ka hieroglüüfides hetiidi tekstidest, mis katsid Hamati kivi ja Karhemišis Garstangi poolt leitud tahvleid. Tõeline hetiidi keel jäi saladuseks. Ja nagu tundus, seitsme kurikuulsa luku taha pandud saladuseks.

Oli selge, et ilma seda saladust lahendamata pole võimalik Boğazköy leide täielikult ära kasutada. Et ilma hetiidi keelt tundmata ei saa valmis joonistada pilti hetiidi ajaloost, hetiidi poliitilisest, majanduslikust ja kultuurilisest elust, mille piirjooned olid babüloonia keeles leitud kiilkirjatekstid nii lootusrikkalt ära skitseerinud.

Kas ei leidunud siis selle tohutu suure tahvlihulga seas, mis Winckleri kätest läbi käis, mõnda hetiidi-egiptuse või hetiidi-babüloonia bilingvat? Ja kuigi see kõlab mõnevõrra uskumatult — ei! Muide, Hassani «kartulivõtmise» meetodi ja ka selle tõttu, et töölised võisid kokkukuuluvaid tahvleid oma suva kohaselt lahutada, vaevalt oleks Winckler sellist avastanud. Siin ei aidanud

teda ka tema geniaalne mälu — mõnikord on parem tugineda täpsele arvepidamisele ja korrale tööpaigal kui geniaalsusele.

Kuid pole vähimatki kahtlust, et Winckler sellist bilingvat otsis, sest bilingva on loomulik lähtealus iga dešifreerimiskatse puhul. Seda, et «aastaid töötasin ma hetiidi kiilkirja dešifreerimise kallal», saime me ümberlükkamatult teada tema testamendist. Kuid tema päranduse hulgas ei leitud mingeid märkmeid tema töö selle lõigu kohta, samuti ei õnnestunud mitte ühelgi tema tolleaegsetest assistentidest ja kaastöölistest avastada, kuhu ta oli need pannud või kuhu ta oli need unustanud. 1915. aastal konstateeris Otto Weber resigneerunult: «Tõenäoliselt hävitas ta need märkmed, nii nagu palju muudki, meeleheitehetkel.»

J. A. Knudtzon loobub oma seisukohast

Kuid Winckler polnud ainuke õpetlane, kes katsus hetiidikeelset kiilkirja dešifreerida. See küsimus oli liiga põletav, seepärast pidi see endale tõmbama terve rea uurijate, orientalistide ja filoloogide tähelepanu. Nende hulka kuuluvad kõigepealt silmapaistvad norra õpetlased S. Bugge, A. Torp ja eriti J. A. Knudtzon, kes tekstide ja sõnalõppude muutuste hoolika uurimise tulemusena jõudis järelduseni, et hetiidi keel peab kuuluma indoeuroopa keelte perre! Jalamaid astus tema vastu välja kogu õpetatud maailm: kuidas võib tõsine teadlane teha sellise «ebafiloloogilise kling-klang-meetodi abil» niisuguseid järeldusi tekstidest, millest mitte keegi ei mõista sõnakestki, tervest lausest hoopis rääkimata! Knudtzon tunnistas, et ta on üle soolanud, ja loobus oma seisukohast . . .

Me ei hakka üles lugema teisi õpetlasi, kes katsusid hetiidikeelset kiilkirja dešifreerida: nende nimed pole läinud ajalukku ega õpikutesse. Kuid need olid tõsised teadlased, mitte sellised nagu krahv Palin, kes «dešifreeris» egiptuse hieroglüüfid «ühe unetu öö jooksul, et vältida vigu, mida tooks endaga paratamatult kaasa pikemaaegne mõtete mõlgutamine», või keegi tundmatu Dresdenist, kes «luges» ühe Egiptuse templi hieroglüüfides raidkirjast välja «sajanda psalmi», või nutikas jesuiit Athanasius Kircher, kes tõlkis Rooma keisri tiitli lisanimetust tähistava egiptuse hieroglüüfide grupi pika lausega «jumalikust Moftast, kes ammutab taevast niiskust oma riiki».

Piirdume kahe nimega: Friedrich Delitzsch ja Ernst Weidner.

Professor Delitzsch (1850—1922), saksa orientalistika korüfee, esimese assüüria keele grammatika autor, jõudis aastal 1914 nii kaugele, et võis publitseerida esimesed tekstid Boğazköy arhiivist; need sisaldasid hetiidi kirjutajate grammatilisi käsiraamatuid ja fragmente hetiidi-babüloonia-sumeri «sõnaraamatutest». Õpetlased ei osanud nendega midagi peale hakata, Delitzsch aga ei kavatsenud hetitoloogilisi uurimusi jätkata; tema tõeliseks huvialaks jäi ka edaspidi ikkagi assürioloogia.

Saksa assürioloog Weidner (sünd. 1879) oli pärast Winckleri teadusmaailma suurimaks lootuseks; arvati, et tema kisub loori hetiidi keele saladuselt. Jõuline ja tark mees, saanud hiilgava teadusliku ettevalmistuse, kehastunud põhjalikkus, nõnda liikus ta energiliselt ning arukalt eesmärgi poole. Kui teda sellest lahutasid, nagu ta uskus, veel ainult paar kuud, kõlasid Sarajevos seitse pauku ja härrased keisririigi sõjaväekomisjonist otsustasid, et selline tugev poiss nagu Weidner võib teha midagi mõistlikumat, kui on seda hetiidi keele uurimine — näiteks vuntsida hobuseid kahurväes.

„Kitsas kuristik"

Kui selle, nii suurt huvi arheoloogia vastu tundnud keisri kahurvägi hakkas muutma Prantsusmaa linnu Hattuša-taoliseks varemeteväljaks, kui oma kabinettidesse jäid ainult need õpetlased, kes töötasid nii hädavajalike asjade kallal nagu mürkgaasid ja pommituslennukid, kui arusaamatute tekstide dešifreerijatele avanes hoopis laiem tegevusväli kindralstaapide dešifreerimisosakondades, siis ei kahelnud enam mitte keegi, et hetitoloogia saatus on otsustatud. Vähemalt sõjaajaks.

Momendil osutus see «kõikidest tarbetutest teadustest kõige tarbetumaks». Ja peale selle: Winckler oli surnud, Knudtzon oma seisukohast loobunud ja Weidner tööst välja lülitatud. Erinevatest rahvustest hetitoloogid, riietatud erinevatesse mundritesse ja paigutatud erinevatele pooltele traataedade suhtes, meenutasid vabadel hetkedel Boğazköy leidusid ja märkasid alles nüüd, et selle küla nimi ei tähenda tõlkes midagi muud kui «kitsas kuristik». Nad pidasid seda kurjakuulutavaks iseloomustuseks olukorrale, millesse oli sattunud kogu hetitoloogia. Ja nad kartsid, et see kitsas kuristik lõpeb järsu kaljuga.

Tegelikult oli lugu veelgi hullem: nimelt oli Weidner täielikult valedel jälgedel. Ja nagu hiljem selgus, viis ta oma dešifreerimisega hetiidikeelse kiilkirja ummiktänavasse. Mis aga puutub hieroglüüfidega kirja pandud hetiidi keelde, siis pole ometi võimalik dešifreerida tundmatut kirja tundmatus keeles!

2

Hetiidi probleemi lahendamine

Neljas peatükk

Lavale ilmub Bedřich Hrozný

Mees, kes viis hetitoloogia välja ummiktänavast

Juhtus see, mida mitte keegi, absoluutselt mitte keegi ei oodanud: suure sõja ajal, mis esmakordselt ajaloos sai epiteediks «maailma», nendel nädalatel, mil kristlik maailm valmistus teist korda pühitsema oma rahu- ning üldist vendluspüha kahurimürina saatel, tolle päeva eelõhtul, mil täitanud kaevikutes ja lehkavates laatsarettides vedeles kakskümmend miljonit meest, kes puudusid tagasihoidlike jõululaudade tagant, ilmus saksa ja austria ajakirjanduses väike sõnum pealkirjaga: «Hetiidi keel dešifreeritud!»

Enesestki mõista kadus see silmatorkamatu sõnum häbelikult selliste maailmaajalooliste teadete hulka, nagu Tšernogooria okupeerimine Saksa-Austria võitmatute vägede poolt, Prantsuse sõjaväe lõplik laostumine ja marssal Joffre'i tagandamine jne.; ta uppus nende hurraapatriootlike artiklite tulvavette, milles kirjutati, et need sõjajõulud on tõesti viimased ja et võidukevade saabumine on vältimatu.

Tšehhi ajalehtedes kõlas see sõnum natuke teisiti: «Tšehhi õpetlane dešifreeris hetiitide keele!» Ja artiklites, mis sarnanesid üksteisega nagu sõjakirjasaatjate teated Viini kohvikutest, räägiti, et «selle kunagise vägeva rahva keele dešifreerimine oli raske probleem, mille lahendamine ei õnnestunud tervel real silmapaistvatel välismaa teadlastel, nende hulgas ka inglise, prantsuse ja keisririigi omadel, ent nagu me rõõmuga teatada võime, lahendas selle edukalt meie noor kaasmaalane... Bedřich Hrozný».

See sõnum erines ühes suhtes paljudest teistest teadetest, mida tõi sõjaaegne ajakirjandus: ta oli õige. Ja kuigi teadus tunnistas seda alles mitme aasta pärast, ikkagi... «Meie kõik olime uhked,» loeme vana keskkooliõpetaja memuaaridest, «et tšehhi õpetlane oli ütelnud oma kaaluka sõna nii erakordsel viisil maailma teadusareenil... Ja me kordasime selle kuulsa mehe nime tolle teatud meeltülendava patriotismitundega, mis oli nii vajalik nondel rasketel aegadel, tundega, mis paisutas alati meie rinda, kui mõtle-

Bedřich Hrozný 1915. aastast. Foto pärineb sellest ajast, millal ta eliitrügemendi «Hoch- und Deutschmeister» kirjutajana dešifreeris hetiitide keele.

sime magister Janile, Komenskýle, Hollarile ja kõikidele nendele meie rahva poegadele, tõsi küll, vähestele poegadele, kelle kuulsus on tunginud üle Tšehhi mägede pärja . . . Oli see mees ju tõusnud ühele pulgale kuulsa Champollioniga!»

Selle mehe nime, kelle võrdlemine Champollioniga pole sugugi liialdatud, luges enamik tšehhi lugejaid esmakordselt; see oli tõepoolest hoopis rohkem tuntud võõrsil kui kodus. Selle omanik oli kolmekümne kuue aastane, ta oli professor Viini ülikoolis, ta oli avaldanud mitu silmapaistvat tööd muistse Babüloonia ja Assüüria kohta, oma õppereisidel ja teaduslikel ekspeditsioonidel oli ta pool maailma läbi kolanud — ent tollel momendil kandis ta sõdurimundrit ja eliitrügemendi «Hoch- und Deutschmeister» kirjutajana pidas ta ühes Viini kasarmus arvet sõdurisaabaste ja guljašikonservide kohta.

Kui Champollion dešifreeris egiptuse hieroglüüfid, siis oli ta parajasti «riigireetur»; Hrozný, hoopis vastuoksa, aga teenis oma «suurt kodumaad» kõige vastutusrikkamal postil, kuhu see kodumaa oli tema võimeid arvesse võttes ta paigutanud, teenis elu eest. Ja tõepoolest, mida hakata sõjaväes peale mehega, kelle

lühinägelikkus ületas kõik dioptriad, mida nägi ette riiklik norm kahuriliha jaoks, ja kes ei osanud mitte midagi, absoluutselt mitte midagi peale assüüria, aramea, araabia, etioopia, heebrea, pärsia, vana-egiptuse ja sanskriti keele (ja loomulikult hoopiski rääkimata kreeka ja ladina ning poolest tosinast elavast keelest)? Ja Hrozný teenis ausalt — nii ausalt, et äratas sellega isegi oma ülemuse, keiserlik-kuningliku ülemleitnandi Kammergruberi tähelepanu.

«Kuulge, teie, intelligent!» peatas teda ühel päeval see lõbus poiss, kes oli lakkamatult mässitud igasugustesse lugudesse kõrgemast seltskonnast pärinevate preilidega, mille tõttu ta ei saanudki rindele minna. «Kes te eraelus olite?»

«Teatan alandlikult, olin semitoloogia professor — kitsamalt erialalt assürioloog!»

«Semi — mis? Aga kuidas te seda teete, teie, süütu neitsi litsimajast, et teil siin laos mitte midagi ei puudu?»

«Teatan alandlikult, ma ei varasta!»

«Esimest korda elus usun seda. Aga kuidas te seda teete, et teised teid paljaks ei varasta?»

«Teatan alandlikult, ma istun lakkamatult siin, kui võimalik!» Ja seletuseks, millega ta siin aega viidab, tõi ta välja patsaka tekste kiilkirjas, mida ta hoidis suhkrukastis.

«Oleks Austrial kümme tuhat sellist semitoloogi, siis võidaks ta sõja! Esitage avaldus puhkusloa saamiseks!»

«Palun alandlikult luba — uurimistööga tegelemiseks! Ma arvan, et leidub ikka sobiv tunnike ka teenistusajal . . .»

«Uurige kas või hommikust õhtuni, kuid niimoodi, et härra major seda ei näe! Tema nimelt ei armasta semiite!»

«Kuulen: härra major ei näe seda!»

Ja täpselt samuti, nagu Pilatus sattus religiooni ajalukku, sattus ka keiserlik-kuninglik ülemleitnant A. Kammergruber hetitoloogiasse; tänulik Hrozný avaldas talle tunnustust «taktitundelise arusaamise» eest oma raamatu «Hetiitide keel» eessõnas, kus ülemleitnandi nimi seisab kõrvuti Weberi, Halili, Macridy ja Ungeri omaga.

See uurimus ilmus Leipzigis 1917. aastal saksa keeles ja oli esimeseks üksikasjalikuks, süstemaatiliseks ning teaduslikult suurepäraselt põhjendatud teoseks hetiidi keele sõnavara, struktuuri ja päritolu kohta. Koos artikliga «Hetiidi probleemi lahendamine. Esialgne teade» aastast 1915 moodustavad nad töö, mis tagas Hroznýle surematuse.

Meie ei liialda, kui räägime surematusest.

Ilalgi ei kao inimkonna mälust need inimesed, kes rikastasid tema teadmisi. Hrozný aga lahendas ühe suurima ajaloosaladuse: ta äratas ellu nende inimeste surnud sõnad, kes elasid rohkem kui kolm tuhat aastat tagasi, ta pani suure ja võimsa rahva kümneid sugupõlvi, kelle kohta me nende endi suust polnud veel sõnakestki kuulnud, meile enda kohta tunnistust andma nende

riigiarhiivide ja ametliku korrespondentsi abil, nende seaduste, äriraamatute, proosa- ja luuleteoste abil.

Peale selle rebis Hrozný loori veel ühelt saladuselt, kõige hämmastavamalt saladuselt kogu Vana-Idamaa ajaloos...

Noorus, stuudium ja jälle stuudium

Selle mehe elulugu, kes tegi niisuguse epohhiloova avastuse, «oleks huvitav isegi siis, kui ta oleks ebahuvitav». Kuid see on nagu suur romaan, milles teaduslikku tööd käsitlevad erutavad peatükid, nagu me tunneme neid de Kruifi teostest, vahelduvad seiklusrikaste teekondadega kõrbetes, ületades isegi Hanzelka ja Zikmundi juhtumusi, ja detektiivsete probleemidega, mille abil hoiab oma lugejaid põnevuses Conan Doyle. Ja et romaan oleks üdini dramaatiline: selles ei puudu ka traagilised eksimused — need on just niisama suured nagu see inimenegi, kes pigem riskeerib nurjumisega otsingutel, kui puhkab rahulikult loorberitel.

Bedřich Hrozný sündis 6. mail 1879 Lysas Labe ääres, veetlevas väikelinnas — nii tollal kui ka praegu — eeskujulikult haritud põldude keskel. Tema isa oli evangelistlik pastor ja pärines Vosečekist, kangest, jonnakast ning vanast talupojasuguvõsast; ema Anna (sündinud Šimáčková), väikekaupmehe tütar lähedal asuvast Nymburgist, oli oma elurõõmsa optimismi ja lennuka fantaasiaga täielik vastand rangele, pedantsele ja elu kõige tõsisemalt võtvale pastorile. Mõned lapsed pärivad oma vanematelt üksnes nende positiivsed iseloomujooned; paistab, et Bedřich Hrozný päris need kontsentreeritud kujul.

Perekonnaelu Lysa pastoraadis oli «täiesti eeskujulik ja harmooniline, seda ei tumestanud miski», meenutas Hrozný; majas valitses kindel päevarežiim hommikupalvusest kuni piibli ettelugemiseni õhtul ja elati «mõõdukas hüveolus», sest provintsipastoril, kellel viis last — Bedřich oli kõige vanem — polnud just kerge ots otsaga välja tulla. «Peamiseks meelelahutuseks olid perekondlikud väljasõidud mälestusväärsetesse paikadesse, mis olid seotud tšehhi vendade tegevusega.»

Hrozný biograafil pole tema lapsepõlvest mitte midagi tähelepanuväärset kirja panna, mis oleks tema hilisemat kuulsust ette kuulutanud. Champollionist räägitakse, et ta olevat viieaastasena omal käel lugema õppinud, sest issameie abil, mida ta peast teadis, olevat ta endale selgeks teinud üksiktähed ema palveraamatus; Hrozný õppis lugema ja kirjutama kohalikus üheklassilises evangelistlikus koolis, kus oli õpetajaks Fér. Grotefend olevat kuueaastasena lahendanud piltmõistatusi ja omandanud niimoodi meetodi, mida ta hiljem edukalt kasutas Persepolise kiilkirjas epigraafide dešifreerimisel; Hroznýl polnud üldse seesuguseid kalduvusi. Seitsmeaastane Schliemann ütles isale, kes jutustas talle põlevast Troojast ja selle linna kadumisest maa pealt: «Mina leian

Trooja, kui ma suureks saan!» Hrozný kuulas õhtulaua ääres piiblilikke nimesid, mida tal tuli hiljem leida assüüria ja babüloonia savitahvlitelt, ent seejuures mõtles ta sedasama, mida mõtlesid teised õed-vennadki. Ühesõnaga — ta oli normaalne laps.

Isa tegi otsuse, et poisist saab pastor. Bedřich Hrozný nõustus sellega sõna lausumata. Tee jumalasõna juurde viis gümnaasiumi kaudu ja isal polnud kahju mitte mingisugustest ohvritest, et võimaldada pojale õppimist Prahas.

1. septembril 1889 astus Hrozný üle Akadeemilise gümnaasiumi läve Smetana tänaval; seal asus Praha parim keskkool. Kakskümmend seitse esimese klassi õpilast tegid varsti kindlaks, et õpetaja Drtina on suurepärane inimene ja järelikult on ka ladina keel huvitav õppeaine; hiljem hakkas samasugune hinnang kehtima ka õpetaja Kalouseki ja kreeka keele kohta. Ent siis haaras surnud keelte õppimine ikkagi üksikuid ja ainult üks nendest kirjutas: «Ladina ja kreeka keele tunnid olid pigem toredaks meelelahutuseks kui õppeaineks».

«Sa ära kirjuta mulle nõnda: «Õpetajad on minuga rahul, katsun meeles pidada Sinu käske,» vaid kirjuta mulle igast õppeainest eraldi: ladina keeles oleme praegu nii ja nii kaugel, ajaloos võtame läbi seda ja seda, õpin nii ja nii kaua!» Ja Bedřich Hrozný õpib kirjutama aruandeid oma tegevuse kohta ja andma ülevaateid sellest, kuidas ta kasutab oma aega.

Koolivaheajad isa seltskonnas kujunevad intensiivseks ettevalmistuseks tulevase elukutse vastu. «Kreeka ja ladina keel — enesestki mõista! Kuid ära unusta, et igasuguse piibliuurimise aluseks on heebrea ja aramea keel! Ja Vana-Idamaa ajalugu!» Bedřich Hrozný ei unusta. Viienda klassi õpilasena asub ta omal käel heebrea keelt õppima odavast saksakeelsest õpikust; edu tiivustab teda järgmisel aastal araabia keelt tudeerima. Samuti loeb ta originaalis Herodotose «Ajalugu» (teised õpilased eelistavad juba Kvíčala tõlget) ja teeb kindlaks, et see on «võrdsel määral nii poeetiline kui ka ajalooline teos ja seejuures üllatavalt sünteetiline: Kreeka, Egiptus, Pärsia, iga maa omaette ja kõik üheskoos.»

Kuuenda klassi õpilane Hrozný jaotab oma aja kooliskäimise, tundideks ettevalmistamise, iseseisva tudeerimise, Rahvusteatri, kehakultuuri ja lugemise vahel. «Ütle mulle, mida sa loed, ja mina ütlen sulle, kes sa oled.» Tema lugemisvara hulgas on Jiráseki ja Baudelaire'i äsja ilmunud uudisteosed, «L' art et la vie» ja «Naše doba», Turgenev ja Machar, «Moderní revue» ja «Revue biblique», «Molière'i näidendid ja Riegeri «Teaduslik sõnastik», mille köiteid ma üksteise järele laenuks võtan oma üldharidusliku taseme tõstmiseks.» Peale selle juhatab ta tšehhi ja prantsuse kirjanduse lugejate ringi, mille ta koolis on loonud.

Seda kõike erinevates variantides võime lugeda kõikide nende meeste biograafiatest, kellest üldse elulugusid kirjutatakse. Tõsi küll, käesoleval juhtumil torkab silma armastus filoloogia ja Vana-

Hrozný üliõpilasaastail. Üliõpilaspilet allkirja ja fotoga 1897. aastast.

Idamaa vastu, kuid seda näeme eriti selgesti vaid tema elutöö kellatornist tagasi vaadates. Hoopiski vähe sarnaneb romaaniga ka see tõik: kuueteistkümneaastane Hrozný ei tea veel oma eluülesannet, ta ei spetsialiseeru veel, kogub ainult jõudu, tema haardeulatus on võimas, ent seejuures ei jäta ta hooletusse ettevalmistust oma tulevaseks elukutseks (evangelistlikuks pastoriks, nagu ta arvab). Ta ei alusta üldsegi niimoodi nagu geenius, vaid nagu noor arukas mees.

Alles siis, kui ta üldhariduslike teadmiste najal on küllalt kõrgele tõusnud, nii et tal on juba avar silmaring, alles siis valib ta endale tee, mida mööda minna; seni pole see tee kuigi märgatavalt veel sisse sõtkutud ja temale on see kättesaamatu. Kuid selle tee lõpus asub «see salapärane, mis ahvatleb!» ja nüüd tuleb juba episood — ta on seda mitu korda jutustanud, viimast korda veel mõni nädal enne surma, kui ta lebas Střešovice sõjaväehaiglas —, milles meil esmakordselt on tegemist tõelise Hroznýga. Seitsmenda klassi õpilasena katsub ta endale assüüria keele õpikut muretseda. «Mul polnud tollal suuremat soovi... Ja korraga näen seda Hobuseturul, praegusel Václavi väljakul, juriidilise raamatukaup-

luse vaateaknal. Mispärast juriidilises, ma ei tea — kuid ta maksis kaks kuldraha! Hakkan arvutama: kui söön kaks kuud õhtueineks ainult leiba, ülepäeviti võtan pool sardelli... Ei, ei tule välja! Tõmban ka sellele poolele sardellile kriipsu peale. Ikka ei tule välja! See oli kõige kurvem silmapilk kogu minu Praha stuudiumi jooksul.»

Kuid varsti tabas teda veelgi suurem õnnetus. 1896. aasta veebruaris suri tal ootamatult isa, kes polnud veel viiekümne aastanegi. Perekonnale tähendas see toitja kaotamist ja korterist ilmajäämist, sest Lysasse pidi tulema uus pastor. Ema kolis Kolínisse ja sinna läks ka Bedřich Hrozný, sest «isegi äärmise kokkuhoidlikkuse korral» poleks tal maksnud seda arvestada, et ta lõpetab gümnaasiumi Prahas.

Kuid pole halba ilma heata (me ei pea siin silmas Hrozný isiklikke tundeid, vaid tema tulevast eluülesannet): Kolíni gümnaasiumis oli õpetajaks Justin Václav Prášek, üks tšehhi orientalistika pioneere, esimese tšehhikeelse Vana-Idamaa ajaloo ja terve rea teaduslike tööde autor: nendele teostele tugines teaduslik kirjandus kaua aega nii meil kui ka välismaal. Oma teadusliku eruditsiooni ja pedagoogivõimete poolest oli Prášeki õige koht ülikoolis — kuid Austria keisririigi ajal oleks olnud orientalistika kateeder Karli ülikoolis liiga suur luksus; nõnda jäi see mees provintsigümnaasiumi. Kui ta teada sai, et uus õpilane kavatseb pärast gümnaasiumi lõpetamist usuteaduskonda astuda ja et ta tunneb huvi idamaa keelte vastu, siis ujutas Prášek nooruki raamatutega üle ja pühendas talle kogu oma vaba aja. Tema käest omandas Bedřich Hrozný põhiteadmised assüüria keele ja akadi kiilkirja kohta, samuti selle tõe, et teadusliku töötaja kohuseks on oma uurimistulemuste populariseerimine. Õpetaja, kes ei oska õpilast kaasa kiskuda, on halb õpetaja; Prášek oli suurepärane õpetaja.

1897. aasta juulis lõpetas Hrozný Kolíni gümnaasiumi kiitusega ja, orientalistikast vaimustatuna, sõitis Viini, et astuda evangelistlikku usuteaduskonda (Tšehhimaal seda ei olnud), nagu isa oli soovinud.

«Kes loeb Vana-Idamaa ajalugu?»

«Sellel erialal ei tegutse juba kaks aastat mitte kedagi.»

«Kelle juures ma pean end registreerima assüüria keele õppimiseks?»

«Assüüria keelt siin ei õpetata.»

«Aga sissejuhatust orientalistikasse?»

«*Menschenskind*, siin ei tegelda ju teadusega, vaid valmistatakse ette pastoreid! Minge filosoofiateaduskonda!»

Ja nõnda täitis Hrozný kolmkümmend kaks formulari, mida nõuti usuteaduskonda astujatelt, siis läks ta filosoofiateaduskonna dekanaati, kus toimis samuti. Mispärast mitte õppida kahes teaduskonnas? Kui mõni mees tõlgendab akadeemilist vabadust niimoodi, et ei käi mitte ühelgi loengul, mispärast poleks tema või-

nud seda siis niimoodi tõlgendada, et hakkab käima kahel loengul?

Kuid ülikoolistuudiumi üks paradokse oli selline, et just see teine tõlgendus oli karistatav. Hrozný pidi valima (ja nagu me tänapäeval koos Schilleriga ütleksime: «Nagu Achilleus Fthia ja surematuse vahel»). Me teame, et ta valis õigesti, sest ta valis orientalistika, kuid tema ema ja kõik need, kes talle head soovisid, murdsid käsi kimbatust tundva Prášeki ees: pastori leivatükk on küll õhuke, ent kindel, samal ajal kui orientalistika — püha taevas, keda võib ära elatada see kõige ebapraktilisem teaduslik distsipliin, mis üldse olemas!

Selle kõige juures Hroznýl ei vedanud: kuigi linn ilusal sinisel Doonaul lubas igaühel kõik soovid täita (vähemalt kuulsa valsi teksti põhjal), ei leidunud siin isegi mitte ühtegi — assürioloogia professorit! Mitte kellelgi teisel polnud sellest sooja ega külma, kuid... Silmapaistev semitoloog doktor D. H. Müller, kelle loengutele ta end registreeris, pühendas oma aja ja loengud peaaegu jäägitult araabia keelele; assüüria keelt luges ta õppeplaani kohaselt ainult ühe tunni nädalas, tegelikult aga ainult ühe tunni kuus. Nõnda oli Hrozný sunnitud seda omal käel tudeerima. Sama lugu oli ka sumeri keele õppimisega — see keel on hilisema babüloonia ja assüüria keele eelkäija — üksnes selle väikese vahega, et sumeri keelt ei loetud üleüldse. Seda innukamalt käis ta ülejäänud loengutel ja oma abi ei keelanud talle professorid:

— juba mainitud D. H. Müller araabia ja lõuna-araabia saaba keele õppimisel,
— E. Sellin heebrea keele õppimisel,
— G. Bickel aramea ja süüria keele õppimisel,
— M. Bittner uuspärsia keele õppimisel,
— J. Karaback vana-araabia keele õppimisel,
— A. Hoffner moodsa araabia keele õppimisel,
— L. Reinisch ja J. Krall vana-egiptuse keele õppimisel,
— K. Bayer vana-pärsia keele õppimisel,
— L. Schoeder india keelte ja sanskriti õppimisel.

(Kui keegi palju aastaid hiljem temalt küsis, kuidas võib inimene ära õppida tosina surnud ja pool tosinat elavaid keeli, siis vastas ta, nagu K. M. Čapek-Chod vastas noorele Karel Čapekile, kes temalt küsis, kuidas kirjutatakse romaane: «Istudes, noormees!»)

Selle väljasurnud keelte fantastilise stuudiumi puhul — need keeled kubisevad kõige hämmastavamatest grammatilistest iseärasustest, leksikaalsetest eranditest ja süntaktilistest salakavalustest — on küll kõige tähelepanuväärsem see, et Hrozný ei näe selles stuudiumis e e s m ä r k i, vaid ainult v a h e n d i t: paratamatut vahendit, et õigesti mõista kirjandusmälestisi, mis on Vana-Idamaa poliitilise, majandusliku ja kultuuri ajaloo võtmeks. Nendega lõi ta üksnes aluse, lähtepunkti edasisteks uurimisteks. «Ma tahtsin idamaa filoloogia kõrval, mis oli minu põhiline eriala,

ennast ka Vana-Idamaa ajaloole pühendada, kuna see tõmbas mind ligi maagilise jõuga.»

Ja suure kannatlikkusega, sellise kannatlikkusega, mis pole ahistav, vaid aktiivne, jonnakas, sihiteadlik, tudeeris ta samaaegselt paleograafiat, tudeeris diplomaatiat, tudeeris hermeneutikat, tudeeris arheoloogiat, tudeeris Idamaa rahvaste ajalugu, «iga maad omaette ja kõiki üheskoos», tudeeris...

«Väga tagasihoidlikult toitudes» lõpetas ta oma stuudiumi ettenähtud nelja aastaga ja 29. juulil 1901 promoveeriti ta filosoofiadoktoriks.

Akadeemilise kraadi omandamisega on tudeerimine suuremale osale tudengitest lõppenud, kuid Hrozný puhul see — ütelda «algab» pole võimalik — jätkub. Jätkub kõrgemal tasemel. Ta teab juba üle kahe aasta, mis suunas ta läheb, tõsi küll, tingimusel, et... Ent kui teised tudengid peavad doktoridiplomit millekski seesuguseks, mis võimaldab neil eluaegse ametikoha saamisele pretendeerida — mispärast ei võiks tema diplomile tuginedes üheks aastaks stipendiumi taotleda?

Ta pöördus professor Mülleri poole. Vana õukonnanõunik armastas oma õpilast, ja juba siis, kui ta oli lugenud tema dissertatsiooni «Lõuna-Araabia kaljudel leiduvad raidkirjad», mis polnud tavaline kompilatsioon, vaid hiljuti avastatud saabakeelsete epigraafide loominguline analüüs, oli ta üht-teist ette võtnud. Härrased keiserlik-kuninglikus usuasjade ja hariduse ministeeriumis vangutasid küll pead, et ta protežeerib mitte just päris lojaalset üliõpilast (nimelt pani Hrozný ametlikes dokumentides pikendusmärgi oma nime lõpus asuva «y» kohale[1]!), kuid lubasid lõpuks, et «nad vaatavad, mis teha annab».

Ja varsti nägi seda ka Hrozný: juba kuu aja pärast, Viini oludes täiesti ebatavalises tempos — tollal oli Viinis ainukesena kiire üksnes Doonaul — sai ta ametliku teate, et talle on määratud ühekordne stipendium 250 kuldraha suuruses «teadusliku stuudiumi edasiseks süvendamiseks».

See tähendas: Berliin! «Ja nõnda võtsin ma juba 1901. aasta sügisel õpilasena istet Delitzschi jalgade ees!»

Professor Friedrich Delitzsch võttis Viini stipendiaadi vastu sõbralikkusega, mis on omane suurtele inimestele. Ta naeratas, kui kuulis Hroznýt pihtivat, et see kõik, mida tema teab, on tegelikult ainult tühikud tema võhiklikkuses. «Meie, assürioloogid, oleme tegelikult ju kõik autodidaktid,» ütles Delitzsch talle lohutuseks. «*Wir sind doch alle...*» ja pikk, kõhetu, just nagu oma andes kahtlev noorpoeet, kes kordab lakkamatult sõna «m e i e», millega ta lauset alustas: suur Delitzsch võttis ta oma tsunfti ja tema «meie» polnud *plural majestatis!*

Siis tutvustas Hrozný end professor Sachanile ja Barthile, kahele kõige kuulsamale saksa semitoloogile, ja õnn soosis teda

[1] Pikendusmärgi kasutamisega rõhutas Hrozný oma tšehhi päritolu.

ka Winckleri juures: tollel jahedal sügispäeval 1901. aastal oli kuulus assürioloog täiesti juhuslikult heas tujus.

Delitzsch küsib Hroznýlt, mille kallal too tahaks tema seminaris töötada. Hrozný silmitseb teemade loendit: «Templitekstide interpretatsioon...», «Igal aastal jumala auks korraldatavatel pidustustel esitatavate rituaalide analüüs...» — ja siis libiseb tema pilk teemale, mida mitte keegi pole senini läbi töötanud, mida mitte keegi pole senini puudutanud. Ta mõtleb järele. Majandus on siiski kõige alus, inimesed peavad kõigepealt sööma, riietuma, peavarju omama, alles siis tuleb kõik muu... Ja raha on majanduses seesama, mis kehas...

«Kui lubate, härra professor: «Raha Vana-Babüloonias!»»

Te ütlete, et me poogime Hroznýle külge marksistliku mõttelaadi? Ei, Hrozný polnud iialgi marksist, ta polnud iialgi lugenud Marxi sõnu majandusliku baasi tähtsusest, sellest, et ühiskonna materiaalsed tingimused määravad kindlaks kogu ühiskondliku ja kultuurilise pealisehituse. Ta lihtsalt asus antiikajaloo probleemide juurde teadlasena, ja keskendas seejuures juba esimeses töös, mille teema ta oli vabalt valinud, oma tähelepanu küsimusele, mis marksistlikult seisukohalt on kõige tähtsam.

Ta uuris allikmaterjali, eriti babüloonia tekste, pööras suurimat tähelepanu babüloonia majanduslepingutes nendele punktidele, mis käsitlesid karistussanktsioone: nendes lepingutes esinevad üldmajanduslikud ja rahanduslikud terminid olid täielikult läbi uurimata; Hrozný «andis neile ähmastele terminitele sisu selle uue meetodi abil, mida Delitzsch aktsepteeris, samuti võis ta selle töö avaldada pealkirja all «Babüloonlaste rahandus»».

See väikesemahuline uurimus ilmus hiljem Delitzschi assürioloogiliste tööde kogumiku neljandas köites, teema originaalne käsitelu ja uued järeldused tegid teaduslikus maailmas Hrozný nime hoobilt tuttavaks. Iseloomulik tolleaegsele olukorrale on ka see, et tšehhi õpetlase nimi jõuab Tšehhimaale — ehkki vaid kitsa spetsialistide ringi teadvusse — Berliini kaudu. Kuid täiendame natuke selle uurimuse tähtsuse tagasihoidlikku iseloomustust, mis on antud eelmises lõigus (tagasihoidlik on ta seetõttu, et selle autoriks on Hrozný ise): see töö on vastu pidanud teaduslikule progressile poole sajandi jooksul ja maailma erialane kirjandus tsiteerib seda tänapäevani!

Kuid raha pole veel kõik — isegi mitte Vana-Babüloonias. Raha taga seisab töö, Vana-Babüloonias eelkõige põllumajanduslik töö. Aastatuhandete eest oli see ala õitsev aed, mida läbisid kunstliku niisutussüsteemi tuhanded kanalid, ja oma teravilja ning muude maa-andidega toitis ta miljoneid inimesi — ka kõige väiksemate antiikajast pärinevate andmete järgi elas üksnes Babüloni linnas rohkem inimesi kui möödunud sajandi lõpul kogu Mesopotaamias. See inimtühi tolmune kõrb üksikute küngastega, liivalademetega, mida tuul on kuhjanud kunagiste kuulsate linnade varemetele, oligi paigaks, kuhu piiblitraditsioon on paigu-

tanud — ja kindlasti mitte ilma põhjuseta — paradiisi. Mis oli sellise vapustava muutuse põhjuseks? Sõjad, vallutajad — kahtlemata. Kuid kas polnud peapõhjuseks siiski tema põllumajanduse häving, inimese eksistentsiks vajalike tingimuste häving, sest ajab ju elu uusi võrseid isegi pärast kõige laastavamaid sõdu? Ja jällegi läheb Hrozný asja juurteni. Ta uurib Mesopotaamia põllumajandust, tolleaegse majanduse kõige tähtsamat haru, laseb sellest endale jutustada babüloonlastel ja assüürlastel endil, samuti ka viimaste eelkäijatel Eufrati ja Tigrise vahel, sumerlastel. Nõnda valmib töö, mis kaksteist aastat kestnud materjalikogumise järel — seda katkestasid mitmesugused ekskursioonid teistesse rajoonidesse ja küllaltki suured eluraskused — sai pealkirjaks «Teravili Vana-Babüloonias».

Mõned sõnad, mis lausutud juba siinkohal selle 1913. aastal ilmunud 250-leheküljelise raamatu kohta, rikuvad küll kronoloogilist printsiipi, kuid mitte esituse süstemaatilisust. Hrozný tegi kindlaks teraviljaliigid, mida kasvatati Mesopotaamias nelja kuni viie tuhande aasta eest, ja nende majandusliku tähtsuse; kõige tähtsam neist oli kahetahuline nisu, mida nimetati sumeri-akadi tekstides «*bututtu*». Ta tegi kindlaks, et kasvatati lina, seesamit (akadi keeles «*šamaššamu*»), läätse, aeduba, hernest; viljapuudest kasvatati datlipalmi («mille 360 kasutamisviisi kohta ... oli olemas eriline pidulik hümn»), siis viigipuud, viinamarja, õunapuud. «Kuni 1913. aastani ei teatud, et vanad sumerid ja babüloonlased tundsid ka õ l u t ja valmistasid seda l i n n a s t e s t. Kuni selle ajani arvati, et peale viinamarjadest tehtud veini tunti veel ainult datliveini, mida babüloonia keeles kutsuti «*šikaru*». 1913. aastal tõestasin ma oma töös «Teravili Vana-Babüloonias» (lk. 140 jj.), et juba hallidest aegadest saadik tundsid sumerid-babüloonlased õlut ja linnaseid ja et see jook oli neil laialt levinud. Nimelt avastasin ma templi inventarinimestikes (XXV—XXIV saj. e. Kr.) igivanu retsepte mitmesuguste õllemarkide valmistamiseks. On huvitav, et babüloonlased tundsid «paksu õlut», «musta õlut» ja «punast õlut». Need on vanimad olemasolevad õlleretseptid.»

Mõnele teisele oleks piisanud pooltest nendest avastustest ja uutest järeldustest Vana-Idamaa ajaloo vallas, et Akadeemia liikmeks saada, kuid sellest hoolimata poleks neil kõigil ühtekokku olnud pooltki seda tähtsust, mis oli Hrozný mainitud tööl tervikuna.

Kus on teravili, seal peab olema ader või vähemalt kõblas (muistsetest kõrgkultuuridest ei tundnud neid tööriistu ainult maiad ja asteegid Kesk-Ameerikas, kuid nende «teraviljaks» oli mais). Hrozný aga tegi kindlaks, et sumerikeelne nimetus kirka kohta «*mar*» (babüloonia keeles «*marru*») esineb ka vana-egiptuse keeles, milles kõblast või labidat kutsutakse samuti «*m[a]r*». Sama tegi ta kindlaks ka sumerikeelse nimetuse «*bututtu*» puhul: kahetahulist nisu nimetasid egiptlased «*b[u]t[u]t*». Kuid sumeri kul-

tuur oli palju vanem egiptuse omast, arheoloogilised väljakaevamised tõestasid, et hallidel aegadel edestas Mesopotaamia Egiptust viiesaja aasta võrra![1]

Missugused järeldused tegi sellest Hrozný, kui ta oli kindlaks määranud selliseid kokkulangevusi terve rea teiste põlluviljade, tööriistade (ka adra resp. sahkadra), jookide, söökide, isegi ehituskunsti, skulptuuri, puusepa- ning pottsepatöö ja metallide töötlemise nimetustes? Samad järeldused, mida tegi ka lugeja: et egiptlased võtsid üle need nimetused koos esemetega, mida need nimetused tähistavad, sumerlastelt resp. sumerlastelt-babüloonlastelt. See oli muidugi murranguline avastus: seni oli arvatud hoopis vastuoksa, et esimesed nisukasvatajad, esimesed adra kasutajad (võib-olla isegi leiutajad) jne. olid egiptlased. Veel seitsmekümne aasta vanuse maailmakuulsa teadlasena on Hrozný uhke oma noorpõlves tehtud avastuse üle: «... ma revideerisin küsimust Vana-Egiptuse ja Sumeri-Babüloonia vastastikustest kultuurisuhetest. Vanade sumerite ja babüloonlaste tuhandete majandusdokumentide kõige hoolikama läbitöötamise teel suutsin ma näidata Egiptuse vanima kultuuri sõltuvust Sumeri-Babüloonia kultuurist.»

Maurice Maeterlinck on kunagi ütelnud, et kes kirjutab termiitidest, see tõstab need sipelgatest kõrgemale, ent herilasi käsitleva raamatu autor kaldub neile omistama selliseid omadusi, mida ta ei taha näha mesilaste juures. Ka paljud egüptoloogid asusid kaitsma «oma kultuuri» prioriteeti; kuid Hrozný teesid lõid läbi maailma teadlaste keskel «kõige veenvamate argumentide kaalukuse tõttu». See kõik juhtus aga palju hiljem ...

Tollal, 1901. aastal Berliinis, oli Hrozný alles tee algul, mis viis ülalmainitud suure töö juurde. Selles staadiumis, mil teadlane alles otsib, hindab ja kogub materjali, mil teadlane veel ei tea, mida sellest materjalist ja kuidas ära kasutada. Väga väärtuslikke andmeid põllumajanduse kohta võisid anda näiteks religioossed tekstid: natuuras toodud ohvriandide loendid, ohvrite nimetused, templite inventarinimestikud jne., ja loomulikult ka looduse jumalatele pühendatud luuletused — «üksnes nende halastuse läbi võrsub mullast tammetõru asemel jäme viljapea». Muuseas hakkas Hrozný uurima ka «jumal Ninibile pühendatud hümne», ja nagu see tõelisele teadlasele kohane, uuris ta neid põhjalikult ja originaali järgi. Ta võrdles kahes keeles (sumeri ja babüloonia keeles) kirjutatud hümne ja põrkas lakkamatult lahkuminekutele. Raskused algasid juba tolle loodusjumala nimest: kas on babüloonia mütoloogias üldse olemas sellist jumalat nagu N i n i b? Ta pöördub konsultatsiooni saamiseks professor Delitzschi poole. Kaua aega istuvad need kaks meest tekstide kallal — nüüd juba

[1] Hrozný seisukoht, nagu oleks Sumer edestanud Egiptust, pole tänapäeval spetsialistide poolt enam kinnitust leidnud.

nagu võrdne võrdse kõrval, sest teaduses kaob tiitlite autoriteet, kui ollakse silm silma vastu probleemiga.

«Seda probleemi enne ei lahenda, kui on publitseeritud ka teised hümnid,» ütleb professor Delitzsch ja tal on õigus.

«Kus asuvad avaldamata originaalid?» küsib Hrozný.

«Londonis.»

«Kas ma võiksin sinna sõita ja neid silmitseda?»

Kõva kuulmisega Delitzsch laseb Hroznýl küsimust korrata, natukese aja pärast ütleb ta:

«Ma annan teile soovituse!»

Nädal aega pärast seda jutuajamist — see toimus 1902. aasta mais — nägi Hrozný esmakordselt merd. Siis tulid tinahallil silmapiiril nähtavale Doveri valged kaljud, ja kui need kahe kuu pärast jällegi selja taga merre vajusid, siis tundis Hrozný suurt rahulolu sellest, et ta polnud oma päevi ja öid Briti Muuseumi sünges hoones asjatult kulutanud. Nimelt oli ta kopeerinud avaldamata fragmendid ja võrrelnud neid sumeri-babüloonia publitseeritud tekstiga. Ta tegi kindlaks, et «nende kangelaseks on jumal Ninurta, kes määrab ära üksikute mineraalide saatuse» (sellega likvideeris ta olematu jumala Ninibi), ja teiseks, et «siin pole tegemist hümnidega, vaid fragmendiga suurest eeposest, millest on säilinud kaks suurt poeemi».

Rekonstrueeritud tekstid kirjutas Hrozný ümber, tõlkis need ja varustas põhjaliku filoloogilise kommentaariga (Ninurta jaoks tegi ta tollal veel ettepaneku lugeda seda nime Ninrag). 1903. aastal avaldas need Berliini Väike-Aasia Selts pealkirja all «Sumeri-babüloonia müüdid jumal Ninragist (Ninibist)». Ja kui teisejärguline näibki meile selle töö tähtsus — nii moodsa inimese huvide seisukohalt kui ka Hrozný edaspidiste avastuste valguses — juhtus see, mida taoliste tööde puhul kuigi sageli ei juhtu: 1914. aastal ilmus see teises trükis!

„Muinasjutuline koht: ehkki ilma palgata, kuid õhtud on mul vabad"

Kuid nondel aegadel olid teaduslikud saavutused üks asi, võimalus teaduslikku tööd teha aga hoopis teine asi. See on tõesti nagu hääl teisest maailmast, kui me kuuleme, et Hrozný sõitis Berliinist minema niimoodi, et ta ei teadnud, millest end elatada. Stipendiumi saamise võimalust ei pikendatud, koosseisulised assistendikohad olid täidetud (sellest hoolimata, et assistendi palgast oli elamiseks vähe ja suremiseks palju). Mida peab tegema inimene, kellel on erakordsed teadmised kahekümnenda sajandi kohta enne meie aega, kahekümnenda sajandi algul meie ajaarvamise järgi?

Nüüd polnud küsimus Vana-Babüloonia rahas, vaid käibel olevas rahas ja eksisteerimisvõimalustes kaasaegses Austria-

Ungari keisririigis — ja esmajärjekorras oma elu korraldamises. Kas taotleda kohta Kolinisse, mis asub küll ilusal tasandikul, kuid on kaugel teaduse järskudest mäetippudest? Kas õpetada gümnaasiumis õppeaineid, millega ta pole pärast küpsustunnistuse saamist tegemistki teinud? Kaduda samuti nagu Prášek mõnda provintsikolkasse ja tegelda orientalistikaga vabal ajal, nõnda nagu mõned putukapüüdmist harrastavad? Kas ta siis tõesti loobub oma eesmärgist — ja tegelikult, missugusest eesmärgist? Nimetame seda pigem kiindumuseks, unistuseks, kireks: uurida Vana-Idamaa ajalugu, minna selle fantastilise «ligitõmbava tundmatu» kannul, välja uurida see, mida maailm veel ei tea — nii iseenda kui ka maailma jaoks!

Kogu keisririigis oli ainult üks koht, kus ta võis jätkata tegelemist orientalistikaga, kus asusid raamatukogud ja muuseumikollektsioonid koos erialase kirjanduse ja materiaalse kultuuri mälestusmärkidega. See oli Viin — kuid kas saab ta seal koha?

Ta sai selle. Mitte ilma raskusteta ja ainult oma endiste professorite pealekäiva sekkumise tõttu. Ta sai Viini ülikooli raamatukogusse praktikandiks. Ta oli rahul, ta pääses kõikide raamatute juurde ja kõik uudisteosed käisid tema käte vahelt läbi. «Muinasjutuline koht,» kirjutab ta 1902. aasta septembris J. V. Prášekile, «ehkki ilma palgata, kuid õhtud on mul vabad.»

Tervelt kuueteistkümneks aastaks jäi Bedřich Hrozný Viini ülikooli raamatukogu teenistujaks. Esimesel aastal ei saanud ta palka; iialgi ei reetnud ta, millest ta tolle aja kestel elas ja missugune oli tema poolt päevas söödud toidu keskmine kalorsus. Kui ta selle katsumise oli vastu pidanud, siis kanti ta palgaliste teenistujate nimekirja; teenistusredelil hakkas ta siis ülespoole liikuma selles normaalses teotempos, mis oli ette nähtud riigiametnikele kultuurivallas, ja 1909. aastal oli ta jõudnud juba raamatukoguhoidja koha ja tiitlini, mis andis niivõrd julgust, et ta võttis naise. (Preili Vlasta Procházková sai varsti aru, et elu selle «natuke ebapraktilise» mehega pole alati kerge, kuid nende neli-kümmend kolm aastat kestnud abielu näitas, et suurtel meestel ei pea tingimata «võimatud naised» olema; see on muide küll rohkem antiikajast pärinev eelarvamus kui statistiliselt tõestatud fakt.)

Hrozný karjääri algus polnud küll kuigi paljutõotav. Selliselt ilma palgata praktikandilt nõuti, et ta käituks alandlikult ja tagasihoidlikult ning avaldaks igal võimalusel oma vaimustust selle üle, et ta üldse eksisteerib. Kuid Hrozný lubas endale «senikuulmatut häbematust»: 1903. aasta lõpul palus ta «erakorralist puhkust, et sooritada teaduslik ekspeditsioon Pühale maale». Õuenõunik Haas, raamatukogu direktor ja hüpohondrik, kes iialgi ei naeratanud ja kes pidas isegi matusetalitust lõbusaks meelelahutuseks, lükkas tagasi Hrozný palve koos ülalesitatud motiveeringuga ja viis mehe enda karistuseks abonementi. See oli kardetud «galeer»: ametnikud kandsid sinna lakkamatu vooluna korvidega raamatuid, mis tuli lugejatele välja anda, enne seda aga läbi vaadata ja jalamaid

registreerida. «Müüriladujate töö Paabeli torni ehitamisel ei saanud kiiremini käia ega kurnavam olla». Muidugi kannatas Hrozný ka selle välja — ja siis saabus «direktiiv kõrgemalt poolt».

Selle direktiivi taga seisis professor E. Sellin, semitoloog ja piibliuurija, kelle heebrea keele loenguid oli Hrozný kuulanud usuteaduskonnas. 1903. aastal naasis ta edukalt Palestiina ekspeditsioonilt, kus ta oli peale kõige muu leidnud Taanekˌi künkast neli kiilkirjatahvlit. Ta mõtles oma õpilasele ja andis need talle dešifreerida; Hrozný tuli selle ülesandega edukalt toime, ta tõlkis, interpreteeris ja kommenteeris need tahvlikesed ja avaldas siis kogu töö «Viini Teaduste Akadeemia Teadetes» («Kiilkirjatekstid Taanekist», 1904). Nüüd pidi ta saatma Sellinit uuel Palestiina ekspeditsioonil kui assürioloog, et kohe väljakaevamiste paigal tõlkida kiilkirjatekste, mida loodeti leida.

«Põledes soovist tundma õppida seda meile, eurooplastele, nii salapärast maad», asus Hrozný reisiks valmistuma. Ta pakkis kohvrisse assürioloogilise kirjanduse, mida arvas vaja minevat, ja «suurte kõhklustega» pakkis selle uuesti lahti, jättis kohvrisse ainult «paar absoluutselt vältimatut raamatut», et jääks ruumi isiklike asjade jaoks, mida Sellin soovitas tal kaasa võtta. Siis jõudis kätte päev, mil ta oma professoriga istet võttis Orient-ekspressi esimese klassi vagunis, ja äärmiselt erutatuna laskis end Ida poole sõidutada. Peamine mõte, mis teda vaevas, oli esimese ja kolmanda klassi piletihinna vahe: ta oleks võinud selle rahaga vähemalt kaks kuud muretult elada! «Idamaises luksuses, mille sees Istanbul otse supleb», otsis Hrozný kõigepealt üles Keiserliku Otomani Muuseumi; ta oli vaimustuses selle kollektsioonidest ja võttis nõuks siia veel kord iga hinna eest tagasi pöörduda. Selle mõtte tegi ta teoks kümne aasta pärast — kuid see kuulub juba teise peatükki.

«Hommikul väljusime aurikuga Galatast ja sõitsime Istanbuli Aasiapoolsele kaldale, Haidar-paša nime kandvasse linnajakku ... Siis sõitsime kaua aega piki mererannikut, väga veetlevat maastikku ... Rannikunõlvadel paiknevad Istanbuli rahameeste villad, mida ümbritsevad ilusad aiad ja pargid ... Viljakas, hästi haritud maa, kirsi-, aprikoosi- ja mooruspuuaiad, kohati ääretud mooniväljad ... Hiljem muutub maastik täielikult teistsuguseks. Põllud ja aiad taanduvad suurte karja- ja kõnnumaade ees, kohati esineb kiviseid paiku, kohati jällegi soid. Me sõidame mööda Väike-Aasia tüüpilistest maastikest: suuremalt jaolt tühi stepp ilma asulateta ja peaaegu ilma inimtegevuse jälgedeta. Üksnes kohati paimendatakse üksikut angoora kitsede või lammaste karja, teinekord lisavad jällegi monotoonsele maastikule natuke maalilisust kured, kes uitavad mädasoodes ja vehivad suurte tiibadega.»

See tsitaat pärineb Bedřich Hrozný hilisemast tööst, sest oma esimesest reisist «mööda aastatuhandete jälgi» pole ta meile teateid jätnud. Vähemalt mitte niisuguseid, mis võimaldaksid lugejal selgesti ette kujutada seda ala, mille ta läbis, ja viisi, kuidas ta

seda silmitses. Kuid isikliku kirjavahetuse ja avaldatud artiklite põhjal näeme, et kõrvuti loodusega märkas ta ka siinsete alade asukate «äärmiselt primitiivset elulaadi» ja «üldse kogu siinse elu madalat taset, mis meenutab paljus meie Euroopa keskaega». Türgis, Süürias, Palestiinas ja Egiptuses.

See reis rikastas Hroznýt tohutult: õpetlane, kes seni oli tundnud Orienti üksnes kirjalike dokumentide põhjal ja kabinetivaikuses ning -hämaruses, õppis seda esmakordselt tundma eredas päikesevalguses oma kogemuste põhjal. Ja peale selle tutvus ta otse väljakaevamistel arheoloogiliste välitööde tehnika ja metoodikaga, mis talle kahekümne aasta pärast marjaks ära kulusid. Kuid ka see kuulub juba teise peatükki; ütleme siinkohal ainult niipalju, et Sellini uued väljakaevamised Taaneki künkal olid edukad, ehkki nad ei andnud murrangulisi leide. Kiilkirjatekstid, mida siin lootuste kohaselt ka leiti, tõlkis Hrozný ära ja avaldas jällegi «Viini Teaduste Akadeemia Teadetes» («Kiilkirjatekstide uudisleiud Taanekist», 1905).

Selle töö ilmumise ajal töötas Hrozný jällegi oma vanal kohal raamatukogus ja «vabadel õhtutel» valmistas ette sissejuhatavat loengut, mille ta pidas 1905. aasta oktoobris Viini ülikoolis kui «semiidi keelte eradotsent, kitsama spetsiaalsusega kiilkirja alal».

Sellest tema esimesest loengust annab meile andmeid akadeemik Jan Rypka, tšehhoslovakkia iranistika rajaja. Tema oli tollal just Viini ülikooli filosoofiateaduskonna esimese kursuse üliõpilane ja konspekteeris Hrozný esimese loengu, «sest teda paelus see julge «ý» eradotsendi nimes». Auditooriumisse number 16, kust avanes ilus vaade Ringstrassele, kogunes umbes tosin asjahuvilist (nende hulgas oli ka Victor Christian, pärastine assürioloogia professor Viini ülikoolis, Harry Torczyner, pärastine hebraistika professor Jeruusalemma ülikoolis, ja Georgijec Kakabadze, pärastine ajaloo professor Tbilisi ülikoolis). Kuid dotsent kõneles täiesti laitmatut saksa keelt, nii et Rypka hakkas kahtlema, kas tal ongi üldse tegemist kaasmaalasega. Hrozný pidas tema nime meeles, ja kui kord raamatukogus sattus dotsendi kätte selle üliõpilase soovisedel, kutsus ta Rypka luugi juurde ja tegi talle ettepaneku kokku saada. «Seda noort assürioloogi ümbritsenud saladuslikkus oli hoobilt hajunud.»

Erakorraline professor — igas suhtes

Peagi pärast Hrozný habilitatsiooni tehti esimene katse teda Praha ülikooli üle tuua. Initsiaatoriks oli professor Goll (kelle ajalooallikate interpreteerimise meetodit me pooldame niivõrd, kuivõrd me ei poolda tema tšehhi ajaloo kontseptsiooni), kes tundis Hroznýt — tõsi küll, ainult nime järgi — juba tema töö põhjal, mis käsitles rahandust Vana-Babüloonias. Kuid isegi sellel

aristokraadil tšehhi professorite keskel ja Viini parlamendi liikmel ei õnnestunud seda saavutada, et Karli ülikooli oleks asutatud orientalistika või kauge muinasaja kateeder. Hrozný jääb Viini.

Ta töötab raamatukogus (terve päeva), ta töötab «Teravilja» kallal (vabadel õhtutel), ta peab ülikoolis loenguid (ilma tasuta) ja kirjutab artikleid saksa assürioloogilistele ajakirjadele (samuti ilma tasuta). Need on filoloogilised artiklid, uurimused Vana-Babüloonia dünastiate kronoloogia kohta, assüro-babüloonia müütide analüüs, tõlked niinimetatud Maništusu obeliskilt, maailma ühelt vanimalt juriidiliselt dokumendilt. (Babüloonia kuningas Maništusu valitses umbes aastatel 2335 — 2321 e.m.a., see tähendab umbes viissada aastat enne tavaõiguse suurt kodifitseerijat ajaloos — Hammurabit. Ta oli verine vallutaja, ent pöörame nüüd tähelepanu sellele, k u i d a s Hrozný tema sõjakäike iseloomustab: «Ta sõidab oma laevadega üle Pärsia lahe, purustab seal 32 kuninga vägeva koalitsiooni ja hõivab Iraani hõbedakaevandused ning kivimurrud, kust saadakse kalliskive; siin näemegi Sumeri-Akkadi vallutusretkede majanduslikku tagapõhja: igasuguste tooraine nappus Babüloonia uhtelademetes.»)

Kas ei killusta Hrozný end selliste mitmesuguste ning üksteisest sõltumatute uurimustega? Ainult esimesel pilgul — tegelikult kujutab iga selline artikkel endast juba valmis lihvitud kivikest suure mosaiigi jaoks, mille plaan eksisteerib senini üksnes looja peas. Sest juba tollal seisab noorel õpetlasel silma ees julge, grandioosne eesmärk: kirjutada «Väike-Aasia vanim ajalugu» kui laiahaardeline teos, milles oleks antud muistsete rahvaste majanduslik, poliitiline ja kultuuriline ajalugu, ja seejuures mitte üksnes «iga maa omaette», vaid ka «kõik üheskoos» nende vastastikuses seoses! Et ta oma dotsentuuri ajal avaldas ainult «esimese osa», või õigemini üteldes «ettevalmistava uurimuse» selle suure sünteetilise töö jaoks, see ei tulnud mainitud monograafiale kahjuks. Ialgi ei lasknud Hrozný silmist lõppeesmärki, kogus lakkamatult selle jaoks materjali, et neljakümne aasta pärast asuda oma kapitaalset uurimust kirjutama — nagu ta ütles, «paremini ettevalmistatult».

See tundub lausa saatuse pilkena, et kõik need visa töö ja teaduslike saavutuste aastad on täis ebaõnne, pettumusi ja hoope, mille põhjuseks pole igakord Hrozný saamatus oma elujärje eest võitlemisel.

Ka pärast neljateistkümne aasta pikkust teenistust, kui ta oli juba kuus aastat abielus olnud ja kahe tütre isa, sai ta vähem palka kui Viini gaasivabriku vallaline ametnik, kes elas tema naabrina Grinzingis üürimajas. Lootused Praha professuurile ei täitunud. 1913. aastal sai ta Leydenist kutse osavõtuks konkursist professori kohale; sealsesse ülikooli oli äsja asutatud assürioloogia kateeder. Ta saatis sinna separaadid oma uurimustest ja hakkas hollandi keelt õppima: seetõttu võis ta hiljem vähimagi raskuseta viisakat kirja lugeda, et selle koha sai endale hollandi

pretendent Thierry. Natuke aega pärast seda suri professor Müller: mis oleks olnud loomulikum kui see, et orvuks jäänud kateedri saab endale tema järglane ning ainuke silmapaistev assürioloog Austria-Ungaris? Kuid «kõrgemalt poolt» tuli korraldus, et see koht tuleb reserveerida Hrozný õpilasele Christianile! Kestis veel kaks aastat, enne kui määriti palsamit vähemalt sellele tema haavale: ta nimetati kõige armulikumalt «erakorraliseks professoriks õppeülesannetega» — mis oli küll pikk tiitel, ent millel sellest hoolimata oli ka veel järg — «ilma tasusaamise õiguseta».

Kuid siiski paranes tema majanduslik olukord sel ajal, kui ta nimetati erakorraliseks professoriks — erakorraliseks igas suhtes — väga tunduvalt. Ta sai korteri, toidu ja riietuse kroonu poolt, ja tema ülemaks polnud enam sünge keiserlik-kuninglik õuenõunik Haas, vaid delikaatne keiserlik-kuninglik ülemleitnant Kammergruber.

Winckleri kavatsuste täideviija

Loomulikult oli Hrozný pidevalt kursis kõikide uudisteostega, mis käsitlesid Vana-Idamaad. Pärast Boğazköy leide ootas ta, et hetiidi probleemi asub lahendama kõigepealt Winckler ise. Kui aga ei järgnenud mitte mingisuguseid dešifreerimiskatseid, otsustas ta pöörduda Berliini Weidneri ja Groningeni Böhli poole, koguni suure Winckleri enda poole. See oli 1910. aasta kevadel ja see mõnevõrra ebatäpne daatum on ühtlasi esimene kindel daatum, millal tšehhi õpetlase nime hakatakse siduma unustatud ja uuesti avastatud antiikaja rahvaga, siduma absoluutselt ühtseks tervikuks: Hrozný ja hetiidid.

Saadud informatsioon rahuldas teda: mõlemad õpetlased juba töötavad selle probleemi kallal, peale nende ka professor Weber. Winckler vastas väga südamliku kirjaga ja kutsus teda kaasa töötama — see aga juba tähendas midagi! Kuid Hrozný nägi, et hetiidi kiilkirjade uurimine on heades kätes, ja nõnda pühendus ta jäägitult oma tööle «Teravili Vana-Babüloonias».

Suur uurimus oli lõpetatud, trükis ilmunud ja müügile jõudnud, kuid hetiidi kiilkirjatekstide dešifreerimisest polnud veel ikka vähimatki kuulda. Selle asemel saabus teistsugune uudis.

See oli kiri Saksa Orientaalseltsilt: kuna H. Winckleri surmaga «on kadunud lootus, et suurte teenetega avastaja ise publitseerib need tekstid, mis on nii tähtsad kogu Väike-Aasia muinasaja tundmaõppimiseks ... siis on meie Selts seatud paratamatuse ette publitseerida autograafiliselt ja transkribeeritult kõik Boğazköyst pärinevad kiilkirjatekstid, mis meile kättesaadavad» ja selle kõige tõttu pärib Selts viisakalt, kas härra eradotsent doktor Hrozný oleks nõus selle ülesande täitmisel kaasa töötama. Allkiri: «Saksa

Orientaalseltsi esimehe asetäitja, riigisekretär keisririigi rahandusministeeriumis, vabahärra Max von Thielmann».

Hrozný nõustus meeleldi. 1914. aasta veebruaris saab ta «ametliku, notariaalselt vormistatud lepingu hetiidi raidkirjade avaldamiseks» ja ühtlasi ka informatsiooni asjade seisu kohta: Berliinis asub vaid osa Boğazköy arhiivist, «tekstide põhimass, mis koosneb 20 000 fragmendist, asub Keiserlikus Otomani Muuseumis Istanbulis... Juba H. Winckleri eluajal oli tehtud E. F. Weidnerile ülesandeks Berliini tekstide kopeerimine, 1914. aasta jaanuaris aga oli härra dr. Figulla sõitnud Istanbuli, et sealseid tekste läbi vaadata ja võimalust mööda neid kopeerida». Nüüd oleneb kõik ainult härra dotsent dr. Hrozný enda tahtest, millal ta tahab ülalmainitud dr. Figullat selles töös aitama hakata ja Istanbuli sõita...

See kõik oli väga ahvatlev: näha uuesti võluvat linna Kuldsarve lahe ääres ja — olla ka Winckleri kavatsuse täideviija! Kuid see ei olenenud üldsegi «ainult härra dotsendi enda tahtest». Ehkki Saksa Orientaalseltsi esimees oli finantsala spetsialist, unustas ta hoopis Hrozný sõidukulude küsimuse. «Need suured isandad suhtuvad õpetlastesse nagu Goethe Eckermannisse»... Võttis kaks kuud, enne kui keiserlik-kuningliku usuasjade ja hariduse ministeeriumi eelarvest eraldati vajalik summa.

9. aprillil 1914. aastal jõuab Hrozný Istanbuli, ja kuna ta kavatseb pikemaks ajaks siia jääda, siis on tal ka naine kaasas. Ta otsustab, et «Euroopasse ta elama ei asu», üürib endale väikese korteri Modas, selle kahel kontinendil paikneva linna Aasiapoolsel kaldal. Siis sõidab ta iga päev kaikuga, Aasia ja Euroopa vahel ühendust pidava paadiga, teisele kaldale, läheb Otomani Muuseumi ja kopeerib seal koos Figullaga raidkirju. Õhtul tuleb ta tagasi, sooritab kilomeetripikkuse ujumisretke meres («mitte miski ei hoia vaimset töötajat nii hästi vormis kui ujumine») ja kirjutab siis kodus tekste ümber ladina tähtedega — «selline harjutus ei tee paha»!

Millest alustada?

Kui saladuslik, võõras, mitte ühegi idamaise keelega sarnanev on see hetiidi keel! Muidugi ei valmista tema lugemine vähimatki raskust, sest kirja on ta pandud kõige ilusamas akadi kiilkirjas, kuid kogu selle tohutu tahvlivirna hulgas pole mitte ühtegi bilingvat, mitte ühtegi pidepunkti! Hrozný, kes tunneb tosinat Vana-Idamaa keelt, saab sellest vähem aru «kui külakooli õpilane preestrihärra ladinakeelsest palveraamatust...»

Ja kui ta uitab koos abikaasaga mööda euroopaliku ja aasialiku Istanbuli maalilisi tänavaid, mis on ühtmoodi kaunid nii postkaartidel kui ka oma silmaga vaadates, end siiski talumatud inimesele, kes pärineb puhtast Labeäärsest väikelinnast ja peab siin pikemat aega elama; kui ta imetleb Sophia katedraali arhitektuuri

või nördib sellest Viini baroki ja Korintose sammaste segust, mis moodustab Dolmabahçe palee, kui ta kuulab õpetatud kolleege muuseumis, kes kiidavad vaba elu, mis valitseb nüüd Türgis pärast Abd ul-Hamidi kukutamist, kui ta seisab Leanderi torni rõdul ja tuletab meelde Musset' luuletust ja Byronit, kui ta sööb õhtul aprikoosiknedlikuid — kogu aeg tegeleb ta alateadlikult hetiidi keele saladusega.

Tundmatud sõnad tundmatus keeles ei anna talle rahu, need möllavad ja mässavad temas nagu see suurtükk «Claymore'i» trümmis Hugo' romaanist «Üheksakümne kolmas aasta», mida proua Hrozná parajasti loeb.

«Seda keelt võib seletada üksnes siis, kui lähtuda temast endast,» vastab ta küsimusele, kas ta on kuulnud, mis juhtus Sarajevos. «Ent kuidas? . . .»

Kuid raugast monarh on juba alla kirjutanud manifestile «Minu rahvastele!» ja Hrozný taipab: algas sõda ja tema naine peab kodumaale tagasi pöörduma.

«Kas sa tõesti arvad, et ma s e l l i s e s olukorras võiksin sõita üksipäini inimesi puupüsti täis rongides?»

Tulevane isa silmitseb teda:

«Noh, sõidame siis koos. Ainult las ma kirjutan veel mõned tahvlid ära. Umbes kakssada tükki. Kõige rohkem kolmsada.»

Augusti lõpul sai ta konsulaadist korralduse, et peab jalamaid tagasi pöörduma. Hoolikalt pakkis ta oma vihikud kokku. «Selle materjalivirnaga võib juba üht-teist ette võtta. Dešifreerimatuid keeli ei ole, on olemas ainult selliseid, mis pole veel dešifreeritud . . .»

Siis tundus talle nelja päeva ja kolme öö vältel, et kiirrongi rattad kordavad lakkamatult: Millest alustada? M i l l e s t a l u s t a d a?

Millest alustas Champollion? Millest alustas Grotefend? Millest alustas Rawlinson? — Ainult et käesoleval juhtumil on kogu lugu hoopis teistsugune . . .

Viies peatükk

Kuidas dešifreeritakse tundmatuid keeli ja tundmatuid kirjasid

Hrozný ette kerkinud küsimused

1914. aastal ei piirdunud Hrozný ette kerkinud probleem tundmatu kirja dešifreerimisega, tarvis oli dešifreerida tundmatu keel tundmatus kirjas. Esimesel pilgul tundus see probleem palju kergem olevat kui vanade egiptlaste ja babüloonlaste kirja ning keele dešifreerimine. Kuid sellest hoolimata ei suudetud küsimust lahendada, ehkki sellega ei tegelnud vaimustatud diletandid, vaid teadlased, kes olid relvastatud filoloogiateaduse kõikide vahenditega ja egiptuse hieroglüüfide ning babüloonia kiilkirjatekstide dešifreerijate kogemustega. «Ent just see ajaski kõige rohkem vihale!»

Nende tundmatus keeles (egiptuse ja babüloonia keel olid juba üle kahe tuhande aasta surnud ja unustuse hõlmas), tundmatu kirjaga dokumentide dešifreerimine oli inimvaimu üheks suurimaks saavutuseks ning ühtlasi ka kõige põnevamaks seikluseks. Juba see asjaolu ahvatleb meid oma teemast mõnevõrra kõrvale kalduma, ent sellest kiusatusest me saaksime võitu, kui Hrozný meetod ei nõuaks, et me vähemalt lühidaltki peatuksime vanemate dešifreerijate meetoditel ja idamaiste kirjade mõningatel iseärasustel.

Ja peale selle: niimoodi me muudame paremini mõistetavaks peatüki hetiidi keele dešifreerimise kohta ja väldime kole pikka sissejuhatust, mis muidu oleks paratamatult vajalik.

Nelisada kirjatähte

Erinevalt piiblist ei seisa selle ekskursi alguses sõna, vaid kirjatäht. Kirja definitsiooni me andma ei hakka, kuid tuletame meelde, et põhiliselt eksisteerib kolme liiki kirja: esemeline, piltlik ja häälikuline. Selliseid kirju tunneme umbes nelisada, kui jätame kõrvale mitmesugused eel- ja vaheastmed. Rõhuv enamik neist kuulub minevikku, tänapäeval on nendest kasutusel umbes kakskümmend.

Kirja kõige madalamaks astmeks on esemeline kiri; siia kuuluvad vanade pärslaste, hiinlaste ja Peruu inkade niinimetatud «sõlmkirjad», kus sõnu ja lauseid väljendatakse nöörisse seotud sõlmede suurusega ja kaugusega üksteisest, või vanade germaanlaste (aga võib-olla ka slaavlaste) ruunid, see tähendab mitmesugusel viisil ühendatud kepikesed, millesse lõigatud märgid; hiljem on need graafiliselt kujundatud.

Tänapäeval eksisteerib esemeline kiri Aafrikas, näiteks jebu neegrihõimu juures. On tähelepanuväärne, et nende *arokod*, see tähendab pulkadest ja rihmakestest kokku põimitud puntrad, mille külge esemeid riputatud, väljendavad ka abstraktseid mõisteid. Nii tähendab joonisel kujutatud kiri (H. Jenseni ja K. Weuli järgi, ent peamiselt siiski jebude endi seletuse kohaselt, sest nad ei reetnud eurooplastele selle kirja lugemise meetodit): «Haigus kulgeb pahaendeliselt. Meie ainsaks lootuseks on jumal.» Seevastu aga teatakse täpselt meetodit, kuidas lugeda Põhja-Siberi jukagiiride kirja (selle rahva keelt kõneles möödunud sajandi lõpul ainult 400 inimese ümber). Nööride, pulkade, sulgede ja ornamentide kombinatsioonist (vt. joonis) luges kirja adressaat välja: «Sa lähed ära! Sa armastad venelannat, kes tõkestab sul tee minu juurde. Tulevad lapsed ja sa tunned nendest rõõmu. Kuid mina jään surmani nukrutsema ja mõtlen ainult sinule, isegi kui tuleb teine mees, kes mind armastab.» Põhja-Ameerika indiaanlased kasutasid veel möödunud sajandil «vöökirja», see tähendab nahast ja muudest materjalidest vöösid, mille peal anti edasi mõisteid mitmesuguste värvide ja maalitud figuuride abil. 1682. aastal sõlmisid leni-lenape indiaanihõimu esindajad sellise *vampumi* abil lepingu William Penniga, Pennsylvania asutajaga, veel hiljem aga saavutasid ühinenud hõimud Suurte Järvede rajoonist «vöökirja» abil, mille nad saatsid USA kongressile, niipalju, et tunnistati nende õigusi vabalt kala püüda.

Kirja kõrgemaks astmeks on piltkiri. Selle kõige vanemate tüüpide puhul on raske aru saada, kas on need veel joonised (ehkki tugevasti stiliseeritud), või on tegemist tõeliste kirjatähtedega. Printsiip on siin väga lihtne: rõngakene kiirtega tähendab päikest, laineline joon vett ja nõnda edasi. Niisuguse puhtalt piktograafilise kirja järgmiseks astmeks on ideograafiline kiri; see väljendab juba mõningaid mõisteid, peamiselt aga sõnu: näiteks tähendab kaks jalga kõndimist, pika habemega või kepiga mees

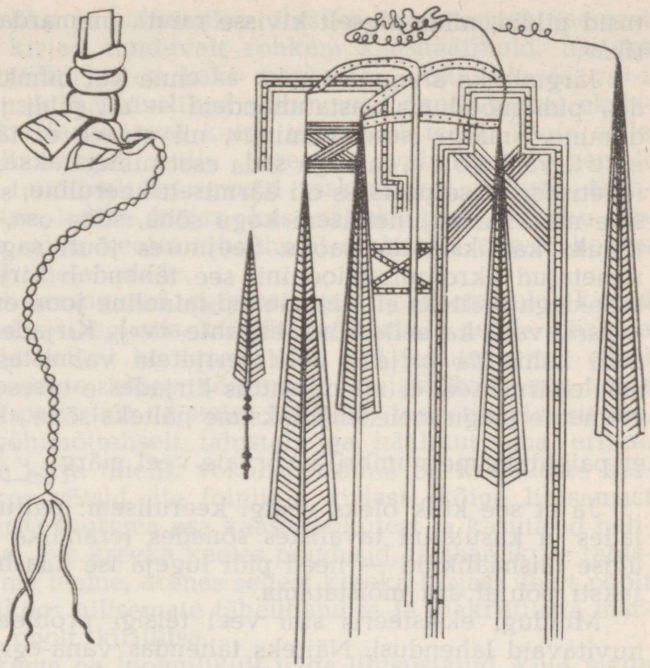

Esemelise kirja näiteid. Vasakul Nigeeria jebude «aroko», paremal jukagiiri armastuskiri.

vanadust ja nõnda edasi. Nende ühiseks tundemärgiks, mis aga ühtlasi seda tüüpi kirja eraldab häälikkirjast, on see, et «kirjapildi» ja hääldamise vahel puudub igasugune side. Näiteks võime me neid väga hästi slovaki keeles lugeda, kuigi nende tekstid panid kirja kiviaja piisonikütid Altamirast Põhja-Hispaanias või sumeri preestrid veel enne «ülemaailmset veeuputust».

Et piltkirjast saaks tõeline kiri selle sõna tänapäevases mõttes, peavad tal püsivad märgid olema. Selliste märkide fikseerumise protsessis etendab tähtsat osa materjal, millele ja millega kirjutati. Sellel materjalil oli ka otsustav mõju kirja tüübile. Mesopotaamias kirjutati hallidest aegadest saadik pehmetele savitahvlitele, milledesse märgid sisse lõigati või vajutati; nõnda tekkis kirja tüüp, mida me nimetame selle mulje põhjal, mille ta oma uusaegsetele avastajatele jättis, kiilkirjaks. Märkide esialgsed ümmargused osad muutusid järk-järgult lihtsamateks ja sirgemateks, muutusid mitmesugusteks kombinatsioonideks sellistest kriipsudest, mis olid ühest otsast sügavamad ja laiemad, teisest otsast madalamad ja kitsamad. Kus aga kasutati kirjutamiseks papüürust ja pilliroopulka, nagu näiteks Egiptuses, seal lihtsus-

tusid pildid, mida algselt kivisse raiuti, ümmardatud «manuskriptiks».

Järgmiseks arenguastmeks — enne kui inimkond sinnani jõudis, pidi mööduma aastatuhandeid — oli pildi ja hääldusе eraldumine, «märgi iseseisvumine», nii et see ei tähendanud enam e s e t, vaid s õ n a, millega seda eset nimetatakse. Selline märkide fonetiseerumise protsess oli äärmiselt keeruline, see viis spetsiaalsete märkide kujunemiseni kogu sõna, sõna osa, silbi ja lõppude lõpuks ka üksiktähe jaoks. Seejuures jõuti sageli märkide niinimetatud akrofonisatsioonini, see tähendab kirjutamiseni algustähtedega (näiteks ei tähendanud laineline joon enam üksnes sõna «vesi», vaid ka selle sõna esitähte «v»). Kirjade dešifreerijatele, eriti Lähis-Ida kirjade dešifreerijatele valmistas küllaltki suurt meelehärmi see, et nõnda sattus kirjadesse otseselt piltmõistatuse elemente (nagu meie kirjutaksime näiteks sõna «kolmjalg» nõnda, et paigutaksime numbri 3 kõrvale veel märgi).

Ja et see kõik oleks veelgi keerulisem: paljudes sellistes kirjades ei kasutatud tavalistes sõnades (erandiks olid isikunimed) üldse täishäälikuid — need pidi lugeja ise kaashäälikute ja konteksti põhjal ära mõistatama.

Muidugi eksisteeris siin veel teisigi probleeme — ja nende huvitavaid lahendusi. Näiteks tähendas vana-egiptuse keeles käe kujutis tähte «*d*», nelinurk tähte «*p*» ja diameetril kaarduv poolring tähte «*t*»; need kolm märki (neid võib ka juba tähtedeks nimetada) tähistasid sõna «*dpt*» ehk pärast täishäälikutega täiendamist «*depet*». Kuid sellel sõnal oli kaks tähendust: esimene tähendas laeva, teine maitset (nii nagu meie sõna «kapp» tähendab nii mööblieset kui ka jooginõu). Et lugeja neid sõnu segi ei ajaks, lisasid vanad egiptlased neile eraldusmärgid või rohkem küll suunavad märgid, niinimetatud determinatiivid: kui oli tegemist laevaga, joonistati sõna juurde stiliseeritud laevuke sõudjaga, kui oli jutt maitsest, siis väljaaetud keel, mis oli sama tabav. Mesopotaamia kirjades kirjutati determinatiivid enamasti sõna ette, kuna sõnad aga olid samatähenduslikud, siis mõningatel juhtudel determinatiivid «asendasid» sõnu ja täitsid ligikaudu sedasama funktsiooni, mida meie lühendid. Märke, mis tähendavad terveid sõnu, terveid mõisteid (ja mõnikord ka pärisnimesid), nimetatakse ideogrammideks või (harvemini) logogrammideks. Akadi keeles oli neid umbes sama palju, kui meil on liiklusmärke, millega nad muide oma funktsioonilt lauses kõvasti sarnanevad.

Egiptuse ja mesopotaamia kirjad, millega me kokku puutume päris «ajaloo koidikul» (täpsemalt: umbes viie tuhande aasta eest), olid juba tunduval määral fonetiseerunud. Egiptuse kirjas aga ei kirjutatud täishäälikuid (nimed välja arvatud); Egiptuses, kus eksisteeris palju dialekte, mille kõnelemisel just vokaalid lokaalseid erinevusi kõige rohkem rõhutasid, tähendas täishäälikute

väljajätmine riikliku ja kultuurilise ühtsuse tugevdamist. See-eest sisaldasid need kirjad tunduvalt rohkem kaashäälikuid, näiteks egiptuse hieroglüüfkirjas on kaks märki «*h*», «*ch*», «*k*» ja «*s*»-i jaoks ja missugused häälduslikud erinevused nende puhul eksisteerivad, seda me tänapäeval kuigi täpselt ei teagi. Peale selle olid olemas silbimärgid, mille lugemine valmistas (vähemalt dešifreerijatele) tunduvalt suuremaid raskusi kui selliste täheühendite lugemine ladina kirjas, kus näiteks meie hääliku «*š*» tähistamiseks on saksa keeles täheühend «*sch*» või ungari keeles «*gy*», mis vastab meie «*d*»-le.

Muidugi olid seesugused egiptuse ja mesopotaamia kirjad üsnagi kohmakad — isegi siis, kui jätame kõrvale nende märkide keerulisuse. Kuid sellest hoolimata olid nad tohutu samm edasi ja paratamatu eelaste kõige kõrgemale kirjatüübile, mis sobis indoeuroopa (ja paljudele teistele) keeltele, foneetilisele kirjale, kus vähemalt põhimõtteliselt tähistab iga häälikut oma eriline märk. Niisugune kirja täielik vokaliseerimine on kreeklaste ajalooline teene, kes võtsid üle foiniikia kirjast (kõige lihtsamast semiidi tähestikust) suurema osa kaashäälikutest ja kasutasid helilisi kaashäälikuid, mis kreeka keeles puudusid, täishäälikute tähistamiseks. Nagu me teame, arenes sellest kreeka kirjast ühelt poolt ladina alfabeet (koos hilisemate täheühendite ja diakriitiliste märkidega), teiselt poolt kirillitsa.

Seesugune skeem on loomulikult väga lihtsustatud, kuid meile piisab sellest esialgu. (Lugeja, kes tunneb selle asja vastu suuremat huvi, leiab üksikasjalikku informatsiooni H. Jenseni, F. Miltneri ja J. Tschicholdi teostest.

„Liiga segane ja teaduslikult lahendamatu probleem"

Mitte ükski muistsetest kirjadest ei olnud laia avalikkuse ja õpetlaste nii suureks huviobjektiks — ent ühtlasi ka nii lahendamatuks mõistatuseks — kui egiptuse hieroglüüfid. See kiri kuulus sellele saladuslikule riigile Niiluse kallastel, mis oli rajatud viie tuhande aasta eest, see kiri kuulus sädelevale kultuurile, mis oli saavutanud oma kulminatsiooni sellel ajal, kui inimesed Euroopas hakkasid siirduma metsikuse ülemastmelt barbaarsuse alamastmele. Uusaegsete eurooplaste teadvusest oli see kultuur jäägitult kadunud, ja XVIII ning XIX sajandi vahetusel tuli ta sõna otseses mõttes a v a s t a d a.

See avastus on seotud ühe Prantsuse kindrali nimega, kellel polnud parasjagu tegevust, kellele Euroopa näis mutimullahunnikuna, samal ajal kui «Idas, kus elab kuussada miljonit inimest, võib vägevaid impeeriume rajada ja suuri revolutsioone teha». Ta pressis valitsuse käest välja 38 000 sõdurit (niisama palju, nagu oli neid Aleksander Suurel, kui ta läks maailma vallutama) ja pur-

jetas nendega 19. mail 1798. aastal 328 laeval Touloni sadamast välja, et Vabariigi nimel, mis oli pidulikult endale kohustuse võtnud mitte pidada anastussõdu, vallutada Vana-Rooma viljaait, siis India — ja üldse kogu maailm.

Kuid peale sõdurite olid Bonaparte'il oma laevade pardal veel õpetlased ja kunstnikud: loodusteadlased, ajaloolased, arheoloogid, matemaatikud, geoloogid, maalikunstnikud. Ja kui ta nelikümmend neli päeva kestnud merereisi järel, kusjuures ta üle noatera pääses Inglise admirali Nelsoni eest, maabus Egiptuse pinnal Aleksandrias, seisis tema vastas mamelukkide armee, eesotsas Egiptuse asekuninga Murad-beiga. 21. juulil kõlasid sõnad: «Sõdurid, nelikümmend sajandit vaatavad teie peale!» Nende sõnadega lõpetas Bonaparte oma üleskutse sõjaväele enne lahingut, mis läks ajalukku kui «Lahing püramiidide juures». Idamaalaste vahvus ei kaalunud üles euroopalikku relvastust ja Napoleoni taktikat, ja juba kaks päeva pärast seda lehvis Kairo tsitadellil trikoloor koos deviisiga «Vabadus, Võrdsus, Vendlus». Egiptus oli eurooplastele avatud . . .

Me teame, et see avantüür lõppes Prantsuse armee katastroofilise lüüasaamisega; see armee võitis niikaua, kuni osutus ise võidetuks. 19. augustil 1799. aastal põgenes Bonaparte salaja Egiptusest ja loobus oma sealsetest agressiivsetest plaanidest. Kuid tema sõjakäigu püsivaks resultaadiks olid need «õpetatud tsivilistide» avastused, kes kohe pealetungiva sõjaväe kannul tormasid Egiptuse muististe kallale, et neid üles joonistada, mõõta, kopeerida ja — kuivõrra see võimalikuks osutus — ära vedada kas originaalidena või kipsist koopiatena. Siiski ei sattunud suurem osa nende saagist prantslaste, vaid hoopis inglaste kätte, kes aitasid «Egiptust vabastada» prantslaste okupatsioonist (türklaste ja peamiselt iseendi kasuks); inglased olid seisukohal, et see on seadusevastane röövimine, ja et õiglust jalule seada, võtsid väärtuslikud trofeed endale. Kuid ka sellest, mis prantslased olid ära peitnud või millest nad olid dublikaadid valmistanud, ka sellest piisas, et täita reproduktsioonidega kahtekümmend nelja rasket folianti, mis avaldati aastatel 1809—1813 pealkirja all «Egiptuse kirjeldus».

Seni polnud ilmunud mitte ühtegi raamatut surnud kultuuride mälestusmärkide kohta, mis oleks sellist furoori tekitanud. Äärmise põhjalikkusega oli siia kokku kogutud ja kättesaadavaks tehtud väga rikkalik materjal: joonistused egiptuse ehitustest ja raidkujudest, maastikest, taimedest, loomadest, lilledest ja kõigepealt pikkadest hieroglüüfkirjas epigraafidest. Jahmatusega taipas Euroopa, et ta sellest maast mitte midagi e i t e a. Ja Bonaparte'i ekspeditsiooni teiste liikmete teosed (eelkõige «Reis Ülem- ja Alam-Egiptuses» koos suurepäraste realistlike joonistustega, mis pärinesid endise kuningliku diplomaadi ja hilisema prantsuse muuseumide keiserliku inspektori Vivant Denoni sulest) lõõtsusid huvi Egiptuse vastu nii kõvasti lõkkele, et see enam iialgi ei kustunud.

Need teosed näitasid Egiptust, kuid ei seletanud teda. Siin olid tema muistised nagu peopesal, kuid tema ajaloost polnud siin sõnagi. Tolleaegsed egiptlased, kes elasid «ilma ajaloota fellahitena», ei teadnud sellest tuhkagi. Eurooplased teadsid Egiptuse ajaloost üksnes seda, mis seisis piiblis ja mida olid sellest kirja pannud antiikautorid, peamiselt Diodoros, Strabon ja esimene eurooplasest reisimees Egiptuses, «ajaloo isa» Herodotos (kes oli külastanud seda maad kahekümne viie sajandi eest ja kes juba tollal polnud suutnud tema ajaloo algust välja uurida). Vana-Egiptuse kohta võisid seletust anda üksnes egiptlased. Nood olid «kõige usinamad kirjutajad vanade rahvaste hulgas»: nad jätsid järelmaailmale tohutul hulgal kirjalikke mälestusmärke papüürostel ja nende templid olid üleni kaetud raidkirjadega. (Kui keegi oleks tahtnud ära kirjutada raidkirju Edfu templi seintelt, siis oleks tal selleks kulunud kaheksatunnilise tööpäeva puhul 25 aastat!) Kuid siin oli oma konks: mitte keegi ei osanud nende kirja lugeda!

Kogu maailma õpetlased, kes olid tutvunud sellega «Egiptuse kirjelduse» ja Denoni «Reisi» lehekülgedelt, seisid nõutult hieroglüüfide ees. Ent ometi oli neil võti selle kirja dešifreerimiseks juba olemas. Veel enamgi: õpetlased teadsid seda!

2. augustil 1799. aastal leidis tundmatu sõdur kaevikute kaevamisel Ar-Rašidi kindluse juures, umbes 7 kilomeetrit Rosette'ist (Niiluse suudmes) loode pool, lameda basaltkivi, mis oli suur nagu lauaplaat. Ja sellel kivil leidus «kolmekeelne raidkiri»: üleval hieroglüüfidega, keskel mingis teises kirjas ja all — kreeka keeles. Alumist teksti võis lugeda vähimagi raskuseta: selle sisuks on Egiptuse preestrite tänuavaldus aastast 196 e. m. a. vaarao Ptolemaios V Epiphanesele tema poolt sooritatud heategude eest. See lõppes (koos rekonstrueeritud lisaga, sest kiviplaadi alumine nurk oli küljest murtud) järgmiste sõnadega: «[Raiutagu see kiri siis] kõvast kivist plaadile pühas, rahvalikus ja kreeka kirjas ning püstitatagu . . .»

Niisiis kinnitas raidkiri, et kaks ülemist teksti on identsed kreeka omaga ja et need on kirja pandud kahes egiptuse kirjas, mida mainib juba Herodotos: hieroglüüfidega ja demootses kirjas. Järelikult oli see bilingva — piisas, kui leida egiptuse vasted kreeka sõnadele, ja Rosette'i kivi on võimalik lugeda. Ent tema abil ka kõiki ülejäänud raidkirju!

«Piisas, kui leida egiptuse vasted . . .» Ent kuidas? Tekstid polnud ühepikkused (ülemise, hieroglüüfilise kirja küljest olid samuti mõned read ära murtud; et neid on täpselt viisteist, seda ei võinud tollal mitte keegi teada) ja mitte kusagil ei leidunud toetuspunkti. Õpetlased olid juba kakskümmend aastat pingeliselt töötanud Rosette'i kivi kallal (tema originaali juures Londonis, koopia kallal Pariisis ja kirjelduste juures kogu maailmas), ent ometi polnud mitte keegi leidnud moodust, kuidas seda saladuslikku kirja lugeda. Samasugune lugu oli teise, hiljem leitud

bilingvaga, niinimetatud «Philai obeliskiga». Rootsi orientalist D. Åkerblad teatas juba 1802. aastal: «Me oleme juba ammugi kaotanud lootuse hieroglüüfe kunagi dešifreerida.» Kümmekond aastat hiljem ütles kõige tähtsam tolleaegne maailmakuulus orientalist, prantslane J. S. de Sacy: «See on liiga segane ja teaduslikult lahendamatu probleem.»

Mitte keegi ei teadnud, kas üksikud hieroglüüfid tähistavad tähti, silpe või koguni terveid lauseid. Mitte keegi ei teadnud, missuguses suunas neid raidkirju loetakse. Mitte keegi ei teadnud, millises keeles on need raidkirjad kirjutatud; kahtlemata oli see egiptuse keel, kuid milline oli tema sõnavara, missugused olid grammatilised reeglid, missugusesse keelkonda ta kuulus? Ja see, mida hieroglüüfidest teati, juhtis õpetlasi üksnes eksiteele: raamatus «Hieroglyfica», mille autoriks oli egiptuse-kreeka preester Horapollon (III—IV sajandist m. a. j., see tähendab sellest ajast, millal hieroglüüfkiri oli juba surnud), seisis must valgel, et hieroglüüfid on piltkiri, ja mõned tema märgid olid siin väga veenvalt ära seletatud. Kuid hieroglüüfid polnud piltkiri, ehkki suurem osa selle märkidest olid ehtsad pildid. Õpetlased, kes tuginesid Horapollonile, jõudsid sinna, kuhu jõuab igaüks, kes tugineb ebakriitiliselt allikmaterjalidele, ükskõik kui autoriteetsed need tunduvadki olevat — ummikusse.

Kuid meie ei kavatse esitada hieroglüüfide dešifreerimisel tehtud vigade 1500 aasta pikkust ajalugu, vaid nende dešifreerimise ajalugu. Lugu mehest, kes esimesena leidis õige tee ja luges Rosette'i kivil asuvat teksti. Ja pärast seda raidkirju templite graniitseintel ja tekste papüürostel...

Kuidas Champollion dešifreeris egiptuse hieroglüüfid

Kui Jean François Champollion dešifreeris egiptuse hieroglüüfid, siis oli ta kolmekümne kahe aastane ja tal oli seljataga kahekümne viie aasta pikkune Idamaa surnud keelte stuudium. Ta sündis 1790. aastal Lõuna-Prantsusmaal Figeaci väikelinnas; meil pole põhjust kahelda nende teadete õigsuses, mis kirjeldavad teda meile kui imelast. Kuidas ta lugema ja kirjutama õppis, seda me juba jutustasime; üheksa-aastasena oskab ta juba suurepäraselt kreeka ja ladina keelt, üheteistkümnesena loeb ta piiblit heebreakeelses originaalis, mida võrdleb ladinakeelse *Vulgata* ja viimase arameakeelse originaaliga; kolmeteistaastasena (siis õpib ta juba Grenoble'is ja elab oma vanema venna Jacques'i, kreeka kirjanduse professori juures) õpib ta ära araabia, kaldea ja hiljem kopti keele; viieteistaastasena pühendub ta pärsia keelele ja uurib vanima kirjanduse kõige raskemaid tekste: zendi, pahlavi, parsi, sanskriti keeles ja «meelelahutuseks ka hiina keelt». Seitsmeteistaastasena saab ta Grenoble'i Akadeemia liikmeks ja peab sel puhul loengu, mis kujutab endast sissejuhatust tema raamatule «Egiptus

vaaraode ajal»; see raamat on kirjutatud kreeka ja piibli allikate põhjal.

Esimest korda puutus ta Egiptusega kokku siis, kui ta oli seitsmeaastane; ta kuulis sellest kui muinasjutumaast rääkivat oma venda, kes pidi osa võtma Napoleoni ekspeditsioonist, kuid tal polnud vajalikku protektsiooni. Kaks aastat hiljem sattus talle juhuslikult kätte ajaleht «Courrier de l'Egypte» — just see number, milles oli sõnum Rosette'i kivi leidmise kohta. Ja veel kaks aastat hiljem tutvub ta Isère'i departemangu prefekti Fourier' egüptoloogiliste kogudega; Fourier oli olnud Napoleoniga Egiptuses ja täitnud seal peale muu ka Egiptuse Instituudi sekretäri kohustusi Kairos. Ühel kooli inspekteerimisel köitis Champollion tema tähelepanu; ta kutsus poisi oma residentsi ja sõna otseses mõttes nõidus ära Champollioni oma kollektsiooniga.

«Mida tähendab see raidkiri? Mis on sellel papüürosel?»

Fourier vangutab pead:

«Seda ei oska mitte keegi lugeda!»

«Mina loen seda! Mõne aasta pärast. Siis kui ma suur olen!»

(See pole hilisem väljamõeldis; Fourier pani selle jutu kui kurioosumi kirja ammu enne seda, kui Champollion tõesti dešifreeris hieroglüüfid.)

Grenoble'ist sõidab Champollion Pariisi, milles ta näeb ainult «vahejaama teel Egiptusesse». Härra de Sacy on tema plaanidest hämmastuses ja tema võimetest vaimustuses. Ta tunneb Egiptust ja oskab araabia keelt nii hästi, et egiptlased ise peavad teda kaasmaalaseks; rändur Somini de Mannencourt ei usu, et ta pole iialgi seal viibinud. Ta õpib ja õpib; ta elab äärmises viletsuses, ta nälgib ja lükkab tagasi õhtusöögikutsed, sest tal on ainult üks räbaldunud kuub. Puudus ja hirm sõduriks võtmise ees sunnivad teda lõpuks Grenoble'isse tagasi pöörduma — «vaesena kui luuletaja, kahjuks!»

Ta saab koha koolis, kus õpivad veel tema klassivennad; ta õpetab neile ajalugu. Samal ajal töötab ta Egiptuse ajaloo kallal (kreeka, rooma ja piibli allikate põhjal) ja koostab kopti keele sõnaraamatut («see muutub iga päevaga paksemaks,» tähendab ta, kui ta on jõudnud juba 1000. leheküljeni, «selle autoriga aga on lugu vastupidi»). Sest palgast ei piisa äraelamiseks, nõnda kirjutab ta kohalikele isetegevuslastele näidendeid. Ja veendunud vabariiklasena aastast 1789 loob ta satiirilisi laulukesi monarhia vastu: need on suunatud Napoleoni vastu, kuid pärast Waterloo lahingut lauldakse neid nii, et nad annavad pihta Bourbonidele. Kui Napoleon naaseb Elbalt «Sajaks päevaks», jääb Champollion uskuma tema lubadust liberaalsest valitsemisest ilma sõdadeta. Teda isegi esitletakse Napoleonile — Champollioni vend on keisri äge pooldaja — ja too oma retkel, mille eesmärgiks on trooni taasvallutamine, leiab aega, et vestelda teadlasega oma plaanidest Egiptuse suhtes. Sellest vestlusest ja «antiburboonlikest» laulukestest piisab: kadedad kolleegid Akadeemiast kaebavad ta koh-

tusse, kus sellel ajal, mil «karistusi sajab nagu taevamannat», kuulutatakse Champollion riigireeturiks ja karistatakse teda pagendusega...

Champollion pageb armsasse Figeaci ja leiab endas jõudu, et valmistuda otsustavaks rünnakuks hieroglüüfide saladuse vastu. Kõigepealt uuris ta läbi k õ i k, mida viimase kahe tuhande aasta jooksul oli kirjutatud hieroglüüfide ja Egiptuse kohta. Niimoodi relvastatuna, kuid mitte koormatuna, asus ta oma meetodiga egiptuse kirja uurima, ja erinevalt teistest õpetlastest alustas ta demootsest, see tähendab rahvalikust kirjast, sest pidas seda kõige lihtsamaks (ja ühtlasi ka kõige vanemaks, sest ta arvas, et keeruline kiri arenes lihtsast, kuid selles ta eksis, egiptuse kirja puhul oli lugu vastupidi). Kuude kaupa liikus ta edasi täpselt kindlaks määratud suunas; kui ta veendumusele jõudis, et on ummiktänavasse sattunud, alustas ta otsast peale. «Niisiis on see võimalus järele proovitud, ammendatud ja kõrvale heidetud. Mul pole tarvis selle juurde naasta. Ka sellel on oma tähtsus.»

Niimoodi ta «proovis järele, ammendas ja heitis kõrvale» ka Horapolloni ja koos temaga kogu õpetatud maailma ebaõiged seisukohad. Plutarchosest sai ta teada, et demootses kirjas oli 25 märki; ta asus neid otsima. Kuid kõigepealt jõudis ta seisukohale, et need peavad väljendama h ä ä l i k u i d (see tähendab, et egiptuse kiri ei ole piltkiri) ja et kindlasti kehtib see ka hieroglüüfide suhtes. «Kui need häälikuid ei väljendaks, siis ei saaks Rosette'i kivil ka kuningate nimesid olla.» Ja need kuningate nimed, «mis peavad ometi kõlama samuti nagu kreeka keeles», võttis ta endale lähtepunktiks.

Vahepeal olid saavutanud samasugusel viisil, see tähendab kuningate kreeka ja egiptuse nimede võrdlemise teel, teatud tulemusi ka teised õpetlased: rootslane Åkerblad, taanlane Zoëga ja prantslane de Sacy. Kõige kaugemale jõudis inglane Thomas Young: tema tegi kindlaks viis tähte! Peale selle avastas ta kaks spetsiaalset märki, mis polnud tähed, vaid tähistasid pärisnime algust ja lõppu (seega lahendas Young probleemi, mis oli olnud de Sacy'le komistuskiviks: mispärast algavad pärisnimed demootses kirjas ühe ja sellesama «tähega») ja ühtlasi kinnitas ta juba püstitatud hüpoteesi, et egiptuse kirjas — nimed välja arvatud — jäeti täishäälikud märkimata. Kuid mitte ükski nendest õpetlastest polnud oma töötulemustes kindel ja Young isegi ütles end oma teesidest lahti 1818. aastal.

Oma töö esimesel etapil dešifreeris Champollion mõned märgid Rosette'i kivil niimoodi, et võrdles seda teksti mingi papüürose tekstiga. Selle «esimese sammu» astus ta 1808. aasta augustis. Kuid alles neljateistkümne aasta pärast võis ta esitada õpetatud maailmale vankumatud argumendid; ta esitas need oma teoses «Kiri härra Dacier'le foneetiliste hieroglüüfide tähestiku kohta» ja siis 23. septembril 1822. aastal loengus, mille ta pidas Pariisi Akadeemias. Selle sisuks oligi tema dešifreerimismeetod.

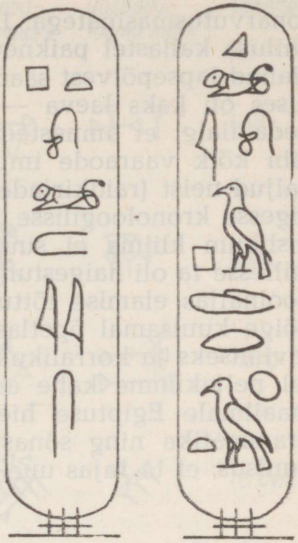

Egiptuse hieroglüüfid. Ptolemaiose ja Kleopatra nimed, mis olid Champollionile lähtepunktiks dešifreerimisel.

Rosette'i kivil leidub ühtekokku 486 kreeka sõna ja 1419 hieroglüüfilist märki. See tähendab, et egiptusekeelne sõna koosneb keskmiselt kolmest märgist, nii et üksikud hieroglüüfilised märgid ei tähista terviklikke mõisteid — teiste sõnadega, hieroglüüfid ei ole piltkiri. Kuid paljud nendest 1419-st märgist korduvad; ühtekokku on kivil 166 erinevat märki. See tähendab, et hieroglüüfilises kirjas tähistab üksik märk häälikut, kuid peale selle ka silpi; niisiis on see häälik-silbiline kiri. Egptuse kuningate nimed ümbritseti ovaalse raamistusega, kartušiga. Rosette'i kivil ja Philai obeliskil asub kartušš, milles leidub — nagu tõendab kreeka tekst — nimi *Ptolemaios* (egiptuse vormis: *Ptolmees*). Piisab täiesti, kui võrrelda seda teise kartušiga, milles asub nimi *Kleopatra*. Esimene, kolmas ja neljas märk nimes Ptolemaios kattub viienda, neljanda ja teise märgiga nimes Kleopatra (vt. joon.) Niisiis on kümne märgi tähendus juba surmkindel. Nende abil võib lugeda ka teisi pärisnimesid: Alexander, Berenike, Caesar. Nõnda saame kätte jällegi uusi märke. Ja nende abil võime lugeda tiitleid ja teisi sõnu. Nüüd võime koostada juba terve hieroglüüfilise alfabeedi. Ja sellisel viisil läbiloetud tekstide abil võib kindlaks teha seose hieroglüüfilise ja demootse kirja vahel ning mõlema mainitud kirja seosed veelgi saladuslikuma, kolmanda, hieraatilise (preesterliku) kirjaga, mida kasutati ainult templite raamatutes. Loomulikult võib pärast seda koostada ka demootse ja hieraatilise kirja alfabeedi. Ja kreeka bilingvate abil on võimalik egiptusekeelseid tekste tõlkida . . .

Seda kõike Champollion tegigi — gigantse töö järel, mis oleks osutunud probleemiks ka nendele teadlastele, kes töötavad elekt-

ronarvutusmasinatega. 1828. aastal õnnestus tal oma silmaga näha Niiluse kallastel paiknevat maad, kus ta oma mõttekujutuses oli elanud lapsepõlvest saadik. Ekspeditsiooni juhatajana, kelle käsutuses oli kaks laeva — ent seejuures ühtlasi ka riigireeturina, keda iialgi ei amnesteeritud — uuris ta poolteise aasta jooksul läbi kõik vaaraode impeeriumi tähtsaimad muistised ja asetas paljud neist (raidkirjade ja ehitusstiili põhjal) esimese õpetlasena õigesse kronoloogilisse järjekorda. Kuid isegi Egiptuse kõige tervislikum kliima ei suutnud teda terveks ravida tuberkuloosist, millesse ta oli haigestunud üliõpilasena Pariisis kütmata korteri ja poolnäljas elamise tõttu. Pärast naasmist polnud tal — oma aja kõige kuulsamal õpetlasel ja Prantsusmaa uhkusel — raha enda ravimiseks ja korralikuks toitumiseks. Kui ta 4. märtsil 1832. aastal neljakümne kahe aasta vanusena suri, siis jäi temast järelmaailmale Egiptuse hieroglüüfide dešifreerija ja vana-egiptuse grammatika ning sõnastiku autori kuulsuse kõrval ka veel see kuulsus, et ta rajas uue teadusliku distsipliini — egüptoloogia.

Kooliõpetaja Grotefendi kihlvedu, mis oli juba ette kaotatud

Erinevalt egiptuse hieroglüüfidest oli vana assüro-babüloonia kiilkiri juba klassikalisel antiikajal unustatud. Herodotos näiteks paigutab oma teosesse veel Suurel Püramiidil asuva hieroglüüfilise kirja t õ l k e (tegelikult oli see püramiidi ehituskulude nimestik), kuid oma reisilt mööda Mesopotaamiat toob ta kaasa üksnes teate, et eksisteerivad «assüüria tähed» *(assyria grammata)*. Seejuures aga etendas kiilkiri vanal ajal palju suuremat osa kui hieroglüüfid.

See oli kõige levinum kirjaliik Lähis-Idas. Selles kirjas kirjutati maa-alal, mis ulatus Egeuse mere ja Vahemere idarannikult Pärsia laheni. Ja kirjutati kolme tuhande aasta jooksul — seega kauem, kui kasutatakse ladina kirja! Kiilkirjas on üles tähendatud esimese maailma ajaloos tuntud valitseja nimi: A-anni-padda, Mes-anni-padda poeg, kuningas Uri I dünastiast; see dünastia valitses umbes aastatel 3100—2930 e. m. a. ja Babüloonia «Kuninganimistutes» peeti seda kolmandaks dünastiaks «pärast ülemaailmset veeuputust». Kuid selle kirja iseloom ei jäta vähimatki kahtlust, et tema tekkimise ajal oli kiilkirjal seljataga juba sajanditepikkune areng! Seni leitud kiilkirjas epigraafidest on osutunud kõige nooremateks need, mis pärinevad Pärsia viimaste valitsejate, Ahhemeniidide dünastia ajast; nende impeeriumi purustas Aleksander Suur 330. aastal e. m. a.

Kiilkirjast esimesi näiteid — see kiri oli veelgi salapärasem kui egiptuse oma — tõi Euroopasse itaallasest reisimees Pietro della Valla XVII sajandi esimesel poolel. Ehkki need meie arusaa-

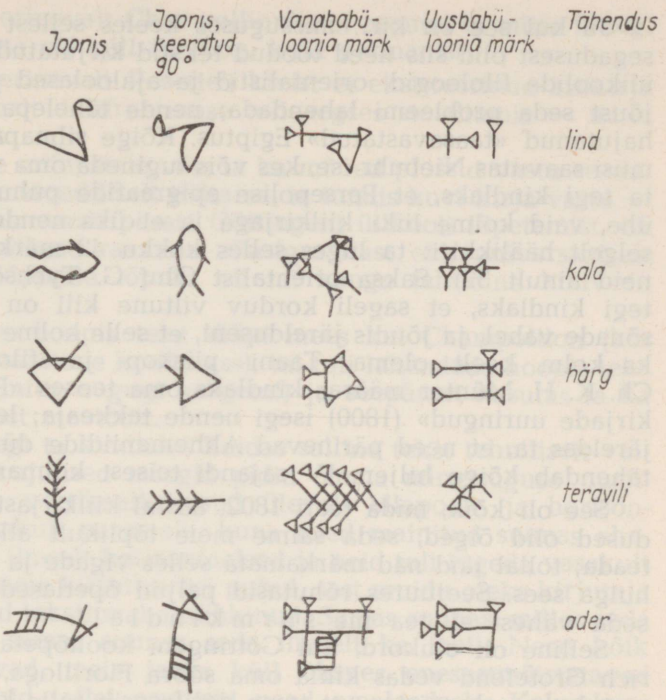

Kiilkirja areng Poebeli järgi. Esimesest märgist vasakul kuni viimaseni paremal kulus 1500—2000 aastat.

made kohaselt polnud täpsed koopiad, leidusid neis siiski just need sõnad, mis võimaldasid saja viiekümne aasta pärast neid dešifreerida. Järgmised tekstid tõi XVII ja XVIII sajandi vahetusel saksa arst Engelbert Kämpfer (kes esimesena hakkas kasutama terminit *litterae cuneatae*, see tähendab «kiilkiri»), pärast teda prantsuse maalikunstnik Guillaume J. Grélot (kuulsa ränduri Chardini teekaaslane) ja inglane Cornelis de Bruin, kelle tehtud koopia hämmastab tänapäevani oma erakordse täpsusega. Sama täpseid, kuid palju pikemaid tekste tõi lõppude lõpuks saksa päritoluga taani reisimees Carsten Niebuhr (1733—1815). Kõik tekstid pärinesid Persepolisest, Pärsia kuninga Dareios III residentsist, kelle palee põletas maha Aleksander Suur «joomingu ajal», nagu märgib Diodóros, «kui ta polnud oma meelte ja mõistuse isand».

Niebuhri teated, mis saabusid Lääne-Euroopasse 1780. aastast alates, äratasid suurt huvi nii õpetlaste kui laia avalikkuse hulgas. Mis kiri see on? Kas see üldse ongi kiri? Või on need ainult ornamendid? «See näeb välja nii, nagu oleksid varblased märjal liival keksinud».

Ja kui see oli kiri: missuguses keeles sellest paabeli keeltesegadusest olid siis need toodud tekstid kirjutatud? Väga paljude ülikoolide filoloogid, orientalistid ja ajaloolased püüdsid kõigest jõust seda probleemi lahendada; nende tähelepanu polnud veel hajutanud «taasavastatud» Egiptus. Kõige silmapaistvamaid tulemusi saavutas Niebuhr ise, kes võis tugineda oma väliuurimustele; ta tegi kindlaks, et Persepolise epigraafide puhul pole tegemist ühe, vaid kolme liiki kiilkirjaga ja et üks nendest kirjadest on selgelt häälikkiri: ta luges selles kokku 42 märki (tegelikult on neid ainult 32). Saksa orientalist Oluf G. Tychsen (1734—1815) tegi kindlaks, et sageli korduv viltune kiil on eraldusmärgiks sõnade vahel, ja jõudis järelduseni, et selle kolme kirja taga peab ka kolm keelt olema. Taani piiskop ja filoloog Friedrich Ch. K. H. Münter määras kindlaks oma teoses «Persepolise raidkirjade uuringud» (1800) isegi nende tekkeaja; leiusuhete põhjal järeldas ta, et need pärinevad Ahhemeniidide dünastia ajast, see tähendab kõige hiljem IV sajandi teisest kolmandikust e. m. a.

See oli kõik, mida teati 1802. aastal kiilkirjast. Et need järeldused olid õiged, seda saime meie lõplikult alles palju hiljem teada; tollal jäid nad märkamata selles vigade ja ekslike oletuste hulga sees. Seejuures rõhutasid paljud õpetlased sageli, et isegi seda vähest ei tea me s u r m k i n d l a l t.

Selline oli olukord, kui Göttingeni kooliõpetaja Georg Friedrich Grotefend vedas kihla oma sõbra Fiorilloga, Göttingeni raamatukogu sekretäriga, et tema dešifreerib selle kirja. Jah — niivõrd, et seda võib lugeda! Tõsi küll, sellel tingimusel, et ta saab paar teksti.

Ei kulunud poolt aastatki ja võimatu oli muutunud võimalikuks — Grotefend oli kiilkirja tõesti dešifreerinud. See kõlab uskumatult, kuid sellel kahekümne seitsme aastasel mehel, kelle ainsaks meelelahutuseks olid reebused — ja kelle elutee kujutas endast gümnaasiumiõpetaja kõige tavalisemat karjääri, mis kulmineerus lütseumi direktori kohaga Hannoveris — polnud seejuures mingit muud ambitsiooni, kui võita see «kihlvedu, mis oli juba ette kaotatud». Sest missugused olid tema väljavaated:

esiteks — ta ei teadnud, mis keeles need raidkirjad on, sest viimase kahe või kolme tuhande aasta jooksul oli Mesopotaamias vaheldunud palju rahvaid ja keeli;

teiseks — tal polnud aimugi, mis laadi kirjaga on siin tegemist, kas on see häälik- või silpkiri, või kas väljendavad üksikud märgid terveid sõnu;

kolmandaks — ta ei teadnud, missuguses suunas seda kirja loetakse ja missuguses asendis tuleb hoida teksti, kui seda lugema hakata;

neljandaks — tal polnud käes mitte ühtegi epigraafi originaalis, vaid ainult Niebuhri ja Pietro della Valla raidkirjade koopiad (need polnud igakord kuigi täpsed), mis oli talle kihlveo tingimuste põhjal hankinud Fiorillo;

viiendaks — erinevalt Champollionist ei osanud ta mitte ühtegi idamaist keelt; ta oli küll filoloog, kuid germanist;

ja lõpuks — erinevalt Rosette'i kivist ei eksisteerinud kiilkirja puhul — vähemalt dešifreerimise tolleaegses staadiumis — mitte ühtegi bilingvat.

Kuid nendele miinustele võis ta ka mõned plussid vastu seada: ta oli harjunud metoodiliselt töötama, ta tundis huvi kirja vastu — 1799. aastal, üsna varsti pärast Göttingeni ülikooli lõpetamist, oli ta avaldanud väikese raamatu «Pasigraafiast ehk universaalsest kirjast» — ja lõppude lõpuks oli tal kange tahtmine kihlvedu võita.

Niisiis oli see hoopis teist tüüpi mees kui Champollion (kes oli tollal üheteistaastane koolipoiss), tal tuli lahendada hoopis teist laadi ülesanne (mitte sugugi kergem!) ja seepärast kasutas ta ka hoopis teistsugust meetodit.

Kõigepealt tegi ta kindlaks, kuidas selline tekst tehniliselt valmis tehti. Kiilukujulised märgid pidid olema mingisuguse uuritsaga kirjutatud: vertikaalkriipsud ülevalt allapoole ja horisontaalkriipsud vasakult paremale, kuna need mainitud suunas ahenesid. Read olid ilmselt horisontaalsed ja neid tuli lugeda vasakult paremale nagu meie kirjutusviisi puhul, sest muidu oleks kirjutaja juba kirjapandud teksti maha nühkinud. Samas suunas, milles seda teksti kirjutati, samas suunas seda ilmselt ka loeti. Need kõik olid põhjapanevad, meie jaoks küll üksnes enesestmõistetavad avastused — kuid tollal osutusid need omalaadseks Kolumbuse munaks.

Siis kontrollis Grotefend ja tunnistas õigeks Niebuhri oletuse, et see kiri on «alfabeetne», sest temas oli suhteliselt vähe märke. Ta võttis omaks ka Tychseni hüpoteesi, et sageli korduv viltune kiil on eraldusmärk sõnade vahel. Pärast seda asus ta tegeliku dešifreerimise juurde ja otsustas — kuna tal teist väljapääsu ei olnud — lähtuda mitte filoloogiast, vaid loogikast; võrrelda märke ja katsuda välja nuputada, mida need küll tähendavad.

Need olid raidkirjad, üksteisega sarnanevad raidkirjad. Ent isegi raidkirjades korduvad sageli mõned sõnad: «Selle hoone püstitas . . .», «Siin puhkab . . .» jne. Valitsejate käsul tehtud raidkirjades — leiusuhete põhjal otsustas Grotefend, et need raidkirjad käivad just valitsejate kohta — alustatakse tavaliselt ikka kuninga nime ja tiitli äratoomisega: «Meie, jumala armust X, kuningas» jne. Kui need oletused on õiged, ütles ta endale, siis pole võimatu, et mõned nendest raidkirjadest ongi Pärsia kuninga omad, sest Persepolis oli Pärsia kuningate residents. Nende nimesid me teame; kuigi küll kreeka versioonis, kuid ega need originaalidest väga palju lahku minna ei või. (Nagu hiljem selgus, kõlas kreekakeelne Dareios pärsia keeles *Darajavauš*, Xerxes — *Hšyaraša*.) Samuti teame meie nende tiitleid: kuningas, suurkuningas. Ja teame ka seda, et tavaliselt tõid nad oma nime puhul ära ka oma isa nime. Niisiis võiks katsuda kas või sellise vorme-

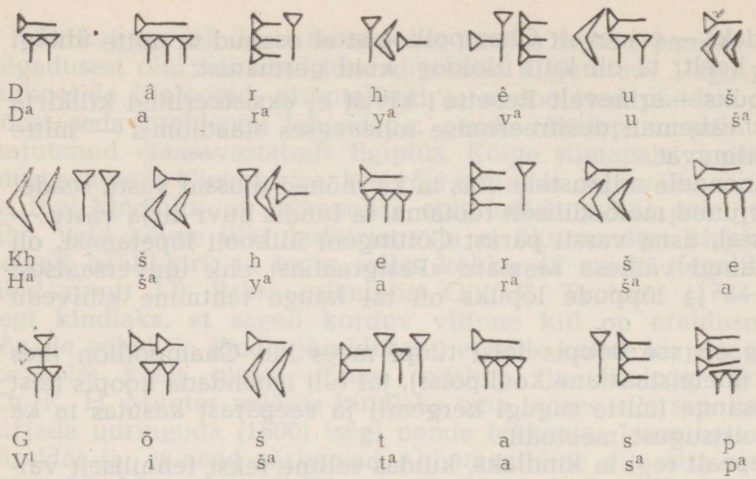

Dareiose, Xerxese ja Hystaspese nimed Persepolise raidkirjadest — kuidas luges neid Grotefend ja kuidas loeme neid meie tänapäeval.

liga: «Kuningas B, kuningas A poeg. Kuningas C, kuningas B poeg.»

Siis hakkas ta otsima — pole tarvis kirjeldada, k u i d a s ta leidis selle vormeli, igaüks võib endale kergesti ette kujutada, kui palju kannatlikkust ja püsivust selleks vaja läks — ja nentigem üksnes seda, et ta leidis tõesti sellised kohad. Tõsi küll, natuke muudetud kujul: «Kuningas B, A poeg. Kuningas C, kuningas B poeg.» See tähendab, et kuningas B polnud kuningliku päritoluga, sest tema isa (A) nime ees ei ole kuningatiitlit. Kui see klapib — missugustel kuningatel Pärsia ajaloos on seesugune päritolu? Ta võttis endale abiks antiikaegsed ja moodsad ajaloolased, ja las ta ise nüüd jutustab meile, kuidas kulges tema mõttekäik:

«Kyros ja Kambyses ei võinud need olla, sest raidkirjas leiduvad nimed ei alanud ühe ja sama tähega. Need ei saanud olla ka Kyros ja Artaxerxes, sest märkide arvust lähtudes oli esimene nimi liiga lühike ja teine liiga pikk. Nõnda jäid mulle üle ainult Dareiose ja Xerxese nimed, ja need sobisid nii hästi selle raidkirja laadiga, et mul ei tekkinud enam kahtlustki oma oletuse õigsuse suhtes. Sellele lisandus veel asjaolu, et poja raidkirjas oli isal kuninga tiitel, kuid isa raidkirjas veel ei olnud . . .»

Nõnda sai Grotefend kätte 12 märki või täpsemalt 10 tähte. Ta oli lahendanud kõik võrrandis asuvad tundmatud!

Nüüd võis loomulikult oodata, et kogu maailma tähelepanu keskendub sellele tundmatule kooliõpetajale, et talle saab osaks kõige kõrgem austus akadeemilises maailmas, et sensatsioonihimulised massid korraldavad talle vaimustatud ovatsiooni: olid

ju need kümme tähte võtmeks vana-pärsia keele juurde, võtmeks Mesopotaamia kõikide kiilkirjade ja keelte juurde...

Mitte midagi seesugust. Kehva kingsepa pojale, kes polnud akadeemik, ei võinud ometi lubada, et tema astuks Göttingeni kuulsa Õpetatud Seltsi pleenumi ette. Kuid referaati tema avastusest oli Õpetatud Selts muidugi valmis ära kuulama. Niisiis luges selle ette professor dr. Tychsen, kolmel üksteisele järgneval koosolekul — nii vähe tundsid õpetatud isandad huvi selle «diletandi» töö resultaatide vastu — 4. septembril, 2. oktoobril ja 13. novembril 1802. aastal. Samuti kandis Tychsen selle eest hoolt, et ilmus trükist (septembris 1802. aastal) lühendatud kujul Grotefendi teos «Persepolise kiilkirja dešifreerimise probleemist».

Göttingeni ülikool aga keeldus avaldamast seda Grotefendi teost täielikul kujul põhjendusega, et autor ei ole orientalist. (Õnn seegi, et nood härrad ei otsustanud leiutatud elektrihõõglambi saatuse või marutõvevastase seerumi tunnustamise üle, sest Edison polnud ju elektriinsener, nii nagu Pasteur polnud arst.) Alles kolme aasta pärast leidus kirjastaja, kes avaldas Grotefendi teose kui l i s a Heereni raamatule «Mõtteid antiikmaailma kõige tähtsamate rahvaste poliitikast, liiklusest ja kaubandusest».

Grotefend elas küllalt kaua (1775—1853), et lugeda sensatsioonilist sõnumit, mille tõi ära 1846. aastal kogu maailma ajakirjandus tollipikkuste tähtedega esimesel küljel: inglane H. C. Rawlinson dešifreeris kiilkirja!

Kiilkirja dešifreerimine — teist korda!

Henry Creswicke Rawlinson (1810—1895) oli täielik vastand Grotefendile, ja seda veelgi suuremal määral kui Grotefend Champollionile. Ainult meetod, mille abil ta dešifreeris pärsia kiilkirja — ent selle vahendusel ka teised kiilkirjasüsteemid — oli oma printsiibi poolest identne Grotefendi meetodiga.

Ei saa kuidagi kinnitada, et Rawlinson «petturi kombel omastas Grotefendi avastuse». On enam kui tõenäoline, et ta sai seda teada alles hiljem, olles ise dešifreerinud juba rohkem tähti kui Grotefend, ent seda küsimust, mille ümber on nii palju piike murtud, on tänapäeval küll üpris lootusetu lahendada. (Muide, ka tehnikavallas pole puudust leiutistest, mida tehti kaks korda, isegi kolm korda täiesti sõltumatult üksteisest; esitame paljude näidete hulgast vaid Popov-Marconi-Murgaši juhtumi.) Kuid palju tähtsam on see, et Rawlinson ei piirdunud üksnes v õ t m e leidmisega pärsia kiilkirjatekstide dešifreerimiseks, vaid see, et ta need täielikult dešifreeris ja ära tõlkis, ja nõndaviisi — nagu ka oma järgnenud töödega — aitas ta kõvasti kaasa vanade assüürlaste ja babüloonlaste kiilkirja dešifreerimisele.

Grotefendiga võrreldes oli Rawlinson oma dešifreerimistöös hulga paremas olukorras: tema võis tugineda neile küllaltki olu-

listele resultaatidele, mida olid saavutanud pikkade aastakümnete jooksul pärast Grotefendi dešifreerimistööd prantslane Emil Burnouf, norralane Christian Lassen, iirlane Edward Hincks, inglane Edwin Norris ja nendest veelgi varem taanlane Rasmus Ch. Rask. Kõikidel nendel uurijatel õnnestus kindlaks teha, ehkki mitte alati päris täpselt, mõningate kiilkirjamärkide tähendus. Kuid tema peamine eelis seisnes selles, et ta oli väliuurija.

«Mul oli raudne tervis, külluses noorusjõudu, ma olin läbi imbunud ebatavalisest elurõõmust, ma olin silmapaistev kõikidel spordialadel,» kirjutab ta oma eluloos. Raske on mõne reaga edasi anda selle elu sündmusi: 16-aastasena, pärast kooli lõpetamist Ealingis, kus ta õppis suurepäraselt selgeks ladina keele, poksimise ja ratsutamise, astus ta Ida-India Kaubakompanii sõjajõudude teenistusse, 17-aastasena aga siirdub ta juba kadetina Indiasse. Mitu kuud kestva laevasõidu vältel andis ta laeval välja žurnaali ja tutvus söör John Malcolmiga, Briti kuberneriga Bombays, kes äratas temas huvi Vana-Idamaa ajaloo vastu. 19-aastasena on ta leitnant Bombay grenaderide rügemendis, 23-aastasena siirdub ta Briti salaluure agendina Pärsiasse, 25-aastasena on ta juba major P ä r s i a armees (*Intelligence Service*'i teenistuses), 29-aastasena hakkab ta vahelduse mõttes diplomaadiks ja kui «Briti agent erimissiooniga» (nõnda kõlas tema ametlik tiitel) surub ta Pärsia ratsaväe juhina maha ülestõusu, mis oli puhkenud Kandaharis Inglise ülemvõimu vastu; 33-aastasena on ta jällegi Bombays, sedapuhku kui Inglise peakonsul. 1844. aastal siirdus ta Inglismaale, sai parlamendi ning loomulikult ka Ida-India Kaubakompanii nõukogu liikmeks. Idamaale naasis ta veel kord kui Briti saadik Teherani õukonna juures.

See mees, kes alustas oma karjääri sõdurina ja lõpetas selle diplomaadina — kusjuures ta alati tegi üht ja sama: teenis Ida-India Kaubakompanii aktsionäride huve — leidis oma suure töökoormuse juures siiski küllaldaselt aega, et tegelda oma lemmikharrastusega: kiilkirja uurimisega. Oma sõjaväeliste (ja muude) kohustuste täitmisel Pärsia armees avastas ta kõrgel üksikul kaljul Behistuni lähedal, «Hamadani Babüloniga ühendaval maanteel, millel olid mürisenud juba aastatuhandete eest assüürlaste ja pärslaste sõjavankrid», kummalise reljeefi. Pikksilmaga tegi ta kindlaks, et seal asub terve rühm kujusid, mida ümbritsevad igast küljest kiilkirjas epigraafid. Kuna see reljeef paiknes peaaegu püstloodis kõrguval kaljuseinal, umbes viiekümne meetri kõrgusel kuristiku kohal, siis laskis ta ehitada vintsi ja laskus selle otsas 1837. aastal kalju tipult alla, et raidkirja kopeerida. Seesuguseks uurimistööks maa ja taeva vahel oli tarvis julgust, kuid Rawlinsoni tüüpi meeste puhul on julgus muidugi viimane asi, mis meis hämmastust tekitab.

Mis aga seda tüüpi meeste puhul peab meis hämmastust tekitama, see on sipelga usinus, millega Rawlinson asus seda tohutut kiilkirjamärkide kaost uurima, et leida pidepunkti: kuninga tiitlit

ja nime. Ja talle naeratas ka sedapuhku õnn, mis saatis teda kogu tema seiklusrikka elu jooksul: kohe ühe raidkirja alguses (tõsi küll, see algus tuli leida) seisis: «Kuningas Darajavauš teatab: Mina, Darajavauš, vägev kuningas, kuningate kuningas, Pärsia kuningas, (paljude) maade kuningas, Vištaspa poeg, Arsami pojapoeg, Ahhemeniid.»

Loomulikult ei lugenud läbi (resp. ei tõlkinud) Rawlinson seda jalamaid. Ent kui ta oli leidnud kuninga esimese tiitli ja ära arvanud sellele järgneva Dareiose nime ja kui ta oli kontrollinud Dareiose sugupuud Herodotose abil (kreeka variandis), siis oli tal dešifreerimise võti käes. Kuid erinevalt Grotefendist võis ta seda ka kohe kasutada: tal oli käepärast pikk raidkiri. Sellesama visadusega, mille abil ta oli reorganiseerinud Pärsia sõjaväe Inglismaa vajaduste kohaselt, asus ta erialast kirjandust uurima. Ja kuigi õpetlased paljudes punktides üksteisele vastu rääkisid, tundis poliitiline agent, kelle ametiks oligi just vastuolude ärakasutamine, end siin nagu kala vees. Kohe katsetas ta üht lugemismeetodit, siis jälle teist, siia lisas märgi, seal jättis välja, kontrollis kogu aja oma häälikulisi ekvivalente võõrastega, aga võõraid jällegi omadega. Ta tegi kindlaks, et Grotefendi määratud kümme tähte on täiesti õiged, et kolmekümne kolmest märgist, mida Burnouf oli dešifreerinud, on suurem osa valed, et kaheksast tähest, mille foneetilise ekvivalendi oli määranud Lassen, võis kuut kasutada kõikidel juhtudel ja kahte ainult mõningatel jne. Kuid need kõik on üksnes väikesed detailid, mis huvitavad meid ainult Rawlinsoni d e š i f r e e r i m i s m e e t o d i seisukohalt: selle tulemuseks oli, et oma meetodi abil luges ta läbi ja tegi kindlaks juba uurimistöö esimeses faasis ühtekokku kakssada erinevat nime ja geograafilist nimetust, millega avanes võimalus tekstid täielikult dešifreerida.

Dešifreerida — mida? Nagu selgus, oli Behistuni raidkirjatekstide keskmine rühm kirja pandud vanapärsia keeles, viimases ning senini kõige rohkem läbiuuritud keeles, mis oli kasutanud kiilkirja. Mainitud kiri oli häälikuline, seega sarnanes ta meie alfabeediga. 1846. aastal avaldas Rawlinson oma töö tulemused: raamatus «Pärsia kiilkirjatekstid Behistunis» avaldas ta nende raidkirjade koopiad, samuti need epigraafid täielikult ümber kirjutatuna ja ladina keelde tõlgituna (kuna see keel oli kõikides maades üldiselt tuntud ning tunnustatud kui teadlaste keel).

See vaev, mida Rawlinson oli näinud kaheksateistkümne meetri pikkuse Behistuni raidkirja kopeerimisel, tasus end: edaspidine uurimine näitas, et need raidkirjad pole mitte üksnes kolmes erinevas kirjasüsteemis, vaid ka kolmes erinevas keeles — peale vanapärsia veel babüloonia ja uuseelami keeles! Ja sellele kõigele veel lisaks: need raidkirjad on absoluutselt identsed — sellel kaljul ei asunud bilingva, kõikide dešifreerijate suurim unistus, vaid t r i l i n g v a!

Rikkalik materjal, mille Rawlinson oli kogunud, võimaldas nii temal endal kui ka teistel õpetlastel — nende hulgas osutusid kõige silmapaistvamateks tema kaasmaalased Norris, Hincks ja Talbot, taanlane Westergaard ja saksa päritoluga prantslane Oppert — dešifreerida ka ülejäänud kaks kirjasüsteemi Behistuni raidkirjades (II ja III). Need olid oma olemuselt silpkirjad koos paljude ideogrammidega ja nende dešifreerimisel pidid õpetlased peaaegu — kuid üksnes peaaegu — kapituleeruma. Silbid nendes kirjasüsteemides moodustati täis- ja kaashäälikutest, mis üksikuna omasid üht tähendust, ent täheühenditena hoopis teist. Toome vähemalt ühe näite: Uus-Babüloonia tuntud kuninga Nebukadnetsari (604—562 e. m. a.) nimi kõlas õige silplugemise puhul *Nabukudurri-ušur*, ent kui lugedes anda üksikutele märkidele nende tavaline tähendus, siis *Anakšadušiš*! Kogu mainitud polüfoonia tipuks oli see, et kolmandas süsteemis muutus ka üksikmärkide häälduslik tähendus, ent lugu ei piirdunud veel sellega: ühte ja sedasama silpi võis kirjutada mitmel erineval viisil ja mõnikord võis see isegi mitmesilbilist sõna tähendada. Näiteks võis kirjutada silpi «li» viit moodi ja märki 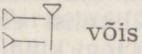 võis lugeda *«ut»*, *«tu»*, *«tam»* või *«par»*, *«pir»* või *«lach»*, *«liš»*, *«chiš»*; kuid selle märgiga võis tähistada ka sõna *«šamšu»* («päike»). Ja et asi oleks veelgi keerulisem: sõnade vahele ei pandud eraldusmärki! On ju lausa uskumatu, et selline kiri üldse eksisteeris. Kuid ta eksisteeris. Ja ta dešifreeriti!

Nende kirjade ja keelte dešifreerimine paljude rahvaste teadlaste ühiste pingutuste varal näitab, et teadus ei tunne lahendamatuid probleeme. Suurimat abi andsid siin Layardi ja Rassami leiud Assurbanipali raamatukogust, kus leidus — arstiteaduslike, šamaanlike, matemaatiliste, religioossete, ajalooliste ja muude teoste hulgas — ka aabitsaid, sõnastikke ja käsiraamatuid kirjutajatele. Ehtsaid aabitsaid ja harjutusvihikuid (isegi õpetajate poolt tehtud parandustega), tõelisi assüüria-babüloonia-sumeri sõnaraamatuid tavaks kujunenud pöördumiste, vormelite ja ideogrammide ümberkirjutustega häälikkirja põhimõttel ja seletustega keele grammatilise struktuuri kohta! See kõik asus põletatud savitahvlitel, millel leidus sageli veel sõrmejälgi; nende põhjal võime kindlaks määrata õpilase vanuse, kes andis edasi oma teadmised meie sajandi õpetlastele.

Ja lõpuks veel üks küsimus: mis tähtsus oli nende kirjade ja keelte dešifreerimisel? Pika arutluse asemel — üksnes Behistuni raidkiri andis meile üksikasjalikumaid ja täpsemaid andmeid Vana-Pärsia ajaloo kohta kui kõik antiikautorid kokku. Ja tänu sellele dešifreerimisele teame meie Assüüria-Babüloonia ajaloost hoopis rohkem kui kreeklased, kes olid nende ajaloo lõppvaatuse kaasaegsed.

„Jänapäeval meie neid kirjasid ei dešifreeri, meie loeme neid!"

Kuigi Egiptuse, Vana-Pärsia või Assüüria-Babüloonia kirjade dešifreerimise ajalugu sarnaneb romaaniga, kuigi need on lihtsalt uskumatuks tõendiks inimvaimu võimekusest, tuleb siiski ütelda: see pole veel sugugi kõik!

Assürioloogia ja samuti ka egüptoloogia on kujunenud iseseisvateks teaduslikeks distsipliinideks, millele on end pühendanud sajad õpetlased kõikides silmapaistvates ülikoolides ja akadeemiates. Need õpetlased on pikkamööda spetsialiseerunud üksikutele erialadele ja nõnda on tekkinud ka «võrdleva kiilkirja» eriala. Kuid Väike-Aasia üksikute rahvaste kiilkirjade võrdlemine näitas, et neil kõigil peab üks ühine alus olema. Ka kõige vanemad assüro-babüloonia kiilkirjad näitasid, et nende kiri on pika arengu produkt. Mida teadlased sellest järeldasid? Et enne assüürlasi ja babüloonlasi kasutas kiilkirja teine, vanem rahvas, kellelt nemad selle üle võtsid (muidugi mitte mehaaniliselt), oma vajadustele kohandasid ja seda edasi arendasid. Assürioloogid «arvutasid välja» tolle rahva olemasolu — täpselt nõnda, nagu Herschel tundmatu planeedi olemasolu ja Mendelejev terve rea tundmatute elementide omadused — ja Jules Oppert andis sellele rahvale isegi nime: s u m e r i d.

Niisiis pidid sumerid olema selleks «ürgrahvaks», kes esimesena kasutas —ent võib-olla isegi leiutas — kiilkirja. Kuid sellest rahvast ei teatud mitte midagi, arheoloogid ei leidnud temast vähimatki jälge. Ja kui juba näis, et see teooria on «liiga julge», juhtus see, mida ainult käputäis õpetlasi oli pidanud enamaks tavalisest «tööhüpoteesist»: sumerid avastati. Nagu Uraan ja uraan.

Aastatel 1877-1881 kaevas Prantsuse konsul Ernest de Sarzec Lõuna-Mesopotaamias Tello lähedal välja hämmastavad arheoloogilised muistised: skulptuurid, mis erinesid oma stiililt täielikult Vana-Babüloonia omadest ja mis kinnitasid oma range lakoonilisusega (kui me ei taha ütelda: primitiivsusega), et nad on palju vanemad nendest, mida me tundsime seni kui kõige vanemaid. Mustast dioriidist linnade kuningad ja preestrid hoidsid oma käte vahel või põlvedel kiilkirjatekstidega lehti; mainitud kiri oli silmanähtavalt selleks algseks kiilkirjaks, millest olid arenenud babüloonia ja assüüria kiilkiri. Hiljem, meie sajandi kahekümnendatel aastatel, kaevas inglane Leonard Woolley Uris, Lõuna-Mesopotaamias, välja muistised, mis asusid mitme meetri paksuse liiva- ja savikihi all; sellised uhtelademed võis siia kanda üksnes suur veeuputus — võib-olla seesama, millest kõneldakse «Gilgameši-eeposes» ja peaaegu samas sõnastuses hiljem ka piiblis. Sumerite olemasolu oli tõestatud.

Mis puutub vastastikustesse suhetesse mainitud sumerite kirja

ja assüro-babüloonia kirja ning Vana-Idamaa teiste kirjade vahel, siis anname sõna Bedřich Hroznýle:

«Babüloonia kiri on maailma kõige vanem kiri. Egiptuse hieroglüüfkiri tekib umbes Egiptuse I dünastia algul või vahetult enne algust, seega umbes 3000 aastat e. Kr. Arvesse võttes tolleaegseid tihedaid kultuurisidemeid Väike-Aasia ja Egiptuse vahel ... pole sugugi võimatu, et egiptuse hieroglüüfkirja tekkimisele avaldas mõju babüloonia kiri ... Alates Uruki epohhist, see tähendab umbes aastast 3200 e. Kr. kuni Kristuse sündimiseni, kasutatakse kiilkirja peale Babüloonia mõningatel epohhidel peaaegu kogu Väike-Aasias. Seda kasutavad assüürlased, hurriidid, hetiidid ja Kaanani asukad. Muudetud kujul kasutati kiilkirja ka Urartus — Armeenias ja hilisemas Eelamis, samal ajal kui amoriidid (ehk foiniiklased?) ja pärslased leiutasid endale ise kiilkirja ...

Väga tõenäoliselt on Uruki raidkirjad juba sumeri keeles kirjutatud: Džemtet-Nasri epohhi «(3100—2900 aastat e. m. a.)» raidkirjade puhul on see selge. Niisiis on sumerid babüloonia kiilkirja leiutajad; selle kirja võtavad neilt üle mitmed rahvad, esimestena Babüloonia semiidid, akadlased ...»

See tsitaat pärineb Bedřich Hrozný viimasest suurest tööst («Väike-Aasia, India ja Kreeta vanim ajalugu», 1949). Ja kui me külastame mistahes kiilkirja kabinetti maailma mistahes ülikoolis (kõige lähem on meil Prahas Celetná tänav 20, kuhu on üle toodud ka akadeemik Hrozný endine kabinet) ja küsime koopiate ning Mesopotaamiast pärinevate originaalide, kiilkirjatekstiga kaetud savitahvlite juures, kuidas neid kirju dešifreeritakse, siis saame samasuguse vastuse nagu egüptoloogia-kabinetis hieroglüüfide kohta:

«Tänapäeval meie neid kirjasid ei dešifreeri, meie loeme neid.»

Kuues peatükk

Hrozny meetod

„Fantaasia, mida taltsutab suur kriitilisus"

Champollioni, Grotefendi ja Rawlinsoni töös lasus raskuspunkt tundmatu kirja dešifreerimises. Kui nad olid selle äärmiselt raske probleemi põhiliselt lahendanud ja siirdusid selle keele dešifreerimisele, milles need tekstid olid kirjutatud, siis tuli neil tegemist teha tunduvalt kergema ülesandega kui see, mis seisis ees Hroznýl, kes oli silm silma vastu hetiidi keelega.

Tuletame meelde: Champollionil oli käes hieroglüüfkirjas epigraaf ja selle sõnasõnaline tõlge kreeka keelde. Rawlinsonil oli palju pidepunkte isikunimede ja geograafiliste nimetuste näol, mille kokkukuuluvust võis suurema vaevata ära arvata; nõnda sai ta kätte üha uusi sõnu ja nende tõlkeid. Babüloonia ja eelami raidkirju Behistuni kaljult võis tõlkida vanapärsia variandi alusel. Nende dešifreerimisel, samuti ka assüüria ja sumeri tekstide lugemisel olid uurijate käsutuses juba sõnastikud ja grammatikad Ninive kirjutajate koolist. See kõik ei vähenda muidugi nende teadlaste teeneid, kuid — Hrozný käsutuses polnud mitte midagi seesugust. Mitte ühtegi bilingvat, mille puhul oleks võinud kasutada Champollioni meetodit, mitte ühtegi pidepunkti ega sõnastikku, mis oleksid tal võimaldanud Rawlinsoni kombel tegutseda. Samuti ei saanud ta tugineda teiste õpetlaste uurimuste mingitele tulemustele, sest neid lihtsalt polnud olemas.

Niisiis seisis tema ees ülesanne: dešifreerida tundmatu keel sellesama keele enda abil. Siin polnud tegemist kurikuulsa probleemiga: «lahendada võrrand kahe tundmatuga». Pigemini iseloomustas tema olukorda väljend: «teha mitte millestki midagi».

Selle jaoks ei olnud meetodit. «Kui meetodit ei ole, siis tuleb see luua!».

Täpselt kolmkümmend aastat pärast seda päeva, kui ta oli leidnud lõpliku vastuse sellele põletavale küsimusele «millest alustada?» (selle küsimusega oli ta 1914. aasta augusti lõpul Istanbu-

list ära sõitnud), andis ta intervjuu Praha ajakirja «Nový Orient» toimetajale (see intervjuu ilmus 1946. aasta jaanuaris), milles ta selgitas oma meetodit:

«Üldiselt on minu töömeetod lihtne nagu Kolumbuse muna, millel ta küll siiski ei baseeru. Eelkõige ja esmajärjekorras oleneb kõik suurest visadusest, ma ütleksin lausa kangekaelsusest, millega ma asun iga teadusliku probleemi juurde. Mina ei arva, vähemalt oma erialal — filoloogias ja Vana-Idamaa ajaloos —, et siin leiduks probleeme, mida teadus lahendada ei suuda. Igal, ka kõige salapärasemal idamaisel raidkirjal või tekstil peab olema oma lihtne ja lõppude lõpuks siiski kindlaks tehtav mõte. Kuni ma pole seda mõtet välja uurinud, seni ma ei tagane. Ma loen sellist raidkirja kas või sada, kakssada, kolmsada korda järgemööda, kusjuures ma püüan lakkamatult leida seda kas või kõige väiksemat märki, seesugust Archimedese toetuspunkti, millele tuginedes ma võiksin vähemalt teksti üldise mõtte kindlaks teha.

Taolise uurimistöö juures aitab mind suuresti — palun selle lihtsa fakti nentimist, nagu ka kogu seda vestlust minu meetodist, mitte võtta hooplemisena — et ma tutvusin juba nooruses, gümnaasiumi- ja ülikooliaastatel ning ka hilisematel tudeerimistel Vana-Idamaa igasuguste keelte ja kirjadega. Tõsi küll, erineval määral, sest juba üksnes kiilkirja uurimine nõuab inimeselt kogu tema eluea, ent sellest hoolimata õppisin ma neid keeli vähemalt niisuguses ulatuses, et tunnen nende elemente ja suudan vajaduse korral nendes kiiresti orienteeruda.

Kogu oma elu jooksul olen ma läbi lugenud tohutu hulga Vana-Idamaa tekste, olen omandanud ka nende intonatsiooni, nende sisu ja üldse on mul Vana-Idamaa mentaliteet väga hästi käes. Nii hästi, et võiksin ka ise suurema vaevata selliseid tekste kirjutada.

Sellisel moel ettevalmistunult asun ma iga salapärast Vana-Idamaa dokumenti uurima kindla kavatsusega sellesse omalt poolt mitte midagi panna, täielikult talle alluda, ma ütleksin, isegi talle alistuda, täielikult temaga identifitseeruda, pidada teda nagu mingiks sõltumatuks tekstiliseks indiviidiks, kelle mõttemaailma ma pean tingimusteta ning reservatsioonideta sisse elama. Seesugune harras, peaaegu müstiline suhtumine Vana-Idamaa tekstidesse on mulle suureks abiks nende interpreteerimisel. Kuna ma tunnen üsna detailselt Vana-Idamaa materjale, suudan neid võrrelda, siis pole isegi kõige salapärasema orientaalse teksti puhul eriti raske kindlaks teha mõnda nõrka punkti, mõnda sõna või nime või mõnda märki, mille puhul minu mälus hakkab kõlama, võib-olla üsna nõrgalt, juba tuttavate kirjade, tekstide ja keelte kaja. Tavaliselt piisab mulle siis kõige väiksemast märgist, et kõigepealt kindlaks määrata antud raidkirja mõttering, ent siis teen järkjärgult selgeks ka kõik detailid ja nõnda ongi kogu raidkirja mõte käes. See meenutab mulle alati midagi väga sarnast fotoplaadi ilmutamisega. Võtab tükk aega, enne kui ilmub kõigepealt üks-

ainus väike punkt — esimene tundemärk kujutisest. Siis muutuvad selle kontuurid ikka selgemaks ja selgemaks, kuni kogu pilt koos kõikide detailidega on ilmutatud . . .

Tõsi küll, meie töös ei piisa üksnes teadusliku materjali suurepärasest tundmisest, vaja on ka teatud hulk kombinatsioonivõimet, fantaasiamängu, intuitsiooni, selgeltnägevust. Minu teaduslikud oponendid teevad mulle mõnikord etteheiteid minu vohava fantaasia ja julgete hüpoteeside, minu «romantilisuse» pärast. Kuid need etteheidete tegijad ei võta arvesse, et minu fantaasiat taltsutab teiselt poolt minu väga suur kriitilisus. Kriipsutan alla, et ma ei ripu sugugi oma hüpoteeside küljes; rõõmuga ja lausa suure rahuldustundega ohverdan ma oma kõige ilusamad hüpoteesid, kui edasine uurimistöö viib mind ehtsa teadusliku tõe juurde, mida ma ainukesena oma töödes taotlengi.»

Üldiseks informatsiooniks piisab sellest intervjuust täielikult. Vaatame nüüd, kuidas ta konkreetselt hetiidi tekste dešifreerima asus.

Sõnastikud, mis koostatud lõppude järgi

Harva läheb uurija läbi tundmatu maastiku otseteed eesmärgi poole ja harva osutub see otsetee ühtlasi ka kõige lühemaks. Just seetõttu tulebki meil imetlusega märkida, kui vähe kasutas Hrozný seda «õigust eksida», mis on vaieldamatult iga otsija õiguseks. Isegi see, mida ta algul pidas kõrvalteeks, viis teda lõppude lõpuks kiiremini eesmärgile. Ja veel kaugemalegi!

Tema tööviis on teadusliku läbimõelduse ja metoodilisuse hiilgavaks näiteks. Ja ühtlasi ka näiteks julguse ja selle «visaduse, lausa kangekaelsuse» kohta, ilma milleta pole veel mitte keegi suutnud midagi nimetamisväärset korda saata.

Pärast viisakusvisiite Otomani Muuseumi juhtivatele töötajatele seadis ta oma sammud kohe muuseumikogude poole — täpsemalt: ta läks keldrikorrusele —, et saada ülevaadet materjali hulgast, mille ta pidi läbi töötama. Fragmente ja terveid tahvleid oli seal tõesti umbes 20 000. Nende arvu sellist hämmastavat suurenemist ei saanud siiski seletada niivõrd uute leidudega, kuivõrd nende transportimise viisiga (kaubavagunites, mis olid määratud «lahtiselt laaditud kaupade veoks»).

Kui ta oli tahvlite arvu kindlaks teinud, püstitas ta endale järgmise ülesande: määrata võimalikult täpselt ära nende leiukoht, et saada vähemalt kõige üldisematki informatsiooni raidkirjade iseloomu kohta; kui nad pärinesid näiteks mõnest templist, siis võis oletada, et tegemist on religioossete tekstidega, kui mõnest laost, siis võis neis juttu olla majanduslikest asjadest jne. Arvesse võttes Boğazköys kasutatud arheoloogilisi meetodeid, tuli tal selle töö juures suuremalt osalt Macridy mälule (!) tugineda.

Kolmandaks ülesandeks oli siis tahvlite klassifitseerimine leiukohtade ja oletatava kokkukuuluvuse järgi.

Tänapäeval uurija, kui ta oleks kindlaks teinud, missuguses olukorras on materjalid, oleks tõenäoliselt oma kohvrid kokku pakkinud ja tagasi sõitnud oma koduülikooli, et ekspertide komisjoni organiseerida ja koos sellega tööplaani pikema aja peale välja töötada. Hrozný aga läks lähimasse paberikauplusesse, ostis endale mõned koolivihikud ja tegi otsuse: ei tohi silmapilkugi kaotada. «Ma asusin selle töö kallale ilma igasuguse eelarvamuslikkuseta, mul polnud õrna aimugi, missuguseid tulemusi ma saavutan.»

Tahvlid, mis tulid tal läbi töötada, pärinesid põhiliselt kolmest kohast: esiteks — Büjükkale läänenõlvalt, linna akropolist, enamik vägeva palee varemetest, kus oli kaevatud aastatel 1906—1907 ja osalt ka 1912. aastal (grupp A); teiseks — Boğazköy suurima hoone idatiiva mõnest toast; seda hoonet pidas O. Puchstein algul templiks, kuid E. Meyer identifitseeris selle hiljem kui kuningalossi; tahvlid leiti siit 1907. aastal (grupp B); kolmandaks — nõlvakult, mis asus akropoli ja mainitud lossi vahel, kust tahvlid olid leitud aastatel 1906—1907 ja 1912. aastal (grupp C).

Hrozný võttis kõigepealt käsile grupi B (Figulla jällegi grupi A), millesse kuulusid kõige suuremad ja kõige paremini säilinud tahvlid.

«Fragmentide läbivaatamine ja puhastamine, väljaotsimine ja kokkukuuluvate tükkide üksteise külge liimimine oli raske ja nõudis palju aega,» kirjutab Hrozný oma «Esialgses teates», «kuid selle töö tulemused, niimoodi restaureeritud tahvlid, tasusid nähtud vaeva rikkalikult.»

Siis hakkas ta koos dr. Figullaga restaureeritud tahvleid kopeerima. Paljud olid üksnes osaliselt loetavad, paljudel tahvlitel puudusid tükid koos tekstiga või olid märgid tundmatuseni maha hõõrdunud. Märkide erineva interpreteerimise probleemi lahendasid mõlemad õpetlased, kuivõrd see võimalikuks osutus, kohapeal ja sõbralikus üksmeeles. Ja kui kellahelin teatas, et muuseum suletakse, läks Hrozný oma korterisse Aasias, et tööd jätkata.

Kõigepealt kirjutas ta tahvlitelt maha sõnad ladina tähtedega ja kandis saadud sõnafondi spetsiaalsetele pappkaartidele. Need kaardid seadis ta tähestikulisse järjekorda ja selliselt korrastatuna kirjutas siis sõnad sõnaraamatusse. Esimesse hetiidi keele sõnaraamatusse; sõnaraamatusse, millest eksisteeris küll ainult vasak pool, kuid samal ajal oli sellel ka parem pool tühjaks jäetuna, sest Hrozný optimism oli piiritu: dešifreerimatuid keeli pole olemas!

Mitu korda võitles ta kiusatusega: kirjutada paremale poolele äramõistatatud väljend. Kõlab ju hetiidi keeles «*harmi*» täpselt samuti nagu «*harmi*» vanaindia keeles, kus see tähendab «sööma»; ka «*daai*» meenutab slaavi sõna «*dai, davai*» või ladinakeelset

sõna «*dare*» («andma»); hetiidi «*para*» kõlab täpselt nõnda nagu kreeka «*pára*», mis tähendab «kõrval, juures» ... «Kuid ära kiirusta, pea aru veel, et valesti ei algaks ettevõte!» kordab ta koos Goethe Faustiga, kes seisis samasuguse, ehkki palju kergema probleemi ees, kui ta tõlkis piiblit heebrea keelest. Sest: esiteks, sõnade tähendust ei saa ära mõistatada isoleeritult, vaid üksnes seoses kontekstiga; teiseks, need sarnase kõlaga sõnad pärinevad indoeuroopa keeltest — aga kust võis sattuda indoeuroopa keel Väike-Aasia südamesse kolme tuhande aasta eest!

Nõnda jätab Hrozný oma sõnastikus parema poole tühjaks ja «tunneb, et on tingimata vaja otsinguid jätkata». Võib-olla tuleb hoopis vastassuunas minna ...

Vastassuunas? Täpselt nii! Ja ta hakkab koostama tundmatutest sõnadest sõnaraamatut *a tergo*, lõppude järgi.

Võime kujutleda, missugune ränk töö see pidi olema ... Kuid uurimistöö tolles staadiumis oli see ainuke viis, kuidas ta võis leida oma «Archimedese toetuspunkti» — mõistatada ära tundmatu keele grammatilisi vorme. Ta ei teadnud küll, missugune mõiste ühe või teise sõna taga peitub, ta ei teadnud, missugune sõna on nimisõna, missugune tegusõna, missugune asesõna; kuid just seepärast ta sellise sõnastiku tegigi, et seda kõike teada saada! Tollal Marmara mere kallastel ei andnud see töö mingeid tulemusi. Sadadele kaardikestele olid kirjutatud sellised sõnarühmad: *i-ia-mi, i-ia-ši, i-ia-zi, i-ia-u-e-ni, i-ia-at-te-ni, i-ia-an-zi.* Ent kord Viinis paigutas ta need — mitte juhuslikult — niimoodi:

	hetiidi	vanaindia	kreeka
1. sg.	*iiami*	*yámi*	*títhemi*
2. sg.	*iiaši*	*yási*	*títhes*
3. sg.	*iiazi*	*yáti*	*títhesi, títheti*
1. pl.	*iiaueni*	*yáthá, yathána*	*títhemen*
2. pl.	*iiaatteni*	*yámáh*	*títhete*
3. pl.	*iianzi*	*yánti*	*títhéasi, títhenti*

Hrozný sai kätte hetiidi tegusõna «*iiauwaar*» pööramise olevikus, kusjuures ta juba teadis, et see sõna tähendab «tegema».

Ja ka sellel tegusõnal olid samad lõpud, mis vanaindia sõnal «*yámi*» («sööma») või kreeka sõnal «*títhemi*» («panema»)!

Ei olnud möödunud veel aastatki Viini tagasijõudmisest, kui Hrozný nägi, et see raske tee *a tergo* sõnastiku kaudu viis otseteed sihile. Tõsi küll, tollal Istanbulis polnud ta seda aimanud. Kiilkirjamärkide suri-murist ülevaate saamine oli veelgi lootusetum kui orienteerumine sadamalinnajao tänavarägastikus; nimelt võib inimene seal orienteeruda ainult Galata torni tipu järgi, kui teda ei lahuta sellest üle saja sammu.

Niisiis otsis ta teist teed, lihtsamat. Ta leidis selle ideogrammides, millede kohta me juba ütlesime, et need on sellised kiilkirja-

märgid, mis tähendavad terveid sõnu, terveid mõisteid ja mõnikord ka pärisnimesid. Need ideogrammid — või vähemalt suurem osa neist — olid ühised akadi kiilkirja kõikides liikides, kuhu need enamikus olid veel sumeri kirjast üle võetud. Babüloonlased lugesid neid omamoodi, assüürlased omamoodi, hetiidid jällegi omamoodi, kuid m ä r k oli ühine. Nende hetiidikeelsest hääldamisest ei teadnud Hrozný tollal veel mitte midagi, kuid ta määras täiesti eksimatult kindlaks nende tähenduse. Täpselt samuti nagu inimene, kes ei oska mitte ühtegi võõrkeelt, teab surmkindlalt, mida tähendab näiteks «1963» prantsuse, saksa, inglise või mõnes muus tekstis, ehkki ta ei tea, et prantslased kirjutavad seda «*mille neuf cent soixante-trois*» (ja hääldavad umbes nii: «*mijnofsaa suassaa trua*»), sakslased «*neunzehnhundertdreiundsechzig*» või «*tausendneuhundertdreiundsechzig*» jne. Veel enamgi, selline inimene saab aru mainitud arvust ka niisuguses tekstis, mis pole kirjutatud ladina tähtedega, vaid hoopis näiteks kirillitsas.

Hetiidi tahvlite ümberkirjutamisel tegi Hrozný kindlaks, et «niisuguseid ideogramme on palju, jumal tänatud». Neil olid küll lausa arusaamatud lõpud, kuid . . . Ta leidis ideogrammi kuninga (sumeri keeles «*lugal*», inimese (sumeri «*lú*»), linna (sumeri «*uru*») ja teiste mõistete tähistamiseks. Kahjuks ilma kontekstita, mis oleks pannud temas «kõlama mingi kaja, kas või üsna nõrgaltki».

Kuid ta uskus, et ta leiab sellise konteksti. Et tal on õnne — seesugust õnne, mille inimene peab endale kätte võitlema. Et teda aitab juhus — seesugune juhus, mida ainult ettevalmistunud inimene oskab ära kasutada. Ta uuris tekste oma Istanbuli vihikutes «sada korda, kakssada korda, kolmsada korda . . .»

Ja siis saabus see suur päev.

„Nüüd saate leiba süüa, siis saate vett juua"

Augustikuu viimasel pühapäeval 1915. aastal peatus tema pilk lausel:

nu *-an e-iz-az-at-te-ni wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-n [i?]*

Sellest kõigest taipas ta ainult ühe «sõna»: selle kiilkirjamärgi, mis kõlas akadi keeles «*ninda*» ja tähendas (täpsemalt: võis tähendada) «leib».

Kui ta selle lause lihtsamal kujul oli ümber kirjutanud ja kiilkirjaideogrammi «leiva» märkimiseks asendanud sõnaga «*ninda*» (et seda hetiidi tekstis esile tõsta, kirjutas ta selle sõna suurte tähtedega), sai ta järgmise lause:

nu NINDA-an ezateni vádar-ma ekuteni.

Aga laseme nüüd õpetlasel endal kirjeldada oma mõttekäiku ja seda juba ülalesitatud «esialgse teate» põhjal, mille pealkiri kõlas «Hetiidi probleemi lahendamine».

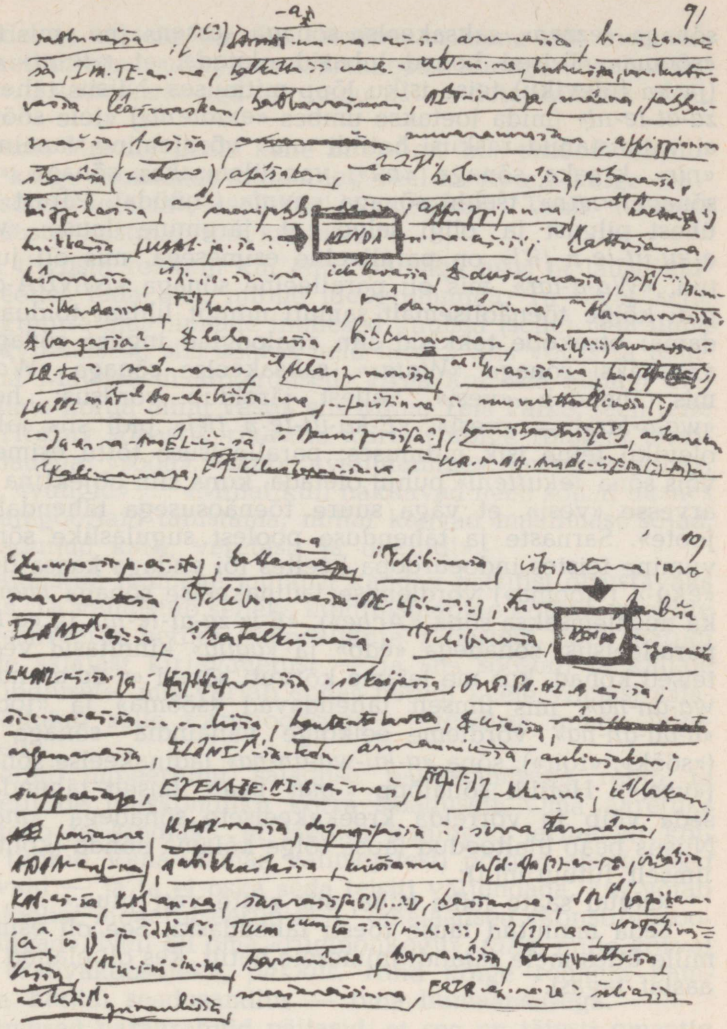

Kaks lehte Bedřich Hrozný kiilkirjalisest hetiidikeelsest sõnastikust. Raamiga on ümbritsetud sumeri ideogrammi NINDA (=leib) ümberkirjutis, mis sai talle lähtepunktiks hetiidi keele dešifreerimisel. Hrozný kartoteek sisaldab üle 3000 sellise lehe.

«Päris alguses teadsin ma sellest lausest üksnes ideogrammi, see tähendab sõnalise märgi *NINDA* tähendust; kiilkirjas märgitakse sellega ära sõna «leib». Täheühendis «*-an*» tegin ma teiste kohtade põhjal kindlaks hetiidikeelse meessoost sõna ainsuse neljanda käände. Lauses, kus oli juttu leivast, võis oodata ka sõna «sööma» esinemist: see järeldus tähtede rühmast «*e-iz-za-at-te-ni*» kui võrrelda seda ladinakeelse sõnaga «*edo*», vanaülemsaksa

sõnaga «*ezzen*», saksakeelse sõnaga «*essen*» jne., mis tähendavad «sööma». Teised kohad lubasid oletada, et «*-te-ni*» on oleviku (ja ka tuleviku) teise isiku lõpp mitmuses. Niisiis tähendab «*e-iz-za-at-te-ni*» (mida loetakse umbes «*ezzateni*») «teie sööte». Samuti ei valmistanud raskusi hetiidi «*nu*» võrdlemine vanaindia sõnaga «*nu*», kreeka sõnaga «*nú*», vanaülemsaksa sõnaga «*nu*», saksa sõnaga «*nun*», tšehhi sõnaga «*nyní*» («nüüd»). Pärast seda piisas ühest pilgust ja oligi selge, et järgmine lause «*wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-n [i?]*» on paralleelne esimesega, mis oli juba selgitatud. «*Wa-a-tar*», mis oli paralleelne sõnaga «*NINDA-an*», «leib», pidi kõige tõenäolisemalt samuti mingit lihtsat toiduainet tähendama: otsekohe tekkisid siin analoogiad inglise sõnaga «*water*», vanasaksi sõnaga «*Watar*», saksakeelse sõnaga «*Wasser*» jne., mis tähendab «vesi». Sellest järeldub võrdsus: hetiidikeelne «*wa-a-tar*» = «vesi». «*E-ku-ut-te-n [i?]*» pidi siis jällegi olema oleviku teine isik mitmuses; paralleelsuse tõttu esimese lausega võis sõna «*ekutteni*» puhul oletada, kuna siin objektina tuli ilmselt arvesse «vesi», et väga suure tõenäosusega tähendab see «teie joote». Sarnaste ja tähenduse poolest sugulaslike sõnadega tutvumine teistes indoeuroopa keeltes tõi endaga kaasa hetiidikeelse «*eku-*» («jooma») võrdlemise ladinakeelse sõnaga «*aqua*» (võrdle ka uusülemsaksa sõna «*Ache*»). «*E-iz-za-at-te-ni*» ja «*e-ku-ut-te-ni*» paralleelsust sõnadega «*edo*» ja «*aqua*» kinnitasid veelgi mõned teised kohad, kus me leiame kõrvuti sõnad «*a-da-an-na*» ja «*a-ku-wa-an-na*», mis ilmselt tähendavad «sööma» ja «jooma». Sõna «*a-da-an-na*» võrdleme eelkõige vanaindia sõnaga «*adanam*» («söök», «toit»), sõna «*a-ku-wa-an-na*» ladinakeelse sõnaga «*aqua*» («vesi»). Hetiidi sõnalõpp «*-ma*» peab ilmselt tähendama «siis»; seda võib ju võrrelda kreekakeelsete sõnadega «*mén*», «*má*». Niisiis peab ülaltoodud lause tõlge kõlama nõnda (kontekst nõuab ilmselt futuurumit):

«Nüüd saate leiba süüa, siis saate vett juua.»

Seda mainitud lause tõesti tähendaski. See oli esimene lause, mille ütles meie sajandi inimesele hetiit, kes oli elanud kolm tuhat aastat tagasi.

Kolme tuhande aasta vanune teejuht

Koos leiva ja veega asus Hrozný pikale teekonnale, et välja uurida elluäratatud hetiidi keele saladust.

Ja kohe andis talle endast märku teejuht:

ú-ug-ga	SAL *An-na-an-na-áš*	*e-eš-mi*
mina	Annannaš	olen

«Kõigepealt võrdlesin ma sõna «*e-eš-mi*» indoeuroopa sõnaga «*esmi*», vanaindia sõnaga «*ásmi*», vanaslaavi sõnaga «*jesm*», kreekakeelse sõnaga «*eímí*» («olen»). Sõna «*ešmi*» sisaldav lause

laskis oletada, et aluseks on siin asesõna, esimene isik ainsuses. Võrreldes hetiidi sõna «*ú-ug-ga*» ladinakeelse sõnaga «*ego*», oligi käes «mina». «*Annannaš*» aga on, nagu näitas determinatiiv SAL, naise nimi.»

Nüüd teadis Hrozný peale kahe nimisõna, mis tähendasid inimese kahte kõige tähtsamat toiduainet, veel ka kolme kõige tähtsamat tegusõna: «olema», «sööma» ja «jooma». Tubli tulemus enam kui aasta kestnud töö kohta!

Miski ei tiivusta rohkem kui edu. Õhinaga asus ta lause kallale, mis veetles teda oma mitme ideogrammiga. Ta luges selle ära: «Kui Egiptuse maa linnade inimesed kuulsid (selle) maa linna Amka ärahävitamisest, siis haaras neid hirm.» Siis võttis ta teadmiseks Tema Majesteedi ähvardused: «Aga kui teie midagi ülekohtust saadate korda minu vastu, siis Mina, Teie Päike, teen teile kurja!» Ja Hrozný sõnastik rikastub kiiresti kõige rohkem tarvitatavate sõnadega: «sõda», «sant», «vallutamine», «vangistamine», «ähvardus», «vangid» . . . «Millal küll hakkavad need sõnad üksnes ajaloolisi kategooriaid tähistama, millal kaovad maailmast sõjad, nagu on kadunud katk, veretasu ja duellid!»

Nüüd valmistub reamehe mundrit kandev patsifist otsustavaks pealetungiks. Ta valmistub selleks kindralstaapide kõikide reeglite kohaselt: dešifreerib hetiidi väepealikute raporteid, loeb hetiidi diplomaatide salajast kirjavahetust — ja siis sööstab ta kallale viimasele kindlusele, mis varjab endas hetiidi keele viimast saladust. Ta vallutab selle tormijooksuga — teaduse nimel, inimkonna nimel!

Koos Hetiidi impeeriumi saladuse paljastamisega rebib ta katte ka hetiitide ühiskondliku korra saladuselt. Oma ääretuks üllatuseks teeb ta kindlaks, et Hetiidi kuningad (erinevalt kõikidest seni tuntud Vana-Idamaa valitsejatest) polnud absoluutsed monarhid, vaid — ja ta ei oska seda teisiti väljendada, kui võtab appi ebaajaloolise moderniseerimise — omalaadsed «konstitutsioonilised kuningad». Neil oli oma «riiginõukogu», *tulia*, mille kõrval eksisteeris «rahvakoosolek», *pankuš*. Kuid kõige rohkem hämmastab teda hetiidi seadusandlus — oma humaansusega.

Juba esimesed paragrahvid näitasid, et see on täiesti omaette seisev seadusandlus kogu Vana-Idamaa ajaloos. Sellal kui egiptuse, juudi, assüüria, babüloonia seadused paistsid silma kõige julmemate karistuste poolest (näiteks üle kahe kolmandiku karistustest, mis on fikseeritud Hammurabi koodeksis, kordavad stereotüüpselt «surmatakse», ja põhimõte «silm silma vastu, hammas hamba vastu» kehtib siin sõna otseses mõttes), on hetiidi seadusandluses karistused — vähemalt vaba elanikkonna suhtes — ebatavaliselt leebed. Ja mis selles on lausa «modernne»: siin tehakse vahet, kas süüdlane sooritas kuriteo meelega või mitte — näiteks mõrva, see tähendab inimese ettekavatsetud tapmise eest karistatakse kaks korda karmimalt kui lihtsalt tapmise eest, milles «on süüdi ainult kaebealuse käsi».

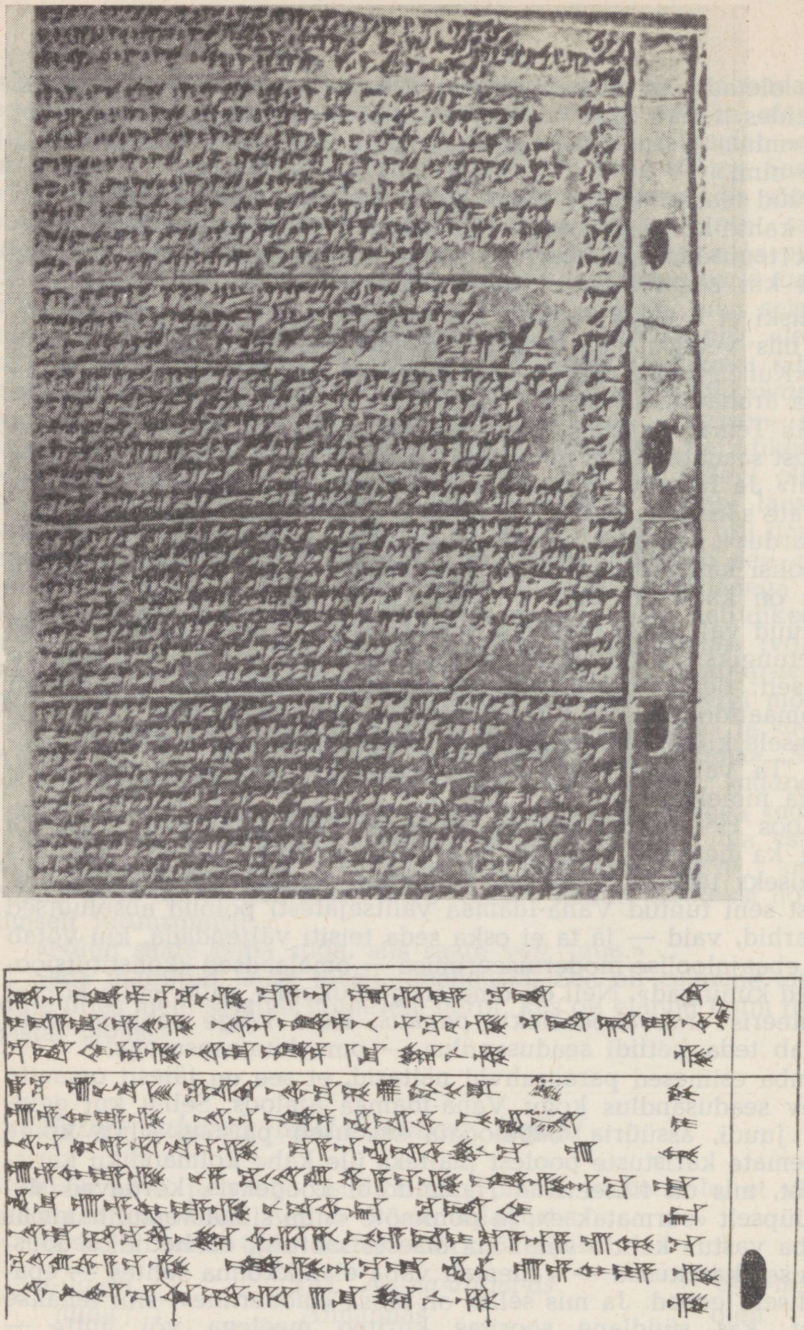

Hetiidi seadustekogu XV—XIV sajandist e. m. a., mille Bedřich Hrozný 1922. aastal välja andis ja tõlkis (prantsuse keelde). All Hrozný käega ümber kirjutatud kiilkirjatekst, kaks esimest lõiku (§§ 24—25).

Hrozný edasiliikumine oli, tõsi küll, liikumine üle kõige raskemate ning kõige salakavalamate takistuste. Üksnes illustratsiooniks — kartmata riski, et mõni lugeja selle koha hoopis vahele jätab, ent teine jällegi kaks korda läbi loeb, et täies ulatuses endale selgeks teha, missugused probleemid siin üles kerkisid — toome ära vaid ühe paragrahvi hetiidi seaduseraamatust, mille dešifreeritud teksti Hrozný avaldas juba oma «Esialgses teates». Ladina tähtedega ümber kirjutatult ja toortõlkes kõlab see järgmiselt:

ták-ku	*AMĒL EL. LUM*	*KĀT. ZU*	*na-áš-ma*
Kui	VABAL MEHEL	TEMA KÄE	või
ŠEP-ŠU	*ku-iš-ki*	*du-wa-ar-ni-iz-zi*	
TEMA JALA	keegi	murrab	
na-áš	*ma-a-an*	*kar-ma-la-áš-šá-i*	
(ja) tema	kui	jääb sandiks (?)	
nu-uš-ši	*20 ZU KUBABBAR*		*pa-a-i*
siis talle	20 SEEKLIT (?) HÕBEDAT		maksab
ma-a-an-áš	*U. ÚL-ma*	*kar-ma-la-áš-šá-i*	
kui ta	aga MITTE	jääb sandiks (?)	
nu-uš-ši	*10 ZU KUBABBAR*		
siis talle	10 SEEKLIT HÕBEDAT		maksab

Kahte tüüpi kiri on põhjendatud: väikeste tähtedega on ära toodud hetiidikeelsed sõnad, suurtega ideogrammid. Kuid see erinevus ei ammenda veel kaugeltki teksti komplitseeritust.

Sõna «mees» on originaalis väljendatud sumeri ideogrammiga *LÚ* (Hrozný toob selle asemel veel variandina ära determinatiivi *AMĒL*). *EL. LUM* — «vaba» on kirjutatud akadi moodi. *KĀT. ZU* (tänapäevase transkriptsiooni järgi *ŠU. ZU*), «tema käsi», on kirjutatud kombineeritult: sõna «käsi» *(ŠU)* on kirjutatud sumeri, ent selle täiendsõna «tema» *(ZU)* akadi ideogrammiga (see oleks seesama, kui me slovakikeelsesse teksti kirjutaksime: *«seine manus»*, see tähendab, kui me slovakikeelsete sõnade väljendamiseks kasutaksime saksa ja ladina keele kombinatsiooni). Täpselt samuti on ka sõnade «tema jalg» puhul aluseks sumeri ideogramm «jala» tähistamiseks (*GÍR*, Hrozný kirjutab veel *ŠEP)*, millele on lisatud täiendsõnana akadi ideogramm (antud juhtumil *ŠU*). Sõnad «20 (10) SEEKLIT HÕBEDAT» on kirjutatud sumeri moodi (Hrozný lisas selle juurde veel küsimärgi, sest ta polnud veendunud, et on seda sõna õigesti lugenud; hiljem leidis kinnitust, et temal — täpselt samuti nagu sõnade *«kar-ma-la-áš-šá-i»* interpreteerimiselgi — oli õigus). Kursiivis trükitud sõnad (*ták-ku, na-áš-ma* jt.) on kirjutatud akadi kirjas ja hetiidi keeles foneetiliste printsiipide järgi.

Mida kõik peab teadma hetitoloog, et hetiidi teksti läbi lugeda (hoopiski rääkimata tõlkimisest)! Kas tuli Sherlock Holmesil kunagi selliseid pööraseid probleeme lahendada?

Kas polnud kapten Granti laste kätte sattunud sõnum soolase vee tekitatud kahjustustest hoolimata palju paremini loetav ja arusaadav? Ülaltoodud paragrahv pole meelega valitud näide selle kohta, kui raske on kiilkirja lugeda, see on normaalne ja pealegi veel suurepäraselt säilinud hetiidi tekst, mille Hrozný dešifreeris ja tõlkis juba oma töö esimesel etapil.

Kõige hämmastavam avastus

Kuid üllatuste rida polnud veel lõppenud. Isegi suurim üllatus laskis end veel oodata — hetiidi keel oli indoeuroopa keel!

Kuid indoeuroopa keel viitas vastuvaidlematult ka seda keelt kõnelnud rahva päritolule. Ent kust sai Väike-Aasiasse indoeuroopalik rahvas, kes oli seal loonud omapärase poliitilise organisatsiooni, omapärase seadusandluse, omapärase kultuuri enne Kreeka Homerose ja Mükeene perioode? See küsimus on senini vastamata...

Loomulikult polnud Hrozný avastus juhusliku mõttesähvatuse tulemus. Tuletame meelde, et samasuguse teesiga oli esinenud J. A. Knudtzon juba 1902. aastal, kuid hiljem kõikide filoloogide ja ajaloolaste kriitika survel end sellest lahti ütelnud. Kui Hrozný asus hetiidi keelt dešifreerima, võttis ta omaks kogu õpetatud maailmas kehtiva üldise seisukoha, et tal on tegemist semiidi keelega — Winckleri pärandi avaldamise töödele ta ju kutsutigi kui semitoloog. Ta võttis omaks selle seisukoha, kuid — ja see ongi tähtis — ei rippunud selle küljes. Ilma vähimategi eelarvamusteta, «valmis ohverdama ka kõige ilusamaid hüpoteese», jätkas ta tööd, ja kui ta jõudis punktini, kus faktid ei toetanud üldtunnustatud teooriat, siis ei kuulutanud ta: «seda halvem faktidele», vaid «paistab, et see teooria ei pea paika».

Seejuures polnud teooria hetiitide päritolust sugugi alusetu. Üheks kõige tugevamaks argumendiks oli hetiitide väljanägemine. See on säilinud meile realistlikult kujutatud reljeefide näol Karnaki Ramesseumis (umbes ajast 1250 aastat e. m. a.), vaarao Haremhebi (umbes 1310 aastat e. m. a.) hauakambris ja loendamatute skulptuuridena, mis pärinevad hetiidi muististe leiukohtadest Väike-Aasias. Hetiite iseloomustab suur kongus nina ja kallak laup — nende rassiline tüüp pole absoluutselt indoeuroopalik, vaid täiesti selgelt semiitlik-armeenialik!

Ent ei kestnud kuigi kaua, ja hetiidi poliitilise ning sõjalise organisatsiooni kohta käivad dokumendid kummutasid selle argumendi. Väga lihtsalt ja täiesti surmkindlalt — kuid sellest hiljem.

Sellele mõttele, et hetiidi keel kuulub indoeuroopa keelte perre, tuli Hrozný esmakordselt oma lõppude sõnastikku koostades. Algul näis see talle liiga fantastiline. Kuid siis dešifreeris ta sõna «*vádar*» («vesi») ja koostas selle deklinatsiooni. Ja siin tegi

ta kindlaks, et teadusmaailmas pole mitte midagi nii fantastilist, et see ei võiks õige olla.

Hetiidikeelse sõna «vesi» esimene ja neljas kääne kõlavad ühtemoodi — «*vádar*». Kuid teine kääne pole (semitoloogide) ootuste kohaselt «*vádaraš*», vaid «*vedenaš*»; kolmas ja kuues «*vedeni*», seitsmes «*vedenit*». «See on äärmiselt ebatavaline deklinatsioon,» teeb ta kindlaks, «mille sufiks «*r*» vaheldub sufiksiga «*n*»; seda nähtust sama sõna puhul esineb ka teistes indoeuroopa keeltes, näiteks kreekakeelses sõnas vee tähistamiseks «*hydor*», teine kääne «*hydatos*», mis on tekkinud esialgsest vormist «*hydntos*» (võrdle näiteks ladinakeelset sõna «*femur*», teine kääne «*feminis*») . . .»

Taolist sugulust indoeuroopa keeltega teeb ta hiljem kindlaks ka tegusõnade konjugatsioonis ja asesõnade deklinatsioonis. Ja lõppude lõpuks eriti veenvalt just sõnavaras. Oma teoses «Väike-Aasia, India ja Kreeka vanim ajalugu» toob ta ära (lk. 108—109) terve rea valitud näiteid, mis tõendavad hetiidi keele indoeuroopalikku iseloomu, et selles võiks veenduda ka lugeja, kes pole eriteadlane Vana-Idamaa filoloogiavallas ja kellel on üksnes normaalne klassikagümnaasiumi haridus:

«Järgmiseks tõendiks olid *-nt-* partitsiibid, nagu hetiidikeelne «*chumanza*», genitiiv «*chumandaš*» — «kõik», mis on moodustatud nagu ladinakeelne «*ferens*», «*ferentis*» — «kandev». Terve rida hetiidikeelseid asesõnu osutusid indoeuroopa päritoluga olevaiks. Näiteks hetiidikeelne «*ug(a)*» — «mina», mis meenutab ladinakeelset sõna «*ego*»; hetiidi «*amung(a)*» — «mind», mis meenutab kreekakeelset sõna «*emege*»; hetiidikeelne «*zig(a)*», mis meenutab kreekakeelset sõna «*sege*» — «sind»; hetiidikeelne «*-miš*», mis meenutab ladinakeelset sõna «*meus*» — «minu»; hetiidikeelne sõna «*-tiš*» — «sinu», mis meenutab ladinakeelset sõna «*tuus*»; hetiidi «*kuiš*» — «kes», ladinakeelne «*quis*»; hetiidi «*kuit*» — «mis», ladinakeelne «*quid*»; hetiidi «*kuiš kuiš*» — «mistahes», ladina «*quisquis*»; hetiidi «*kuiški*» — «keegi», ladina «*quisque*»; hetiidi neutrum «*kuitki*» — «midagi», ladina «*quidque*» jne.

Hetiidikeelsetest sõnadest, mille indoeuroopaliku päritolu määramiseks piisab ühest pilgust, olgu siinkohal esitatud: hetiidi «*petar*» — «tiib», vanaülemsaksa «*fedara*», uusülemsaksa «*Feder*» — «sulg»; hetiidi «*dalugašti*» — «kaugus», vanaslaavi «Dlъgost»; hetiidi «*nebiš*» — «taevas», tšehhikeelne «*nebe*», «*nebesa*»; hetiidi «*mekki*» — «palju», kreekakeelne «*megas*» — «suur»; hetiidi «*vaššuvar*» — «rõivas», ladinakeelne «*vestis*» — «rõivas»; hetiidi «*ešmi*» — «olen», indoeuroopa «*esmi*», tšehhikeelne «*jsem*»; hetiidi «*špandli*» — «ohverdan», kreeka «*spendei*»; hetiidi «*kittari*» — «on paigale pandud», kreekakeelne «*keitai*» — «lamab» jne.

Need näited, mille arvu on kerge suurendada, tõendavad, et hetiidi keel on indoeuroopa keel, mis kuulub oma kurguhäälikute põhjal *kentumi* keelerühma, lääneindoeuroopa keelte hulka.»

(*«Kentumi»* ehk *«centumi»* keelerühma kuuluvad sellised keeled, milles arvu 100 hääldatakse *«k»* või *«c»* abil, näiteks kreeka, ladina ja romaani keeled, kelti keel ja kõik germaani keeled. Teist rühma nimetatakse *«Satem»*, sest selles hääldatakse arvu 100 *«s»*-i abil; siia kuuluvad slaavi, balti, iraani, india keeled, samuti ka armeenia ja albaania keel.)[1]

Ja Hrozný määrab veelgi täpsemalt kindlaks hetiitide koha indoeuroopa rahvaste peres; hetiidi keel paikneb itaalo-kelti keelte, kõigepealt ladina keele vahetus naabruses, kuid ta on sugulane ka slaavi keeltega.

«Niisiis olid vanad hetiidid teatud määral meie «onud»!»

Kas hetiidid rääkisid hetiidi keelt?

«Kuid Hetiidi suurkuningate Boğazköy arhiiv, mille saladus ülalesitatud dešifreerimise abiga oli paljastatud, puistas lausa käisest uusi üllatusi. Nimelt oli seal säilinud mõningaid tekste senitundmatus keeles, mis erines täielikult indoeuroopalikust hetiidi keelest ja mida seal s e l l e s t h o o l i m a t a kutsuti *«chattili»*, see tähendab «Chatti linna keel», teisiti veel ka «h a t t i k e e l» või «h e t i i d i k e e l»! Religioossetes tekstides, mis on kirjutatud indoeuroopalikus hetiidi keeles, leiame kohati võõras keeles litaaniaid, palveid ja loitsusid, mis nendes samades tekstides leiduvate teadete põhjal on kirjutatud c h a t t i l i k e e l e s, see tähendab hatti keeles. Järelikult võime konstateerida, et hetiidi jumalateenistustel esitasid lauljad mõningaid laule hatti keeles. Mõnedes liturgilistes tekstides on hatti litaaniad tõlgitud indoeuroopalikku hetiidi keelde.»

See tundmatu keel, mille Hrozný avastas hetiidi tekstide lugemisel, oli ilmselt vanem, jumalateenistustel kasutatud keel, nii nagu erinevatest rahvustest katoliiklased kasutavad ladina keelt. Selles suhtes polnud siin mingit probleemi, kuid . . .

Mis keel see oli ja missugune rahvas seda kõneles?

Kas oli see juba ammugi surnud või eksisteeris veel samaaegselt hetiidi keelega?

Selle keele struktuur näitab, et see polnud indoeuroopa ega semiidi keel; missugusesse keelkonda ta siis kuulus?

Vastused nendele küsimustele on üksnes ligikaudsed: on väga tõenäoline, et see oli hetiitide impeeriumi pärisrahva keel; on üsnagi tõenäoline, et Hetiidi impeeriumi õitseajal oli see keel juba surnud; on võimalik, et see keel oli suguluses Kirde-Kaukaasia keeltega.

Kuid need kõik on tegelikult teisejärgulised probleemid. Kui aga toda jumalateenistustel kasutatavat keelt nimetati hatti või hetiidi keeleks — kuidas kutsuti siis seda indoeuroopa keelt, mida

[1] Täpsemalt, hetiidi keel paikneb kentum- ja satemkeelte vahel.

meie nimetame hetiidi keeleks? Või: missugust keelt rääkisid hetiidid?

Anname uuesti sõna Bedřich Hroznýle:

«Nõnda jõuti paradoksaalse järelduseni, et hatti või hetiidi keeleks tuleb nimetada tegelikult seda vanemat keelt, mis pole indoeuroopalik ja et indoeuroopalikku väike-aasia keelt, Hetiidi impeeriumi tegelike rajajate keelt, kutsuti vist teistmoodi.

Ühes hetiidi tekstis märgitakse seda keelt sõnaga *«nášili»*, milles ma nägin algul possessiivpronoomenit (esimene isik mitmuses) nagu ladinakeelne *«nos»*, see tähendab «meie (keeles)», «meie moodi»... Õige seletuse nimetusele *«nášili»* indoeuroopaliku hetiidi keele jaoks andsin ma hiljem, kui olin pööranud tähelepanu ühele igivanale hetiidi raidkirjale, mille autoriks on Hetiidi kuningas Anitta XVIII (?) sajandist e. Kr. Varsti pärast indoeuroopalike hetiitide sissetungi Väike-Aasiasse ühendas see kuningas üksikud sealsed kuningriigid või vürstiriigid üheks võimsaks «suurkuningriigiks». Ühtlasi viis ta oma residentsi Kuššari linnast Néša linna, arvatavasti hilisemasse Nyssasse, mille ta uhkelt välja ehitas. Néša oli indoeuroopalike hetiitide loodud suurriigi esimene pealinn. Neid asjaolusid arvestades on väga tõenäoline, et nii nagu *chattili* keel sai oma nime Chatti linna järgi, nõnda sai nende indoeuroopalike vallutajate keel oma nime *«nášili»* Néša linna järgi; *«nášili»* — see tähendab «nesase keel», «nesase moodi» (vokaali *«a»* muutumine vokaaliks *«e»* on hetiidi keeles küllaltki sagedane). Seda arvamust kinnitas teine tähelepanek: ühes teises raidkirjas nimetatakse indoeuroopalikku hetiidi keelt sõnaga *«néšummili»*, mis on veel selgemalt seotud Néša linna nimega. Niisiis on indoeuroopalike hetiitide tõeline nimi nešiidid resp. nesiidid.»

Šveitsi filoloog Emil Forrer tuli 1919. aastal välja hüpoteesiga, et selle keele tõeliseks nimetuseks oli «kaneši keel» — Kaneši linna järgi — ja tegi ettepaneku, et nüüdsest peale ei kõneldaks enam «hetiidid», «hetiidi keel», vaid «kanešlased», «kaneši keel». Kuid see ettepanek ei löönud teadusmaailmas läbi: heebrea, egiptuse, babüloonia ja «uuseuroopa» nimetused *«Chatti»*, *«Heth»*, *«Het»* (nendest hiljem tuletatud *«Hethiter»* saksa keeles, *«Hittites»* inglise ja prantsuse keeles jne.) olid juba liiga kõvasti juurdunud, et siin oleks veel midagi muuta andnud. Peale selle oli Forreri enda hüpotees küllaltki vaieldav.[1] Tänapäeva teadusmaailm tunnistab — väheste eranditega — et hetiitide tõelise nime on Hrozný identifitseerinud õigesti või vähemalt väga tõenäoliselt. Kuid sellest hoolimata on jäädud traditsioonilise nimetuse «hetiidid» juurde, mille säilitamist soovitas ka Hrozný. Täiesti tarbetud oleksid mitmesugused kunstlikud komplikatsioonid, mis tekiksid ühe hetiidi keele nimetuse asendamisel teisega. Boğazköy arhiiv

[1] Mõningate teadlaste arvates on Kaneš ja Néša üks ja seesama linn.

ise on hoolitsenud komplikatsioonide eest küllaldasel määral. Peale ülalesitatud keelte on sealt nimelt leitud tekste veel neljas erinevas keeles, mida Hetiidi impeeriumis kõneldi.

Kõigepealt oli seal luvi keel[1], orjastatud talupoegade keel, täiesti ilmselt indoeuroopaliku päritoluga. Siis järgnes hurriidi keel, tänapäeval juba suhteliselt hästi läbi uuritud; see polnud indoeuroopaliku päritoluga, ilmselt oli ta sugulane urartulaste, Vana-Armeenia asukate keelega. Siis veel subareidi keel, tõenäoliselt hurriidi keele eelkäija. Ja lõpuks palai keel; täiesti ilmselt indoeuroopalik keel, mida rääkisid Palai linna ja maakoha asukad. Kui lisame sellele veel babüloonia keele kui diplomaatiakeele ja assüüria keele kui assüüria kaupmeeste (ning vanade kolonistide) kaubanduskeele, siis võimegi kõnelda «Kaheksast keelest Boğazköy arhiivis», nagu pealkirjastas oma uurimuse 1919. aastal Forrer.

Et me nüüd sellest hetiidi paabelist välja pääseksime, siis olgu öeldud: hetiidid jäävad meile hetiitideks, kuigi nad endid ise nimetasid nešiitideks; kui me kõneleme nende keelest, siis ei räägi me nešiidi keelest, vaid hetiidi keelest. Hetiidi impeeriumi kõige iidsemaid elanikke, kelle keelt lõppude lõpuks kasutati ainult jumalateenistustel, nimetame meie hattideks või veelgi täpsemalt — protohetiitideks.

Hetiidi probleemi lahendamine

«Hetiidi probleemi lahendamine» — nõnda nimetas Hrozný oma «esialgset teadet», mille ta avaldas «Berliini Saksa Orientaalseltsi Teadete» 56. numbris 1915. aasta detsembris. Selle pealkiri vastas täielikult sisule.

Esimese teate hetiidi keele dešifreerimisest oli ta välja kuulutanud 24. novembril 1915. aastal Berliinis Väike-Aasia Seltsis peetud ettekandes ja üsna varsti pärast seda, 16. detsembril 1915. aastal pidas ta sama ettekande ka Viini arheoloogilise ühingu «Eranos Vindobonensis» koosolekul. Üheaegselt «esialgse teatega», mis ilmus saksa keeles, kirjutas ta lühikese artikli ajakirjale «Keiser Franz Josephi Tšehhi Akadeemia Teated Teaduse, Kirjanduse ja Kunsti alalt», mis ilmus 1915. aastal otse enne jõule pealkirja all «Uue indoeuroopa keele avastamine».

Tõeline «suur monograafia» ilmus alles 1917. aastal Leipzigis Hinrichsi kirjastuse väljaandena. Nagu eessõnast nähtub, lõpetas Hrozný selle 1916. aasta septembris, ja selle pealkiri oli (tõlkes): «Hetiitide keel, selle struktuur ja kuuluvus indoeuroopa keelte perre».

---

[1] Luvi keelele on lähedane hetiidi hieroglüüfraidkirjade keel, mida nimetatakse sageli ka «hieroglüüfseks luvi keeleks».

«Siin andis Hrozný 246 leheküljel tõesti kõige täiuslikuma surnud keele dešifreeringu, mida keegi eales esitanud,» kirjutab saksa-ameerika autor C. W. Ceram 1955. aastal. «Siin peaaegu polnudki hüpoteese, siin peaaegu polnudki kobavaid katsetusi, siin olid esitatud t u l e m u s e d.»

Üks esimesi, kes tuli Hroznýt õnnitlema, oli Ernst Weidner. Me saame aru tema tunnetest, need olid samasugused nagu Scottil, kes nägi pärast pikka teekonda läbi Antarktika jääkõrbe lõunapoolusel — Amundseni lippu. Seejuures arvas Weidner, et Hrozný on oma avastuse eest tänu võlgu kõigepealt õnnelikule juhusele: et ta võis otse Istanbulis töötada ja et tema ülemuseks oli mugav Austria ülemleitnant, samal ajal kui talle, Weidnerile, tegid sõja esimesest päevast peale mahvi nürimeelsed Preisi veltveeblid. Kuid objektiivsuse huvides on siiski vaja meenutada, et Weidneri kontseptsioon hetiidi keele kohta oli printsipiaalselt ekslik ja et üks esimesi raidkirju, mille Hrozný dešifreeris («mina olen Annannaš»), ei pärinenud Istanbulist, vaid oli juba 1907. aastal publitseeritud, seega kõigile kättesaadav. Ja kuigi need kaks õpetlast hiljem tülli läksid, tuleb ajaloolise tõe huvides konstateerida, et Weidner nimetas 24. novembrit 1915. aastal, seda päeva, millal Hrozný Berliinis oma ettekande pidas, «hetitoloogia tõelise sündimise päevaks».

Saksa teadus võttis Hroznýt avastuse vastu suure vaimustusega. Tema 33-leheküljeline «esialgne teade» avaldati jalamaid kahe eessõnaga. «Hetiidi probleemi lahendamine on õnnestunud!» kirjutas esimeses eessõnas Otto Weber varjamatu rõõmuga. Ja Eduard Meyer, tollal kõige silmapaistvam ajaloolane Vana-Idamaa mineviku alal, kirjutas teises: «Kõikidest tähtsatest avastustest, mis laiendavad ja süvendavad meie teadmisi inimkonna vanima ajaloo ja kultuuri valdkonnas... ei küüni mitte ükski oma tähtsuse ja suuruse poolest selle avastuseni, millest teatab meile selles teoses härra professor Hrozný!»

Kuid ei piirdutud ainult superlatiividega, mida tuleb nii harva ette selliste kuivade teadlasetüüpide puhul nagu Weidner, Weber ja Meyer. Kõlasid ka kahtlejate hääled ja ilmusid vastased.

See oli loomulik. Kahtlus on automaatselt funktsioneeriv hädapidur, millega teadus end varustab omaenda huvides ja mis on teadusele niisama paratamatult vajalik nagu kriitikagi. Hetiidi keele dešifreerimine Hrozný poolt ja hetiitide asetamine indoeuroopa rahvaste hulka oli võrdselt üllatav ja kaugeleulatuv avastus — ja ülim ettevaatus selle tunnustamisel oli täielikult omal kohal.

Ja nagu sageli juhtub, nii leidus ka sedapuhku asjalikkude kritiseerijate kõrval vastaseid, kes ei rünnanud tehtud avastust, vaid autori isikut: «Kuidas saab hetiidi keel olla indoeuroopa keel, kui professor Hrozný ise on semitoloog, kes pole sellistes küsimustes kompetentne.» Sellele kõigele andis Hrozný vastuse, «just nagu lõpetades diskussiooni», oma ettekandes, mille ta pidas

14. märtsil 1931. aastal maailma orientalistika kõige tähtsamal foorumil Sorbonne'is. Terve rea etteheiteid võttis ta omaks, teistesse suhtus irooniaga: «Üks autoriteet eitab minu süsteemi põhjendusega, et «*vádar*» ei saa tähendada «vesi», sest hetiidi keeles on selle sõna esimene silp pikk, mis on indoeuroopa keeltes täiesti mõeldamatu. Järelikult on kogu professor Hrozný teooria absurdne!»

Mida sellele veel lisada? Arvatavasti ainult seda, et ka pärast oma teose «Hetiitide keel» ilmumist jätkas Hrozný uurimistööd samas valdkonnas ja et tänu terve rea orientalistide-filoloogide kollektiivsetele pingutustele, eriti F. Sommeri, H. Ehelolfi, E. Forreri, J. Friedrichi, A. Goetzi, E. H. Sturtevanti, H. Otteni ja E. Laroche'i omadele, dešifreeriti hetiidikeelsed kiilkirjatekstid vähimate üksikasjadeni, koos kõikide täpsustuste ning viimistlustega. Ja veel seda, et 1948. aastal oma elutööle ulatuslikku «tagasivaadet tehes» võis Bedřich Hrozný rahuldustundega nentida:

«Umbes ühe aastakümne järel, mille kestel kõik minu argumendid kõige kriitilisemalt läbi uuriti ja paikapidavaiks tunnistati, hakkas minu hetiidi keele dešifreerimise meetod ja minu teooria selle keele indoeuroopalikust päritolust aegamööda teaduse pärisosaks muutuma, mille õigsuses tänapäeval enam mitte keegi ei kahtle.»

3

Otsingud, ekslemised ja uued avastused

Seitsmes peatükk

Mööda aastatuhandete jälgi

„Mitte midagi peale lootuse"

Pärast 1918. aasta 28. oktoobrit[1] täitus Hrozný ammune unistus: ta nimetati Praha ülikooli korraliseks professoriks kiilkirja uurimise ja Vana-Idamaa ajaloo alal. Ta vallandati Viini raamatukogust kui tšehh, ent see ei kurvastanud teda.

Nüüdsest peale polnud teaduslik töö talle enam kõrvalharrastus: tema professoritiitliga oli seotud ka «tasusaamise õigus».

Kui ta oli astunud oma uude kabinetti Karli ülikooli filosoofiateaduskonnas (see kabinet asus võrdlemisi ebakohases üürimajas Veleslavínová tänaval), laskis ta pilgul kimbatust tundes üle tühjade riiulite libiseda. «Muidugi teevad teadust inimesed, mitte raamatukogud ja aparaadid. Kuid siin ei ole tõesti mitte midagi peale — lootuse!»

Tema töö algas selliste probleemide lahendamisega, millistest tal polnud seni aimugi. Ta orienteerus tunduvalt paremini babüloonia astroloogide vormelites kui nendes formularides, mida ta pidi täitma, et nõutada raha kiilkirjakabineti loomiseks. Kui ta oli nende täitmisega õnnelikult lõpule jõudnud, siis tegi ta kindlaks, et eelarve järgi on tema käsutuses ühtekokku ainult viis tuhat krooni. Sellest summast ei piisanud isegi erialaste ajakirjade aastatellimuseks ja juba olemasoleva raamatukogu täiendamiseks. Bürokraatia põrkas kokku õpetlasega, kelle erialaks oli kõige ebapraktilisem teaduslik distsipliin — ja ometi tuli võitjaks õpetlane! (Hiljem selgitas Hrozný oma meetodit, mille printsiip oli väga lihtne: «Ainult mitte alla anda!») Ja kui meid pole veel hämmastanud tema visadus, siis hämmastab meid kindlasti tema organisaatoritalent, mille abil ta lõi mõne aastaga oma kabineti; suured teened on tal ka Praha Orientaalinstituudi asutamisel (1922) —

[1] Tšehhoslovakkia iseseisvaks kuulutamise päev.

peagi muutus see orientalistliku uurimistöö rahvusvaheliselt tunnustatud keskuseks.

«Teadlase kohta ei kehti vabandused, kui ta mitte midagi ei publitseeri. Kurtmised ajanappuse üle on ainult ettekäänded.» Hoolimata kurnavast organisatsioonilisest tööst jõuab ta aastatel 1919—1921 avaldada «Kiilkirjatekstid Boğazköyst» (saksa keeles) ja 1922. aastal «Hetiidi seadusteraamatu» tõlke (prantsuse keeles). Seejuures peab ta ülikoolis loenguid ja kirjutab populaarseid artikleid ajalehtedele — sest «teadus pole ju ainult teadlaste jaoks, rahval on õigus teaduse saavutusi tunda».

Maailm näeb Hroznýs filoloogi, kes on spetsialiseerunud Vana-Idamaa alal, kuid tema ise peab end ajaloolaseks. Vana-Idamaa ajaloolaseks, mille ajalugu ta tahab uurida, tungida selle kõige pimedamatesse kolgastesse ja inimsoo tekkimise alguseni. Muidugi nõuab see välitöid. Juba 1920. aastal formuleerib Hrozný «Orientaalarheoloogia uued ülesanded» — ja täiesti konkreetselt, kusjuures ta peab silmas tšehhoslovakkia teaduse võimalikku ning hädavajalikku panust. «Hetiidi probleem on lahendatud,» ütleb ta 1924. aastal, «tänapäeval me suudame hetiidi raidkirju juba laias laastus tõlkida. Kuid just nende raidkirjade sisu esitab meile uusi küsimusi, millele on samuti vaja vastata. Hetiidi raidkirjad on meile tutvustanud terve rea uusi, täiesti tundmatuid riike ja rahvaid, kelle asukohad Väike-Aasias, Süürias, Mesopotaamias ja mujal on tarvis kindlaks määrata. Samuti teame me uusi keeli, ent nendest on igaüks ka uus probleem.

Need uued probleemid sunnivad meid korraldama uusi teaduslikke ekspeditsioone Orienti ja ette võtma ulatuslikke arheoloogilisi väljakaevamisi, mis annaksid uut materjali. 1905. aastast alates, kui ma koos professor Selliniga kaevasin Taanekis, Palestiinas, olen ma unistanud, et kord saaksime meie ka tšehhi üritusena ette võtta seesuguseid väljakaevamisi Oriendis . . .»

Tšehhoslovakkia esimene arheoloogiline ekspeditsioon Orienti

Väljakaevamised Oriendis nõuavad kahte asja: luba ja raha. Pärast seda piisab raudlabida vajutamisest ühte kunstlikku künkasse nendest sadadest, mis asuvad laialipillatult Mesopotaamia ja Süüria tasandikel või Türgi sisemaal — ja te satutegi kunagise õitsva linna varemetele. Kuulub ta siis «veeuputuseelsesse» või «varakristlikku» perioodi, see on juba teine asi.

Muidugi ei tahtnud Hrozný kaevata «üldse», panemata rõhku sellele, mida ta kaevab. «Ma kavatsen kaasa aidata mõningate probleemide selgitamisele, mis tekkisid hetiidi küsimuse lahendamisel või on sellega vähemalt tihedasti seotud.» Ta kirjutab oma vanale tuttavale Halil-beile, kes oli jäänud pärast kõiki Türgis toimunud muutusi Istanbuli muuseumi direktoriks, et too aitaks

talle muretseda luba väljakaevamisteks Boğazköys. Kuid talle vastati, et arvesse võttes selle leiukoha tähtsust, «on kahjuks otsustatud, et seal võtab ette väljakaevamisi Türgi valitsus ise».

«Pärast seda esitasin palvekirja valitsusele Ankaras, et mul lubataks kaevata kahte küngast, mis asuvad Väike-Aasias tänapäeva Kaizaria linna lähedal ja mis ilmselt varjavad oma põues vanade asulate varemeid.» Kaizaria turgudel pakkusid kaupmehed juba möödunud sajandi 80-ndatest aastatest alates välismaalastele kiilkirjatahvleid, mis pärinesid III aastatuhandest e. m. a. Nende tahvlite leiukohti hoidis kohalik elanikkond rangelt saladuses. «Oli tähtis süstemaatiliste väljakaevamistega kõigepealt kindlaks teha koht, kust need tahvlid pärinevad. Siin on tegemist Väike-Aasia vanima ajaloo tähtsa probleemi lahendamisega.»

«Teise taotluse väljakaevamisloa saamiseks esitasin Süüria-Prantsuse valitsusele Beirutis. Ka siin oli mul kaks küngast välja valitud. Esimene neist asus teisel pool Jordani jõge Sêch-Saadi küla lähedal, Damaskusest lõuna pool, Geneetsareti järvest idas. Seal leiti juba ammu maapinnalt hetiidi stiilis kujukesi ja üks murenenud egiptuse raidkivi, milles mainiti vaarao Ramses II ... Selles maakohas polnud veel kunagi kaevatud. Oli tähtis kindlaks teha, missugune kultuur õitses muinasajal sellel viljakal maal.»

Taotlused rahuldati. Nüüd otsustas kõik see kurikuulus *nervus rerum*. Hrozný pöördub «palvega kõigepealt meie härra rahandusministri ja meie Rahvuskogu poole ... mõni kross ikkagi leidub isegi selle, nagu paistab, ebapraktilise asja jaoks». Ta kirjutab «Kaubandus-, tööstus- ja pangandusringkondadele». Ta otsib «meie teaduse Carnegie'sid ja Rockefellereid» (kusjuures ta üldse ei taipa, missugusel moel need inimesed oma raha teenivad, ja naiivselt takerdub tema pilk üksnes nende stipendiumidesse ja annetustesse). Ta laseb käiku kõik loosungid, mis on parajasti moes («isegi kultuuriliselt mahajäänud Austria teostas Oriendis väljakaevamisi üheaegselt kahes kohas»). Tulemus on tõesti üllatav.

«Poolteise aasta jooksul õnnestus umbes 500 000 krooni koguda,» kirjutab ta 6. apr. 1924. a. ajalehes «Národní Listy». «Ma olen õnnelik, et võin täna teatada esimesest seda liiki ekspeditsioonist, mis võetakse lõpuks ometi ette Tšehhoslovakkia lipu all.»

Hrozný võrdleb seda «esimesel pilgul suurena paistvat summat» teistele ekspeditsioonidele antavate palju suuremate dotatsioonidega, loeb üles ekspeditsiooni varustuskulud ja tööliste palgad ning kinnitab üldsusele, et tegutseb kokkuhoidlikult («ekspeditsioon hakkab tõenäoliselt telkides elama»). Siis lisab ta:

«Käesoleva aasta kampaaniat võib nimetada vaid alguseks. Kui meile on avanenud võimalus enda kätte saada primaati kunagise Hetiidi ja Mitanni impeeriumi arheoloogiliseks uurimistööks, siis on hädavajalik, et me saaksime neid uurimisi mitme aasta jooksul jätkata ... Selles lootuses ma paningi käesoleva aasta ekspeditsiooni käsitlevale artiklile pealkirjaks «Tšehhoslovakkia esimene uurimisekspeditsioon Orienti».»

Haavatud emalõvi ja lause, mis maksis pool miljonit

Kogu ekspeditsioon koosnes kahest liikmest: Bedřich Hroznýst ja arhitekt Jaroslav Cukrist, Tšehhi Polütehnilise Instituudi assistendist, kes pidi hoolt kandma väljakaevamiste tehnilise külje eest, joonistama situatsiooniplaani ja — «Praha Rahvusmuuseumi entomoloogiaosakonna juhataja doktor Obenbergeri palvel koguma neid mardikaid, mida varem sealsetel aladel polnud kogutud».

Beirutis võttis neid vastu prantsuse kindral Weygand, kes oli viibinud omal ajal ametiisikuna Prahas, ja tollal valitsevale tšehhoslovakkia-prantsuse suhete iseloomule vastavalt tõotas ta neile igasugust abi; nagu selgus, polnud neil seda mitte kunagi vaja. Pärast pagasikontrolli (nad tõid Prahast kaasa kogu varustuse, välivoodid ja toidunõud selle hulgas) panid nad punased fessid pähe ja asusid teele «vanatestamentliku Bassanimaa poole». Autos, mille radiaatoris vesi ähvardas keema minna, venisid nad läbi kivikõrbe ja heitsid ankrusse Šêch-Saadi küla juures. Selle taga kõrgus küngas poollagunenud templiga, mis oli pühendatud Hiiobile; nimelt just siin olevat issand talle oma sümpaatia kahtlase väärtusega ilminguid osaks lasknud saada. Kuid see oli ainult varakristlik tempel ega pakkunud Hroznýle vähimatki huvi. Seda enam huvitasid teda vanemad kultuurkihid, mida peitis endas see küngas. Niisiis püstitas ta oma telgi siia.

Hroznýy ekspeditsiooni ajal kehtis veel kirjutamata seadus, et kõikide tööde alguseks on külaskäik selle külavanema juurde, kes asub kõige lähemal väljakaevamiskohale. Väikesed kingitused polnud küll tingimata vajalikud, kuid ka sellel geograafilisel laiusel on inimesed siis rõõmsamad, kui nad midagi saavad, ja ükskõiksed, kui nad mitte midagi ei saa. Jabloneci klaasehted olid siin ammust ajast heas kuulsuses, eriti daamide juures, härrad eelistasid taskulampe, täitepliiatseid ja revolvreid (kuid viimaseid polnud soovitatav kinkida). Selle seaduse teiseks paragrahviks oli kannatlikkus; arheoloog pidi ootama, kuni võõrustaja ise «selle asja» juurde asus. Siis võis ta tavaliselt loota, et see istumine lõpeb lubadusega, et vajalik arv töölisi on kohal ja sellel ajal, kus ja millal lugupeetud frank seda soovib. Selle asjaolu puhul võis meie arheoloog oma kasuks tähendada, et tema ei ole prantslane, inglane ega ameeriklane, vaid et tema on hoopis tollelt maalt, kust veetakse siia fesse ja koraane. Ja kui ta oli hajutanud külavanema kahtlused ka tasusaamise suhtes tööliste muretsemise eest, siis võis ta kindel olla, et kõik on korras.

Töö ise algas siis — täpselt samuti nagu tänapäevalgi — tööliste instrueerimisega ja teatega, kui suur on preemia iga leiu eest. Kui Cukr vaidleski vastu, et tööline saab siin preemiat selle eest, mille eest talle nagunii makstakse, siis tegi ta seda üksnes seetõttu, et ei tundnud kohalikke olusid. Esialgu oli selline pree-

Vaade Tell Erfádile Süürias. See oli esimese Tšehhoslovakkia arheoloogilise ekspeditsiooni üks sihtkohti 1925. aastal. B. Hrozný foto.

mia hüvituseks, et kaevajad leitud pisiesemeid ära ei varastaks, ja seetõttu pidi taoline preemia umbes sama suur olema kui muinasesemete hind mustal turul; hiljem aga muutus see traditsiooniks, mida pole otstarbekas rikkuda. Hrozný teadis seda kõike juba ülikooliloengutest ja eelnenud ekspeditsioonidelt.

«Me alustasime väljakaevamisi käesoleva aasta 4. aprillil,» teatab ta 8. juunil 1924. aastal ajalehes «Národní Listy», «ja sellel kohal, kus seisis hetiidi lõvi» (see tähendab, «skulptuur hetiidi stiilis», mille olemasolu ta teadis juba enne oma ärasõitu Süüriasse). «Pole kahtlust, et see seisis mõne tähtsa hoone, võib-olla selle linna vürstilossi sissepääsu juures... Selle hoone me leidsime samuti.»

Kuid nad leidsid ka viljalao jäänused, kolm hauda (ühes neist hetiidi pitsat kala kujutisega ja «sandaali nahktald raudnaeltega»), siis veel avara hoone seinad. Selle hoone juurde viis ramp, mille ümber vedelesid kreeka raidkujude fragmendid — nende hulgas ka tiivulise võidujumalanna Nike suur torso.

«Tähtis on, et selle linna lähedal, kus asus meie poolt avastatud hetiidi lõvi, leidsime me palju primitiivsemaid raidkujusid kui ülalmainitud kreeka skulptuurid. Kõigepealt oli siin möirgava emalõvi kuju hetiidi stiilis, tema kõrval sama postamendi otsas oli asunud ilmselt mehe kuju, millest olid säilinud ainult jalalabad... Need mõlemad raidkujud on teostatud — samuti nagu

Šêch-Saadist pärinev lõvigi — täielikult niinimetatud hetiidi stiilis, kuid sellest hoolimata ei saa neid skulptuure hetiidi kunstnike loominguks pidada. Bassanimaal elasid hallidest aegadest peale amoriidid, semiidi päritoluga rahvas, lähedalt sugulased heebrealaste, foiniiklaste, moabiitide ja teistega. Amoriidid, kelle võimu alla oli omal ajal kuulunud kogu Palestiina-Süüria rannik, asusid iidsetest aegadest saadik sumeri-babüloonia kultuuri mõju all, alates aastast 2000 e. Kr. ka veel hetiidi kultuuri mõju all... Seepärast pole imeks panna, et ka amoriitide kunstis teisel aastatuhandel e. Kr. ilmnevad nii selgesti hetiidi mõju jäljed...

Niimoodi tehti meie väljakaevamistega esmakordselt kindlaks amoriitide kultuuri autentsed muistised.»

Loeme selle viimase lause veel kord läbi. Iga arheoloog kinnitab, et pool miljonit, mille andsid õpetlase käsutusse «kaubandus-, tööstus- ja pangandusringkonnad», et ta võiks mainitud lause kirja panna, on tegelikult naeruväärne summa, kui võrrelda seda saavutatud tulemuste tähtsusega.

Hrozný teadmishimu piir

Pärast väljakaevamiste programmi edukat täitmist Šêch-Saadis suundus Hrozný Cukriga Tell Erfádi künka juurde Aleppo lähedal (Põhja-Süürias). Siinne väike küla koosnes põletamata savist ja mullast ehitatud onnidest, mis meenutasid kummuli pööratud pääsukesepesi. Siin kaevas Hrozný välja kreeka ehituste jäänuseid, mis teda suuremat ei huvitanud, ning nende alt ohtrasti keraamikat ja eriti «suure hulga terrakota kujukesi, mis kujutasid kohalikke hurriidi-hetiidi jumalusi», nende hulgas oli ka «jumalik kolmainus» sellest ajast, millal «kristliku ajastuni» oli jäänud kakskümmend sajandit.

Kuid see kõik oli ainult «pinna sondeerimine». Peamised väljakaevamised pidid algama Türgis ja nende eesmärgiks polnud midagi muud, kui avastada salapäraste Kapadookia savitahvlite leiukoht. Kõikide tundemärkide põhjal asetas Hrozný selle leiukoha Kaizaria ümbrusesse. «Me läksime sinna täis lootust, et seal naeratab meile õnn.»

Beirutist sõideti laevaga Mersinisse ja siis viis rong neid juba Türgi territooriumile. Teisel pool Adani algab mäestik, mida on meile juba üle kahe tuhande aasta kirjeldatud kui kõige külalislahkusetumat nurka maailmas. Kuid Hrozný armastab Türgit ja seetõttu näeb ta seda niimoodi: «Nendes Tauruse mäestikuharudes on maastik väga veetlev; lopsakad metsad, kord okaspuud, kord lehtpuud; need vahelduvad roheliste niitudega, kus paimendatakse kariloomi. Kuid minu mõtted tegelevad kogu aeg ajalooprobleemidega, mis on seotud selle alaga; kreeklased kutsusid seda «Karm Kiliikia», «Kilikia Tracheia». Hetiidi raidkirjade põhjal tegin ma mõne aasta eest kindlaks, et Karmis Kiliikias tuleb

«Kolmainus». Hurriidi-hetiidi kuju II aastatuhande esimesest poolest e. m. a. Selle leidis Bedřich Hrozný 1925. aastal väljakaevamistel Tell Erfádis.

otsida Vana-Idamaa Arzava riiki, mille hetiidid omal ajal vallutasid. Kuid kõigepealt tuleb leida selle riigi pealinn . . .»

Nende reisisiht Kaizaria, maakonnalinn 60 000 elanikuga (tänapäeva Kayseris on 100 000 elanikku), asus tollal 190 kilomeetri kaugusel raudteest. Sinna võis jõuda jala, vankriloguga või autoga. Teeme selle reisi nendega kaasa — nad üürisid endile auto.

«Väike-Aasia automobiilide puhul ei tohi kujutleda meie omi — tavaliselt on need kõrge kummiga puust vankrid, kalessid, kaarikud, millele automootor külge monteeritud, kõige sagedamini ameerika «Fordi» või itaalia «Fiati» oma. Nendes automobiilides pole istmeid, istuda tuleb siin samuti nagu vankriski otse puupõrandale. Niisiis puudub siin igasugune komfort . . . Ent ka kõige paremad teed Väike-Aasias on haruharva kivipõhjaga. Niisama harva tuleb siin ette teekraave, kuna aga Väike-Aasia mägirajoonides sajab väga sageli ja kõvasti vihma, siis on vesi maantee ära uhtnud, tee on täis auke, veeloike ja viimaste vahel voolavaid ojakesi, sageli lebavad teel kivimürakad. Meie automobiil saab jagu kõikidest nendest takistustest, ta kihutab ja paiskab meid oma puust katuse alla, mille kohta me sageli nõnda mõtleme, et see võiks siiski polsterdatud olla . . .»

Kayseri linn Kesk-Türgis, mille läheduses Bedřich Hrozný avastas hetiidi kindluse (XV—XIII sajandist e. m. a.) ja enam kui 4000 aastat vana assüüria linna Kaneši. B. Hrozný foto 1925. aastast.

Hea tuju säilib neil ka siis, kui nad on Kaizariasse jõudnud. «Me asusime elama võõrastemajja «Sacher», *first class* hotelli linna peatänaval, kehvalt sisustatud toakesse, mis kubises kõikvõimalikest putukatest. Ainukesele, täielikult lagunenud toolile ei saanud istuda. Üksnes ventilatsiooni eest oli seal hästi hoolt kantud: akendel lihtsalt puudusid mõned ruudud.»

Hommikul läksid nad politseisse end registreerima. Et ennast selle tseremoonia eel natukene kosutada, tegid nad peatuse Kaizaria «Sacheri» lähedal asuvas kohvikus, millel oli Viini kohvikuga ainult nimi ühine. Kuid neil jäigi seal söömata.

Kaizaria kuberner ja politseiülem polnud nimelt selline bürokraat, kes istub kantseleis paberivirnade keskel; suuremalt jaolt viibis ta elanikkonna keskel, kõige rohkem selles kohvikus. (Tema teiseks lemmikpaigaks oli ministri ooteruum Ankaras, kuid sellest hiljem.) Ja niipea kui Hrozný ning Cukr olid kohvikusse astunud, tundis ta oma politseiliku kullisilmaga neis kohe ära välismaalased. Ta arreteeris mõlemad kõhklemata. Nende protestide peale vastas ta, et tema on Ali Vefa-bei.

Hiljem prefektuuris said Hrozný ja Cukr teada, missugused kõrged ametikohad on selle nimega seotud. Neil oli tunne, et Kaizaria väljakaevamised ei alga hästi . . .

Nad esitasid oma dokumendid. Passid olid korras, kuid Ali Vefa-bei avastas suurema vaevata lüngad türgi fermanites. Järgnes pikk kõne, mida Hrozný iseloomustas kui «väga ebasõbralikku» ja mille sisu ta võttis nõnda kokku: «Meil on küll kaeva-

misload Rahvahariduse Komissariaadilt, kuid meil pole Kaizarias viibimise lubasid Siseasjade Komissariaadilt, ja kui me neid kõige lühema ajaga endale ei muretse, siis on meie olukord «väga halb».»

Ent kuidas muretseda endale luba Ankara ministeeriumist «kõige lühema ajaga», kui Kaizarial polnud muu maailmaga telefoni- ega telegraafiühendust? Õnneks mõistetakse Türgis selle termini all kahte-kolme kuud.

Kuid sellest hoolimata ei saanud nad väljakaevamistega algust teha. Luba on küll korras, täielikult korras, kuid Türgi seaduste järgi peab iga väljakaevamise juures, mida teostavad välismaalased, valitsuse komissar kohal olema. Tuleb oodata, kuni see mees oma kohale määratakse ja kuni ta siia jõuab.

Hrozný otsustas kannatlik olla, ja tegi, mida teha sai: ta uuris ümbruskonda. «Mul oli Ankara valitsuse käest luba kaevata kahte küngast, mis paiknesid Kaizaria lähedal: Hüjük-tepet, mis asub Kaizariast lääne pool Kara Hüjüki küla juures, ja Kültepet, mis asub Kaizariast kirdes teise samasugust nime (Kara Hüjük) kandva küla juures.» Teadlane oli veendunud, et salapärased tahvlid, mis kuuluvad III aastatuhandesse e. m. a., on pärit ükskõik kummast mainitud künkast. «Minu peamine soov oli tahvlite leiukoht kindlaks määrata ja siis just tollel kohal väljakaevamisi alustada.»

Kohalike elanike küsitlemine ei andnud tulemusi; seda oligi muide oodata, sest tegemist oli ärisaladusega. Kuid mida Hrozný hoopiski ei oodanud, see oli «väga ebasõbralik» kohalike elanike suhtumine temasse. Lähenemiskatsed luhtusid täielikult. Türgi viisakusest ja külalislahkusest, millega reisijad tutvuvad eriti hästi just külades (ja millega ei saa võrrelda isegi slaavi külalislahkust), polnud siin vähimatki jälge; see-eest aga tuli väga selgesti ilmsiks ülespuhutud natsionalism õnnetus kombinatsioonis religioosse fanatismiga. «Kuigi meie, loomulikult, mitte kedagi ei provotseerinud, hüüti meile väga sageli järele: *«Gjaur!»* (uskmatu), vahel jälle pilluti kividega. Algul me ei pööranud sellistele nähtustele tähelepanu, ei omistanud neile suuremat tähtsust, kuni üks väga ilmekas välismaalaste-vastaste meeleolude avaldumine tegi meile selgeks, et see oleks suur ja vastutustundetu kergemeelsus, kui me seda vaenu alahindaksime.»

Nagu selgus, polnud arheoloogia veel meie sajandi 20-ndatel aastatel selline teadus, mille puhul oleksid igasugused seiklused välistatud. Just samuti nagu Koldewey ajal, kes Paabeli torni vundamendi väljakaevamisel kurtis, et «selle maakoha nuhtluseks on lakkamatu tulistamine», või Layardi ajal, kes magas Ninives nõnda, et püss oli alati käepärast — ja et ta ei sattunud Türgi vanglasse, selle eest võlgnes ta tänu vaid asjaolule, et türmi kukkus peatselt see paša, kes oli tahtnud teda vangistada. Hrozný ei kavatsenud muidugi taoliste elamuste kirjeldamisega oma päevikuid põnevaks lugemisvaraks muuta. «Nimelt tähendab igasugune seiklus uurijale üksnes tähtsa töö soovimatut segamist,»

räägib sellest läbilõhki kompetentne mees, Roald Amundsen. «Uurija ei otsi närvikõdi, vaid seni tundmatuid fakte. Seiklus tähendab talle ainult viga kalkulatsioonis, mis tuli ilmsiks kokkupuutumisel tegelikkusega. Või siis kurba tõendit selle kohta, et mitte keegi ei suuda kõiki võimalusi arvesse võtta.»

21. juuni keskpäeval tuli arhitekt Cukr mööda Kaizaria peatänavat oma korteri poole. Ta tuli üksi, Hrozný oli läinud Gümendi künkale, mille all tema arvates pidi Kizvateni riigi pealinn asuma (selle valitseja Išputachši hieroglüüfidega ning ka kiilkirjaga kaetud pitsat kuulub vanimate hulka). Cukr ei pööranud tähelepanu tavalistele vaenuavaldustele. Kui ta oli jõudnud kuberneri residentsi juurde, hüppas fanaatikute jõugust, kes karjusid: «*Gjaur!*», välja keegi noormees, sihtis Cukrit revolvriga ja tulistas teda kolme sammu kauguselt. Kuul lendas viltstades Cukri kõrva äärest mööda. Noor türklane pistis kiruma ja sihtis uuesti.

Kuid teine lask jäi laskmata. Cukr märkas avatud mošeeust — ja oli ühe hüppega varjupaigas. «Siin ei julgenud kallaletungija oma mõrvaplaani siiski teoks teha.»

Hrozný palus kubernerilt audientsi. Too võttis ta vastu alles neljandal päeval. «Kui me hakkasime kurtma, et Kaizarias ei saa me julged olla oma elu pärast, põrutas Ali Vefa-bei meile peale, et küllap me oleme poliitilised agendid ja Türgi vaenlased, kes tahavad Türgit diskrediteerida, ja et kui me ajame sellist juttu, nagu poleks Kaizarias korda, siis annab ta meid kohtu alla . . .

Loomulikult ei võinud meie teadmishimu nii kaugele ulatuda, et me oleksime tahtnud tundma õppida ka Türgi vanglat, täis tüüfusebatsille ja teisi pisikuid, ja lasta endid kui «Türgi vaenlasi» kas surma või mitmeks aastaks türmi mõista. Nähes, et meil ei maksa loota isegi Türgi kohalikele võimuorganitele, kelle kohus oli meid kaitsta, lahkusime me järgmisel päeval pärast seda, 26. juunil, Kaizariast.»

Kas pidi tähendama mainitud lugu, mis üksnes tänu Cukri meelekindlusele ei lõppenud traagiliselt, ka Tšehhoslovakkia arheoloogiliste uurimistööde lõppu Oriendis? «1925. aasta kevadel tegin otsuse, et üritan uuesti väljakaevamisi Kültepes.»

Kärudega Kapadookia savitahvlite saladust paljastama

Loomulikult ei arvanud Hrozný, et olukord Kaizarias oleks poole aastaga paranenud, kuid teda ei lasknud magada nende savitahvlite probleem, mis pärinesid III aastatuhandest e. m. a. Juba viiskümmend aastat olid teadlased selle kallal pead murdnud, aeg oli küps probleemi lahendamiseks.

«Venelane Goleništsev oli esimene, kes avaldas need tahvlid, mida teadusmaailm hakkas hiljem Kapadookia tahvliteks kutsuma. Uusi Kapadookia raidkirju, mis pärinesid Kültepest, avaldasid prantslased Thureau-Dangin ja Contenau, inglased Sayce ja Smith

ja sakslane Lewy. Euroopa õpetlased olid sageli külastanud Kültepet ja Kara Hüjükki. Kaks korda — ja üsnagi edukalt — olid seal kaevanud arheoloogid; prantslane Chantre kahel suvel, aastail 1893 ja 1894, ja — tõsi küll, ainult kaheksa päeva — sakslane Winckler 1906. aastal. Kuid kiilkirjatahvleid polnud seal õnnestunud seni veel mitte kellelgi leida.»

Kuna tema mineva-aastase kaevamisloa tähtaeg oli läbi, esitas Hrozný uue taotluse ja läks Ankarasse, et paluda loa kiiret kättesaamist rahvahariduse ministrilt Hamdullah Subhi-beilt, kes oli ühtlasi ka esteetikaprofessor Istanbuli ülikoolis. Minister teatas talle, et tema palve on rahuldatud ja et puudub veel üksnes presidendi allkiri, ja palus õpetlase kohvi jooma.

Kui nad kohvilauast tõusid, koputas uksele sekretär ja ulatas ministrile tähekese.

«See on alles juhus!» hüüatas Subhi-bei. «Las tuleb sisse!»

See oli tõesti alles juhus. Üks nendest kõige kummalisematest juhustest, mida tuleb ette üksnes halbades romaanides ja isetegevuslikes näitemängudes, ja isegi seal pole nad enam kasutusel. Sisse astus — Ali Vefa-bei.

Hrozný «tõmbas end küüru nagu kass»; Türgi oli kõige ootamatumate komplikatsioonide maa ja Hrozný tundis hirmu oma kaevamisloa saatuse pärast. Kuid tõelise kassina käitus hoopis Kaizaria kuberner: küüned sisse tõmmatud, selg alandlikult nõgus — tõsi küll, selline loom esineb ka mujal peale Türgi administratiivaparaadi. Vefa-bei astus sisse sügava kummardusega, ta kordas seda ministri ees, ta kordas seda Hrozný ees, ta kordas seda sekretäri ees, ta kordas seda frakki kandva teenri ees ja kindluse mõttes tegi kummarduse ka tühjale nurgale. Minister esitles talle «oma lugupeetud sõpra ja kolleegi» ning tegi korralduse, et kuberner õpetlasele igakülgset abi osutaks. Ali Vefa-bei avaldas «omalt poolt ääretut rõõmu» ega leidnud sõnu, kuidas Tema Ekstsellentsile, härra ministrile kinnitada, et see on ometi enesestmõistetav, et see on ometi tema teenistuskohus, veel enamgi, ta peab end õnnelikuks, kui temasugune väike ussike võib mingit abi osutada Tema Ekstsellentsile, härra professorile jne. Mineva-aastastest sündmustest ei lausutud sõnagi.

«Järgmisel hommikul, pärast vastikut ööd, mille jooksul ma ei saanud peaaegu silmatäitki magada selle elava huvi tõttu, mida tundsid minu vastu loendamatud putukad, asusin ma tagasiteele Istanbuli, kus sain juba mõne päeva pärast kätte Ankara valitsuse määruse, millega mul lubati Kültepes kaevata.

Istanbulis ootas mind ka arhitekt V. Petraš, kes pidi minu tehniliseks assistendiks hakkama. Juba siis, kui ma 1924. aastal Kaizarias viibisin, nägin ma, et sealt ei saa me instrumente, mida väljakaevamistel vaja läheb. Seepärast olime sunnitud kõik asjad juba Istanbulis hankima.» Kindlasti on huvitav teada, mida kõike pidi vedama selline arheoloogiline ekspeditsioon üle mere ja mägede, läbi steppide ja soode: 50 käru, 50 kirkat, 50 labidat,

1 raudkang, 12 kasti käsitööriistu, lihakonserve, kuivikleiba, marmelaadi ja muid toiduaineid.

Transport laeva ja rongiga läks päris hästi, raskused algasid alles Ulykyšelis, «Kaizaria linna jaoks määratud raudteejaamas, mis asus sellest linnast teatavasti umbes 190 kilomeetri kaugusel». Maakera selles osas oli vaid üksainus auto, kuid see-eest tõeline auto kummidega, ehkki «natuke vanadega». Selle omaniku ning sohvri Sabri-efendi abiga, kellega Hroznýl oli olnud juba varem tegemist ja «kurbi kogemusi», laadisid nad autole oma kärud, labidad ja kastid ja «heas tujus nagu inimesed ikka, kellel seisab ees autosõit, ronisime me mäkke». Et asi oleks selge: nende kärude, labidate ja kastide otsas turnides.

Mis nüüd järgnes, see pole episood humoristlikust filmist. Sabri-efendi oli vilunud autojuht ja nõnda õnnestus tal juba umbes tunni aja pärast startida. Mootori käivitamiskatsete ajal kukkusid küll mõned kärud maha, kuid arvukas vaatajaskond, kes ei lasknud ometi mööda sellist sündmust, nagu on seda automobiili ärasõit, laadis need abivalmilt uuesti peale. Hiljem, seda juba tänu teel leidunud aukudele, rappus kogu koorem nii tihedasti kokku, et mahalaadimisel suudeti esemeid vaid suure vaevaga üksteisest lahti kiskuda. Pillid merehaiguse vastu, mida arhitekt Petraš oli kaasa võtnud, olid täielikult omal kohal. Sabri automobiil oli kahekümnekilomeetrilise tunnikiirusega juba tervelt kakskümmend minutit läbi stepi kihutanud, kui korraga kõlas kõrvulukustav pauk . . .

Püssipauk? Kõrbepiraadid? Ei, lihtsalt autokumm lõhkes. «Tagavarakumme Sabri-efendil loomulikult ei ole, ja nõnda ei jää muud üle, kui auk võimalust mööda kinni liimida.» Nendest läheb mööda karavan ja dromedariajajad leiavad kinnitust oma umbusule tehnilise progressi suhtes. Kuid puhkiv ja mürisev automobiil jõuab neile järele ja läheb neist mööda. Sabri triumfeerib — ja uus pauk. Nüüd hakkavad avariid ja remondid reeglipäraselt vahelduma, karavan ja auto hakkavad seda võidujooksu vaheldumisi juhtima, ja enne kui on jõutud Nigde linna, «on meie automobiili kummisid tabanud avariid juba nii sagedased, et oli selge: täna õhtuks me Kaizariasse enam ei jõua. Et meil poleks vaja ööbida kusagil stepis lageda taeva all, siis tegi Sabri-efendi otsuse, et ööbime karavanivõõrastemajas «Khaan Andaval» . . .

Öö seal oli väga ebameeldiv. Me kartsime, et viimati läheb meil öösel varustusest üht-teist kaduma; seepärast istusin ma kella kaheni automobiilis ja pidasin vahti, siis vahetas mind välja arhitekt Petraš; ülejäänud osa ööst lebasime küünis lavatsil, külje all õlgmadrats, peal räpane tekk. Hommikul meenus mulle lubadus, mille ma olin andnud doktor Obenbergerile Rahvusmuuseumist, et me hakkame muuseumile mardikaid püüdma. Niisiis pakkisime lahti oma mardikavõrgud ja läksime lähedal asuvasse sohu jahile . . .»

Andavali kolmsada mardikat, «nende hulgas veel täiesti tundmatuid ja senikirjeldamatuid», polnud aga ainukeseks saagiks sellel teekonnal mööda steppi. Nigdest lõuna pool tehti peatus Tirauni väikelinna juures, «mis pole mitte ühelegi kaardile kantud», ja mille muhameedlikul kalmistul avastati «kreeka päritoluga ilus marmorist kotka kuju». Milliseid arheoloogilisi aardeid peidab oma põues — või ei peidagi — see ala?

«Kuid konstateerime kuivalt, et sellel, teisel päeval me jõudsime tõesti Kaizariasse.»

Hetüdi kindlus Juhamäe all

Kui Kaizaria oligi kolgas, «kus isegi Osmani panga türklastest ametnikud, kelle pretensioonid elu suhtes on tõesti väga tagasihoidlikud, mulle sageli kurtsid, et nemad viibivad siin tegelikult pagenduses, nagu oleksid nad mõne inimese ära tapnud», siis Kara Hüjükiga võrreldes oli Kaizaria lausa suurlinn.

Prantsuse arheoloog E. Chantre, kes kaevas Kültepes aastatel 1893—1894, kirjutas: «Künka põhjanõlvale oli hiljuti tekkinud vaene küla, kus märatseb kõige ägedam soopalavik. Kültepe künkal viibimine on erakordselt väsitav. Sellel künkal ei kasva mitte ühtegi puud, seal võimutseb troopikakuumus, õhk, mida me sisse hingame, on malaariast mürgitatud, joogivee ja igasuguste toiduainete täielik puudumine — see kõik murraks kiiresti ka kõige karastatuma inimese vastupanu, kui ta sõltuks täielikult ainult lähedal asuva muhameedliku küla abist.»

Hrozný lisab sellele 1925. aastal: «Väheveetlev, ent ometi, nagu me omal nahal tunda saime, täiesti tõepärane pilt Kara-Hüjükist!»

Hrozný jõudis siia 20. juunil ja asus koos arhitekt Petrašiga algul korterisse «Kara Hüjüki kõige soliidsemas, kahekorruselises majas», ja kuigi nende «majaperenaine oli, võiks ütelda, päris igivana naine», keelas tema poeg neile toast koridorile viiva ukse kasutamise, «et me temaga viimati silm silma vastu ei juhtuks. Ja nõnda ronisime me oma korterisse alati tänavalt redeli abil.» Hiljem leidsid nad endile teise korteri, «veel primitiivsema», ilma akende ja toolideta, selle all asus «suur laut, kuhu aeti igaks ööks umbes 50—60 pühvelhärga; on kerge ette kujutada, et sellest laudast tõusev lehk ei muutnud meie tubades viibimist mitte sugugi meeldivamaks, ehkki me selle hõnguga küllaltki kiiresti harjusime».

«Töölisi — 75 kuni 150 — saime ühelt poolt sellest oma külast, teiselt poolt — ja juba tunduvalt suuremal hulgal — naaberküladest ja rajoonilinnakesest Mundžusumist, mis asus meist poolteise tunni tee kaugusel... Tavaliselt olid need inimesed kohutavalt vaesed, ilma igasuguse varata, ilma tööta ja väga tagasihoidlike pretensioonidega; kümme türgi naela, niisiis umbes 200 meie

krooni, oli neile nii hiiglaslik kapital, millest nad võisid pool aastat elada ... Türgis ei ole tööstust ja põllutöödega katsub iga Türgi talupoeg võimalust mööda ise, äärmisel juhtumil oma sugulaste abiga toime tulla; kellel siin ei ole maatükki või äri, sellel pole peaaegu mingit võimalust elatise teenimiseks. Seepärast oli meie juures töötamine ihaldusväärne; seda enam, et kohalikke olusid arvestades maksime meie väga viisakalt, keskelt läbi 90 piastrit, see tähendab umbes 18 krooni päevas. Ja nõnda tulid meie juurest tööd otsima sellisedki inimesed, kes asusid meist mitme päevateekonna kaugusel.»

Kui meil on natukenegi kujutlusvõimet, siis illustreerivad need paar lauset ühelt poolt tingimusi, milles Hrozný töötas, teiselt poolt aga olukorda Türgi külades, mis sellistes mahajäänud kolgastes on tänapäevani samasuguseks jäänud. Hrozný, kes pöörab tähelepanu oma tööliste olukorrale ja nende viletsuse põhjustele, on erand Lääne arheoloogide hulgas. Kuid alljärgnevaid sõnu oleks võinud samahästi ka Koldewey või Layard paberile panna:

«Vaevalt olid need töölised tööle võetud, kui nende nõudmised hakkasid lõputult kasvama. Seepärast oli nende kui massiga väga raske asju ajada. Peamiselt algul olid nende streigid ja mässud igapäevased nähtused. Mõnikord oli vaja väga peent diplomaatiat, teinekord jällegi vankumatut meelekindlust, et jagu saada nendest distsiplineerimatutest, sageli lausa kuritegevuse piiril balansseerivatest elementidest.»

Siin Hrozný ei käsitle enam põhjusi, isegi mitte kõige silmatorkavamaid; kuid meie saame hästi aru töölise mentaliteedist, kes elab lakkamatu viletsuse ning tööpuuduse seisundis ja katsub maksimaalselt ära kasutada seda ainukest šanssi, mis talle on osaks saanud. Sellele tuleb lisada, et need töölised, kes suuremalt jaolt olid päevilisteks rikaste talupoegade majapidamistes, polnud harjunud töötama kollektiivis ja peaaegu sõjalise distsipliini all, mille pani kehtima Hrozný poolt nimetatud peaülevaataja, «keegi Grimmek, ameti poolest ehituskümnik, siis allohvitser Saksa Ida-Aafrikas, kelle oli salapärane saatus mingil moel Kaizariasse paisanud, kus ta viibis ilma tööta ja kibedat puudust kannatades just siis, kui meie sinna jõudsime». Ka Kaizaria muistisekaubitsejad saatsid siia oma agente, et väljakaevamisi häirida.

Kuid tööliste rahulolematuse peamiseks ning otseseks põhjuseks olid lihtsalt võimatud -- isegi tolleaegsetes Türgi oludes võimatud — hügieenilised ja tervishoidlikud olud.

Ehkki kogu see ala oli nakatatud malaariast, ei leidunud siin mitte midagi sellist, mis oleks mingilgi moel meenutanud arstlikku hoolekannet. Tööliste korteriolude ja puhta joogivee eest ei muretsenud mitte keegi. «Meie töölised ööbisid alati Kültepet ümbritsevatel niitudel ... lebasid lageda taeva all vee ääres, ja nõnda ei maksa imeks panna, et nad aja jooksul peaaegu viimseni malaariasse jäid. Iga päev läks kaks või kolm töölist selle haiguse tõttu oma koju tagasi.»

Loomulikult nõudsid töölised vähemalt hiniini: «Me jagasime neile laiali umbes 600 hiniinipulbrit, ja me oleksime neid jaganud töölistele mitu korda rohkem, kui meil oleks neid olnud.» Kuid Hrozný teadis juba ette, et Kültepes möllab malaaria. Ja kui tal hiljem ei jatkunud hiniinipulbreid isegi enda jaoks, siis on see arusaadavalt särav näide eneseohverdusest ja õilsusest, ent ühtlasi on see ka «viga kalkulatsioonis, mis tuli ilmsiks kokkupuutumisel tegelikkusega».

Kuid sellest hoolimata laabus töö, mida tegid tšehhoslovakkia õpetlase juhtimisel türgi töölised, Kültepe künkal edukalt.

Tõlkes kõlab selle künka nimetus «Tuhamägi», ja seda täie õigusega: «Savi on siin segatud tuhaga, mis pärineb künka alla mattunud linnast.» Mis linn see on?

Mõned arheoloogid kinnitasid, et seal ei leidu üldsegi mitte mingisugust linna, et erinevalt teistest tellodest on Kültepe looduslik küngas. Chantre pidas Kültepet kustunud vulkaani kraatriks, sest küngast piirav rõngakujuline veer on keskosast kõrgem. Hrozný seletas seda kõrgendust asjaoluga, et siin asuvad linnamüürid, mis saviladememetega kaetud. Proovisondid kinnitasid, et tal oli õigus.

Kui Chantre ja Winckler olid kaevanud peamiselt künka nõlvadel — nende proovikaevamistest tekkinud mullavallid olid 1925. aastal veel näha — siis Hrozný suunas oma pealetungi otse künka keskkohta. Ta uskus, et natuke kõrgem koht keset Kültepe tasast tsentrumit varjab «mõnda keskset paleed või templit või neid mõlemaid».

Ta märkis maha kolmest paralleelsest kaevandist koosneva rindejoone, iga kaevand kaheksa meetrit lai, ja veltveebel Grimmek andis rünnakukäsu. Petraš jälgis frondi edasinihkumist ja Hrozný tegi seda, mida teeb iga väejuht, kes osutub esimesel tunnil pärast operatsiooni algust «kõige tarbetumaks isikuks lahinguväljal». Ta heitis pikali ja jäi magama, mis on kõige arukam ooteaja lühendamise viis.

Ta ootas peaaegu õhtuni. Pikk aeg — ent siiski väga lühike, kui võtame võrdluseks Botta, kes ootas Kujundžikis terve aasta — ja asjatult! Ja enne kui päike punaseks värvus, lõi ühe tšerkessi kirka tuhamäest välja esimese sädeme. Kalju! Grimmek saatis sinna abiväge. Ja juba väljakaevamiste esimese päeva õhtul teadis Hrozný, et paljastub müür. Suurtest, rohmakalt tahutud andesiitplokkidest müür . . .

Järgmised kaks päeva näitasid, et nendel plokkidel — ja nende vahele kiilutud poolenisti põletatud telliskividel — leidub tulekahju jälgi. Tulekahju — see juba meeldib arheoloogile. «Kui kõik oleks läinud arheoloogide soovi kohaselt, siis oleks pidanud mõnest lähedal asuvast tulemäest paiskuv tuhavihm iga antiikse linna enda alla matma,» kirjutab söör Leonard Woolley. «Tulemägede nappuse tõttu aga on arheoloogi seisukohalt parim, mis võib igale linnale osaks saada, kui ta paljaks rüüstatakse ja maha

põletatakse.» Ent ükskõik kuidas me sellisesse teaduslikku fanatismi ka suhtuksime, fakt on, et näiteks Vesuuvi purse 79. aastal säilitas meile kolm antiikset linna nagu filmilindil, mis peatatud: järsk hävitus mumifitseerib linna, aeglane allakäik aga purustab.

Väljakaevamised kestsid kuu aega — viiskümmend töölist langesid malaaria ohvriks — ja aastatuhandete sügavikust tulid päevavalgele suure ehituse alusmüürid, seesama ehitus ise, mida Hrozný oli ette näinud vilunud arheoloogi röntgenpilguga. Hoone pikkus oli 62 meetrit ja laius 58 meetrit, seinte paksus 1,5—2,3 meetrit, orienteeritud oli see peaaegu täpselt nelja ilmakaare järgi (portaal tõenäoliselt põhja poole) ja kolmest küljest suure sillutatud õuega ümbritsetud. Hoone seisis kunstlikult loodud terrassil ja tõusis kõrgemale nii linnast kui ka ümbruskonnast. Pärast uusi väljakaevamisi, mille käigus avastati dateerimist võimaldavaid esemeid, määras Hrozný kindlaks ehituse püstitamise aja ja otstarbe: «Selle linna Hetiidi kuberneri residents, tema kindlus» — hetiidi kindlus XV—XIII sajandist e. m. a., mille põletasid maha XII sajandil e. m. a. vallutajad, kes hävitasid Hetiidi impeeriumi!

Kuidas tegi Hrozný kindlaks, et see oli just h e t i i t i d e kindlus? Stiil, ehitustehnika ja kindlusemüüride põhiplaan langesid täpselt kokku Boğazköys, Zindžirlis, Karhemišis asuvate ehitustega, niisiis vastuvaidlematult hetiitlikku päritolu ehitustega. Kuid see kõik moodustas range teadlase jaoks üksnes 90-protsendilise tõestuse; 100 protsendi saavutamiseks oli vaja avastada «igivana reljeef, millel oli kujutatud tükk jalgadest koos nokakujuliste hetiidi sandaalidega»; reljeef ise oli otse kindluse seina sisse müüritud!

«Sellel kesksel künkal jõudsime me tavaliselt üksnes 3—5 meetri sügavuseni, ainult kahes kohas saime kätte sügavuse 8 meetrit. Me kaevasime välja üksnes väikese osa antiiksest linnast... Hiljem leidsime seal teise väga hoolikalt väljatöötatud reljeefi, millel oli kujutatud rüü alumine osa, siis tüki hobuse skulptuurist jne. Järgnes terve rida nõusid, nende hulgas mõned ebatavaliselt suured: nii oli üks nõu 84 sentimeetrit kõrge, teine — 122 sentimeetrit, ilmselt pärinevad need kreeka-rooma epohhist. Niisuguseid suuri nõusid kasutati tagavarade hoidmiseks, vahel maeti nendega jälle surnuid. Peale selle leidsime siit kivist räkse, uhmreid, käsikive, kedervarre osi, nuge ja muid esemeid.» Paljud esemed olid rauast, sellest Hetiidi kuningate kõige suuremast varandusest: nondel aegadel oli raud viis korda kallim kullast ja nelikümmend korda kallim hõbedast!

Need ebatavaliselt tulemusrikkad välitööd olid täies hoos, kui Hrozný korraga andis käsu — väljakaevamised otsekohe seisma panna!

«Tänu sellele, et me oskasime türgi keelt ja kohalike elanike käest ääri-veeri mööda vajalikke andmeid pärisime, õnnestus meil lõppeks kindlaks teha see paik, mida eurooplaste ekspeditsioonid olid kaua aega asjatult otsinud, paik, kust kohalikud elanikud olid seni Kapadookia savitahvleid hankinud. Nagu me juba oleme maininud, hoidsid kohalikud elanikud seda paika saladuses, sest leitud tahvlite müügist said nad suurt kasu.»

Välitööd nõuavad arheoloogidelt mitmesuguseid võimeid — ja mõned arendasid endas sellise täiuseni «võime informatsiooni hankida», et viskasid arheoloogilabida nurka ja leidsid endale hoopis tulutoovama teenistuse. Suuri kogemusi ja otse detektiivivõimeid läheb vaja, et arheoloog leiaks k i n d l a leiukoha, mida mitte keegi ei varja. Kuid Hrozný oli palju raskemas olukorras: «Nagu mulle hiljem kõneles üks saksa professor, kes tuli vaatama meie väljakaevamisi Kültepes, olid talle isegi Istanbuli muistisekaupmehed ütelnud, et asjatult otsib Hrozný neid tahvleid Kara Hüjükis ja et on juba hoolt kantud selle eest, et ma neid ei leiaks.»

Oriendis töötavate Lääne arheoloogide (ja mitte üksnes arheoloogide) enamikust erines Hrozný selle poolest, et ta oli sügavalt demokraatlik inimene ega pidanud ennast «pärismaalastest» paremaks. Oma kutsaris näiteks ei näinud ta tõlla kõnelevat osa, ja nõnda kõige tavalisemas sõbralikus vestluses möödunud ja käesolevatest asjadest «ühel oma teekonnal Kara Hüjükist Kaisäriasse sai ta oma suureks hämmastuseks teada, et kunagi leiti palju muinasesemeid, «mitu vankritäit», mitte Kültepes, vaid ühel põllul, mis asub künka jalamil».

Koos türklasest eestöötegijaga, kes tundis huvi kadunud linnade väljakaevamiste ning saladuste vastu, läks Hrozný seda põldu otsima. Kültepest kirde poole umbes kahesaja meetri kaugusel leidis ta tõesti niidu — «täielikult hooletusse jäetud, kus oli arvukalt rohtu kasvanud auke ja kraave, mis kõige põhjal otsustades pärinesid kohalike elanike salajastest väljakaevamistest». Selle niidu kohta võis päris kindlasti ütelda, et siin tasus küll labidat maasse vajutada.

Kuid kas see oli j u s t s e e põld? Kutsar ütles, et «vist jah». Omal ajal olevat külaelanikud seal kaevanud, kuid hiljem, saagi jaotamisel, kaklema läinud ja Kaizaria sandrmeeriaülem oli keelanud seal igasugused väljakaevamised — ja kaevanud seal siis salaja ise; kas see aga oli just see põld, ei või kindel olla. Nädal otsa uitas Hrozný mööda soist ala, uuris auke ja lõhesid, kust ronisid välja vastikud kollased skorpionid, ja otsustas lõpuks — riskeerida. «Ma esitasin Ankara valitsusele palvekirja, et ta laiendaks minu kaevamisluba ka sellele niidule... Ka sedapuhku tuli Türgi vabariik minu soovile väga lahkelt vastu.»

Tšehhoslovakkia väljakaevamised Hadži Mehmedi niidul Kültepe künka jalamil; siin avastas Bedřich Hrozný salapäraste «Kapadookia tahvlite» (III aastatuhandest e. m. a.) leiukoha. B. Hrozný foto 1925. aastast.

Hrozný sai soovitud loa, ent hiljem ka veel teise, «et tema tohtis kaevata kõikjal mainitud niidu ümbruskonnas».

Kuid see niit oli eraomand. Kellegi Hadži Mehmedi pärijate omand. «Need arvasid, et selle niidu põues leiduvate muinasesemete väärtus ulatub sadadesse tuhandetesse, koguni miljonitesse, ja seetõttu oli see nende poolt peaaegu armastusväärsus, kui nad nõudsid selle hooletusse jäetud ja pindalalt väikese niidu eest minu käest — 160 000 tšehhi krooni.»

Tõsi küll, Hrozný ei kavatsenudki sellist summat maksta. Ta poleks seda suutnudki: tal ei olnud enam nii palju raha. «Algas pikk, idamaisel kombel peetav kauplemine niidu hinna pärast», kuni Hrozný kannatus lõppude lõpuks katkes. Ta nõudis ametlikku hindamist. Türgi komisjon, mille oli nimetanud Ali Vefa-bei, määras niidu hinnaks — 5500 tšehhi krooni.

Selle summa eest sai siis Hrozný kinnisvara omanikuks Türgis. Ja kui tahame päris täpsed olla: mitte Hrozný, vaid Tšehhoslovakkia vabariik, nagu pandi kirja maaraamatusse.

«20. septembril 1925 alustasid meie tööliste kirkad ja labidad Hadži Mehmedi niidul oma tööd — ja juba esimestel päevadel leidsime me seal mõned tahvlid, algul küll laiali pillatuina.» Ja

nagu Hrozný jalamaid ära tundis, olid need tahvlid täpselt sedasama tüüpi nagu mõistatuslikud Kapadookia omadki, veel enam — nendel tahvlitel leiduvad kirjad, mis Hrozný koha peal läbi luges, kinnitasid, et need ongi «Kapadookia tahvlid»!

Kültepesse ei jäänud mitte ühtegi töölist — ainuüksi arhitekt Petraš lõpetas seal asendiplaani joonistamist — kõik kolisid üle Hadži Mehmedi (või kui soovite: Tšehhoslovakkia vabariigi) niidule. Kahe päeva pärast avastati põletamata telliskividest müürid. «Need müürid ja telliskivid on väga osavalt tehtud, telliskivid on täiesti moodsal kombel laotud, kõige põhjal on juba esimesest pilgust peale näha, et meil on siin tegemist Babüloonia-Assüüria kõrgelt arenenud kultuuriga...

Ja just nende telliskivimüüride ääres, sillutise all, milleks kohati oli kasutatud suuri lamedaid kiviplaate, hakkasime me oma väljakaevamiste seitsmendal päeval, 26. septembril leidma — umbes 2,5 meetri sügavusel sillutise all — arvukalt savitahvleid, terveid tahvlite pesakondi, mis valmistasid meile loomulikult suurt rõõmu. Lõpuks olime me siiski kauaihaldatud eesmärgile jõudnud! Viimaks ometi olime leidnud Kapadookia savitahvlite leiukoha, mida oli nii kaua ja asjatult otsitud!»

Nendes «pesakondades» asus kümme, kakskümmend, viiskümmend — ja ühel juhul isegi 250 savitahvlit. Mõned olid nii suured nagu koolivihik, teised koos ümbrikuga oleksid tikutoosi mahtunud. Mõned lebasid lahtiselt, teised asusid nõudes, kolmandad terrakotakastikestes. «Üks nendest kastikestest on peaaegu päris terve, kujult sarnaneb ta haudumiskorviga, kaunistatud on ta reljeefiga. See reljeef kujutab natuke segaselt looma, kes vaatab uudishimulikult kastikesse, nagu tahaks ta teada, mis selles küll asub.»

Täpselt kuu aega kaevas Hrozný Tuhamäe jalamil paikneval niidul ja tulemus oli lausa sensatsiooniline: ta leidis umbes 1000 tahvlit ja fragmenti! Ja nende hästi põletatud kreemikate tahvlite kaudu, «mille kirjad on assüüria keele v a n i m a s vormis kirjutatud», rääkisid Hroznýga inimesed, kelle luud olid muutunud põrmuks ning tuhaks tollal, kui meie ajaarvamise alguseni oli jäänud rohkem sajandeid, kui neid tänapäeval on möödunud sellest algusest saadik: rääkisid isand Intil ja tema isa Šulabum oma isiklikest muredest, kaupmees Iná ja tema konkurent Šuan äriasjadest, ent peale selle paljud teised, eelkõige isandad Lákipum ja Pušukín, kes olid nii suured korraarmastajad, et olid säilitanud neile saadetud kirjad koos ümbrikkudega (samuti savist põletatud), millel olid nende aadressid. Kui Hrozný oli leidnud tõelise «kaubanduspalati» arhiivi — see palat oli tegutsenud ka täisõigusliku kohtuna kaubanduslikes tülides — ja kui ta oli leidnud kümnetel tahvlitel selle asutuse pitsati (tegelikult, selle pitsati savisse vajutatud jäljendid) ja selle teksti dešifreerinud, siis võis ta konstateerida, et Tuhamägi on üksnes surnulinik, mis lasub Vana-Süüria kuulsal Kaneši linnal.

Hrozný ei jätkanud enam kaevamisi. Tema raha oli otsas ja põrgulik kliima oli kurnanud tema jõu. «Matemaatilise täpsusega ettearvestatav malaaria» ja hiniininappus langetasid siis Hrozný eest otsuse tööde täieliku lõpetamise kohta.

Palavikust hõõgudes istus ta 21. novembril 1925. aastal kaarikusse, mis pidi õpetlase Kaizariasse viima. Kara Hüjüki taga paikneval kõrgendikul laskis ta peatada, et töölistele viimast korda lehvitada. Vastuseks tema tervitusele lendasid õhku labidad, mis ta oli töölistele kinkinud. Needsamad labidad, mille abil ta oli avastanud Kapadookia savitahvlite saladuse, välja kaevanud kolme aastatuhande vanuse hetiitide kindluse ja Assüüria ülemvõimu metropoli Väike-Aasias — iidse Kaneši linna, mis oli ehitatud nelja tuhande aasta eest!

Edu Idas, edu Läänes

Prahasse jõudmise järel, veel voodis lebades, kus ta paraneb malaaria tagajärgedest, hakkab Hrozný töötama ülesande kallal, mida ta peab iga avastaja esimeseks kohuseks: tutvustada uusi andmeid kogu maailma teadlastele ja oma kaasmaalastele. 1926. aastal avaldab ta raamatu «Väike-Aasia vanimate tsivilisatsioonide ajalukku puutuvaid uusi materjale» (inglise keeles) ja 1927. aastal «Esialgne teade tšehhoslovakkia väljakaevamistest Kültepes» (prantsuse keeles). Ühtlasi kirjutab ta terve artiklite seeria ajakirjanduse jaoks, peab populaarteaduslikke loenguid ja annab välja «arheoloogilist reisikirja» «Poolkuu riigis», mis on tõendiks selle kohta, et ka komplitseeritud teaduslikest probleemidest võib kirjutada lihtsalt ja köitvalt (sealt pärineb ka suurem osa tsitaate käesolevas peatükis). Eessõna sellele kirjutab ta juba «Istanbulis septembris 1927» — teel uuele uurimisalale, sedapuhku Hamasse ja gigantsete templite varemeteväljadele Baalbekki.

Tollal polnud Tšehhoslovakkias teist õpetlast, kes oleks olnud nii lugupeetud ja populaarne kui Hrozný. «Oma kuulsusele hetiidi keele dešifreerijana lisas ta arheoloogi kuulsuse, kelle avastustel on jääv teaduslik tähtsus.» Valitsus teeb haridusministeeriumile korralduse, et too avaldaks Hroznýle «tänu ja tunnustust» — ainuke tähelepanu osutamise juhtum «poliitiliselt neutraalsele õpetlasele» Müncheni-eelse vabariigi ajal. Hrozný loengud Prahas ja provintsis tõmbavad kokku täissaali ja lõpevad ovatsioonidega — suurel määral ka seetõttu, et ta oskab tõsistest asjadest huumoriga kõnelda. Tunnustusavaldusi saabub ka välismaalt. «Briti entsüklopeedia» toimetus palub temal kirjutada artikli «Hetiidid» — temal, mitte Sayce'l, mitte Garstangil, mitte Hogarthil või mõnel teisel kuulsal inglise hetitoloogil! Üksteise järel saabub kutseid rahvusvahelistele kongressidele ja palveid, et ta peaks loenguid välismaa ülikoolides. Sellised reisid tähendavad muidugi pausi teaduslikus tegevuses ja pedagoogilises töös,

kuid «kogemuste vahetamine on samuti teadusliku tegevuse koostisosa»!

1928. aasta aprillis esineb ta ettekandega Haagis rahvusvahelisel keeleteadlaste kongressil, 1928. aasta mais Firenzes ja Bolognas etruskoloogide rahvusvahelisel kongressil, 1929. aasta novembris peab ta loenguid Krakovi ja Kopenhaageni ülikoolis. Tõsi küll, see ei takista teda samal ajal kirjutamast k ü m n e i d ulatuslikke uurimusi ning artikleid Praha ajakirjale «Archív Orientální», ja välismaa ajakirjadele viimaste palvel — Pariisi ajakirjale «Syria», Edinburghi žurnaalile «Evangelical Quarterly» ja peale selle veel Türgi ajakirjale «Hakimigeti Millye». «Kõige tähtsam on oskus oma aega jaotada.»

Talle langeb osaks kogu au, mida õpetlane võib saavutada: algul Pariisi, hiljem Oslo ja Sofia ülikoolid valivad Hrozný audoktoriks, kümned teaduslikud seltsid Läänes ja Idas, Põhjas ja Lõunas loevad endale auks, et ta on nõus nende liikmeskonda kuuluma. 1931. aasta veebruaris sõidab ta Inglis- ja Prantsusmaale, et vastu võtta diplomeid ja pidada terve rida loenguid «sellisel teemal hetitoloogia valdkonnas, mis talle endale meeldib» (nagu oli kirjutatud Londoni ja Pariisi ülikoolidest saadetud küllakutsetele). Hrozný lisab sellele ühe tingimuse: igale spetsialistide jaoks määratud loengule peab lisanduma ka loeng «laia publiku jaoks».

Suur turnee «läbi Lääne ja Ida» algab Londonis, kuhu ta saabub Briti Oriendiuurimise Ühingu külalisena; ta peab siin loengu «amfiteatris, kus omal ajal on esinenud ettekannetega Darwin, Faraday ja Huxley». Siit sõidab ta Oxfordi ja siis Pariisi, kuhu teda kutsub Prantsuse Aasia Selts. «Uus Champollion!» tutvustab teda oma lugejatele «Figaro». 14. märtsil lõpetab ta oma turnee suure ettekandega Pariisi Sorbonne'is, kus ta puupüsti täis Turgot' saalis kirjeldab «hetiidi keele dešifreerimise ajalugu ning edusamme» ja lõpetab selle sõnadega: «Tänapäeval, 1931. aastal on minu teooria niivõrd üldtunnustatud, et hetiidi probleem ei ole enam probleem!»

See oli tõde.

Kuid see polnud k o g u tõde.

Kaheksas peatükk

Hieroglüüfilised hetiidid

Dešifreerimata raidkirjad 69-st paigast

Hrozný avastus rebis lõplikult loori hetiitide tundmatult ajaloolt. Boğazköy arhiivi teine osa muutus kättesaadavaks ja me lugesime peale võõrkeelse diplomaatilise korrespondentsi veel äärmiselt sisutihedaid dokumente hetiitide elust, mis olid nende emakeeles kirja pandud: seadusekogumikke, kohtuotsuseid ja religioosseid raamatuid, õukonna tseremooniaid käsitlevaid eeskirju ja käsiraamatuid hobuste treenimiseks, riiginõukogule esitatud ettekandeid ja meditsiinilisi teoseid, sõjaväemäärustikke ja maksunimestikke. Ja ka luuletusi ning pisikesi kirjandusteoseid, milles kõlas — esimest korda maailmakirjanduses — anekdootlik noot . . .

Kuid kõik saladused polnud veel sugugi lahendatud. Suur osa hetiidi kirjalikest muististest, mis olid üle kogu Väike-Aasia 69 paigas laiali pillatud, vaikisid veel ikka.

Nendel muististel asuvad raidkirjad olid hetiidi hieroglüüfidega kirja pandud. Tänu mainitud kirjale me tegelikult tutvusimegi hetiitidega, ent ka pärast kiilkirjalise hetiidi keele dešifreerimist jäi hieroglüüfiline kiri läbitungimatu saladuskatte alla. Sellest hoolimata, et juba esimestel aastatel pärast hetiitide avastamist oli Sayce selle kirja kuus märki dešifreerinud; sellest hoolimata, et juba 1900. aastal oli Messerschmidt avaldanud kogumiku hieroglüüfilisi raidkirju, samuti ei võinud uurijad kaevata materjalinappuse üle; sellest hoolimata, et mainitud kirja dešifreerimise kallal oli töötanud juba üle veerand sajandi terve rida silmapaistvaid teadlasi, nende hulgas ka «muistsete kirjamärkide suurmeister» Peter Jensen.

Kuni 1915. aastani võis hieroglüüfilise hetiidi keele dešifreerimise luhtumist seletada Alice Koberi populaarse ütlusega: «Tundmatut kirja tundmatus keeles pole võimalik dešifreerida!» Ent pärast seda, kui Hrozný oli kiilkirjalise hetiidi keele dešifreeri-

nud, oleks pidanud olukord silmapilkselt muutuma. Nüüdsest peale pidi leiduma hetiidi võrrandis ainult üks tundmatu — kiri.

Kuid mitte midagi ei muutunud. Ei silmapilkselt ega pikkade aastakümnete jooksul. Ja jällegi: sellest hoolimata, et mainitud probleemi uurisid pingsalt kõikide maailmajagude õpetlased, sellest hoolimata, et nende käsutuses oli sõna otseses mõttes tonnide kaupa materjali ja üle 100 bilingva!

Missugused tumedad jõud olid siin vandeseltsi loonud, et nurja ajada teadlaste kahe generatsiooni pingutused, enne kui kolmas generatsioon nad kapituleeruma sundis? Ma ei karda, et lugeja kaotab huvi, mida tõotab käesolev dramaatiline dešifreerimispeatükk rahuldada, kui reedan juba praegu resultaadi: hieroglüüfiline hetiidi keel p o l n u d identne kiilkirjalise hetiidi keelega!

Tõsi küll, need keeled olid sugulased, isegi väga lähedased sugulased — umbes samavõrra nagu tänapäeva slovaki keel vanatšehhi keelega ning suuremad sugulased kui itaalia ja ladina keel. Kuid pahatahtlik juhus tegi nõnda, et tekste, mida uurijad mainitud kahes kirjas kasutasid, lahutas — mõned erandid välja arvatud — umbes pool aastatuhandet. Hieroglüüfilised tekstid pärinesid suuremalt osalt IX—VIII sajandist e. m. a., see tähendab Hetiidi impeeriumi varingule järgnevast ajast, ent kiilkirjalised enamasti selle suurriigi õitseajast, see tähendab XVII—XIII sajandist e. m. a.

Piisab, kui võrrelda näiteks «jesuiidi slovaki keelt» XVIII sajandist tänapäeva slovaki kirjakeelega, ja me näeme, kuidas võib kirja pandud keel kahe sajandi jooksul muutuda. Sellest tulenevad erinevused pole keeleteadlasele muidugi probleemiks, nende teadmine on tema erialase hariduse koostisosa. Hetiidi keele puhul aga on olukord täiesti teistsugune. Eelkõige on see seotud asjaoluga, et siin kasutatakse silp-foneetilist kirjutusviisi. Ja kui võtame arvesse, et hetiidi hieroglüüfilises kirjas ei tehta vahet heliliste, helitute ja aspireeritud kaashäälikute (näiteks «b», «p» ja «ph») vahel ja et selle paljusid silpmärke kirjutatakse «ümberpöördult» (see tähendab, mitte kaashäälik pluss täishäälik, vaid täishäälik pluss kaashäälik), siis on meile selge, mispärast isegi väikesed keelelised erinevused pidid dešifreerijatele lausa ületamatuid raskusi tekitama.

Seejuures polnud hieroglüüfiline hetiidi keel ainult kiilkirjalise hetiidi keele noorem vorm. Selles ilmnesid ka küllalt suured kohalikud erinevused: Boğazköy arhiiv asus impeeriumi pealinnas, samal ajal kui Hama, Karhemiš, Maraş ja teised hieroglüüfiliste hetiidi tekstide suured leiukohad olid kas kauged piirikindlused või provintsilinnad. Niisiis seisnes probleem umbes järgmises: katsuge tšehhi «Riigiteataja» põhjal, mis ilmus XX sajandi 30-ndatel aastatel, läbi lugeda «Spiši jutlust», mis pärineb XV sajandi lõpust ja on kirja pandud gooti kirjas! Nagu kõik võrdlused, nii lonkab ka see: gooti kiri on ju selline, mis on are-

nenud ladina kirjast ja mis on järelikult sellega sugulane, samal ajal kui hetiidi kiilkirja ja hieroglüüfilise kirja vahel pole üldsegi mingit kokkupuutepunkti!

Kindlasti on lugejal tekkinud juba küsimus: kuidas see välja selgitatakse, et hetiidi kiilkirjatekstid pärinevad suuremalt osalt vanemast ajast ja hieroglüüfilised hilisemast ajast? Hüpoteese on siin palju, kuid teooria nimetust pälvivad neist ainult kaks. Esimene lähtub materjalist ja tehnikast, mida on teksti kirjutamisel kasutatud.

Tänapäeval peetakse tõestatuks, et hieroglüüfid olid hetiitide esialgseks, vanimaks kirjaks, ja on väga tõenäoline, et hetiidid ise selle kirja leiutasid. Millal? Näib, et juba enne seda, kui nad astusid ajaloo näitelavale Väike-Aasia pinnal, et nad leiutasid hieroglüüfid sõltumatult egiptlastest, kellega neil polnud tollal veel mitte mingisuguseid kokkupuuteid. Seevastu aga võtsid nad üle kiilkirja. Hetiidi kirjutajat — ka sellist kirjutajat, kes kirjutas kiilkirja savitahvlitele, seatinakangidele või hõbeplaadikestele — kutsuti täpses tõlkes «puu peale kirjutaja» (DUB.SAR.GIŠ). Sellest järeldub, ja dešifreeritud tekstid kinnitavad seda, et algselt kirjutasid hetiidid puutahvlitele; hiljem määriti need lubjaga üle ja tõmmati neile kaitseks lõuend peale. Ent ka pärast seda, kui hetiidid olid kiilkirja üle võtnud, kasutasid nad oma esialgset hieroglüüfilist kirja, ja see hieroglüüfiline kiri — hoolimata oma komplitseeritusest — oli äärmiselt laialt levinud, me võiksime seda peaaegu üldrahvalikuks nimetada. Selle kirjaga jäädvustasid Hetiidi kuningad oma teod kaljudele ja mälestusmärkidele, selle kirjaga kirjutasid hetiidi preestrid oma religioosseid teoseid ja hetiidi luuletajad oma värsse.[1] Samal ajal käibel olev kiilkiri oli jällegi suuremalt osalt riigikantseleide, rahvusvaheliste sidemete ja «tõlkekirjanduse» kiri; meie ajani pole säilinud mitte ühtegi monumentaalset või «avalikku» raidkirja, mis oleks kiilkirjas.

Puu, lõuend ja lubi hävivad kiiresti aja hamba all — hoopis kiiremini kui kivikõvaks põletatud savitahvlid — hõbe aga jällegi on liiga suur kiusatus vargale. Kui oli lõpule jõudnud hetiitide impeeriumi poole tuhande aasta pikkune ajalugu (selle viimasele peatükile pani punkti Hattuša vallutamine ja mahapõletamine umbes 1200. aasta paiku e. m. a.), langes üldise laastamise ohvriks ka suurem osa hieroglüüfkirjas tekste, mis asusid ülalesitatud materjalidel. Hiljem hävitasid vallutajad kivist mälestusmärgid ja steelid, ja meie võime ainult rõõmu tunda, et neil jäid kahe silma vahele vähemalt Yazilikaya kaljutempli reljeefid ja hieroglüüfilised raidkirjad. Kolmeks aastatuhandeks jäi pealinna varemetesse üksnes savitahvlitest koosnev kiilkirjaline arhiiv. Väikese tähtsusega provintsilinnad elasid Hattuša hävitamise mingil moel üle ja hetiitide impeeriumi territooriumil kujunenud uute

[1] Hieroglüüfkiri oli ühtlasi ka kõige monumentaalsemate raidkirjade kiri (näiteks Yazilikaya galeriis).

riikide pealinnades tekkisid sajandite pärast uued kivist mälestusmärgid, millel tekst hieroglüüfilises raidkirjas. Neid siis arheoloogid leidsidki mainitud linnade varemetest. Kuid arusaadavalt ei leidnud nad sealt suuri riigiarhiive kiilkirjas savitahvlitega.

Teise teooria järgi olid kiilkirjalised ja hieroglüüfilised hetiidid kaks erirahvast — ehkki lähedalt sugulased —, kes sajandite jooksul vaheldumisi etendasid juhtivat osa hetiidi kultuuris. Algul domineerisid kiilkirjalised hetiidid, hiljem hieroglüüfilised, kes jäid püsima äärealadel ja väikestes riikides ka pärast Hetiidi impeeriumi varingut. Seda kinnitavad ka leitud dokumendid, mis on nendes kirjades resp. keeltes kirja pandud. Kui me leiame kiilkirjaliste ja hieroglüüfiliste hetiitide loomingut üheskoos, nagu näiteks Yazilikaya templis, siis käesoleva teooria põhjal seletub see nõnda, et nende ehisreljeefide kallal töötati mitu sajandit.

Mõned selle teooria pooldajad arvavad, et hieroglüüfilise hetiidi keele õitseajal oli kiilkirjaline hetiidi keel juba surnud resp. käibelt kadunud keel.

Muidugi saab mõlema teooria puhul mitmesuguseid vastuväiteid tuua; kuid «poolt ja vastu» viiks meid liiga sügavale erialaste ajakirjade vanadesse aastakäikudesse, mis tegelevad hetitoloogiliste probleemidega ja — selliseid ajakirju ilmub tänapäeval maailmas saja ümber. Meile on palju tähtsam see, et tänapäeval kehtib juba tõesti seisukoht, et «hetiidi probleem ei ole enam probleem». Et me aga neid sõnu võiksime kirja panna, selleks pidi Hrozný ettekandest Pariisis kakskümmend viis aastat mööduma. Täpselt veerand sajandit vajasid veel teadlased, et lõplikult dešifreerida hetiidi hieroglüüfe!

„Kas eesli- ja härjapead sümboliseerivad kuningaid?"

Nende hieroglüüfide dešifreerimine tõi uue üllatuse. Seni on see jäänud viimaseks üllatuseks, mille hetiidid on meile valmistanud, ja see üllatus oli kõikidest üllatustest ootamatuim: kuna hieroglüüfilised raidkirjad pärinevad hilisemast ajast ja väikese tähtsusega linnadest, siis ei räägi nad meile tõelisest Hetiidi impeeriumist tegelikult mitte midagi olulist!

Kuid pole kahtlust: isegi siis, kui see hetiidi hieroglüüfide dešifreerimise tagasihoidlik tulemus oleks olnud ette teada, õpetlased poleks loobunud oma dešifreerimiskatsetest. Juba seepärast mitte, et inimkond ei talu, et jääks eksisteerima saladusi, mida teadus ei suuda lahendada.

Ja peale selle — see oli kiri, mis otse ahvatles, mis otse ärritas iga dešifreerijat: katsu minu kallal oma vaimuteravust! Sajad hieroglüüfilised raidkirjad helkisid järskudel kaljuseintel põletava päikese käes, tuhanded samasugused olid peidus sügavates kuristikukoobastes ja surnud linnade varemete all. Mõnikord olid nad teostatud sellise hoolikusega, et muutusid lausa kunstiteosteks

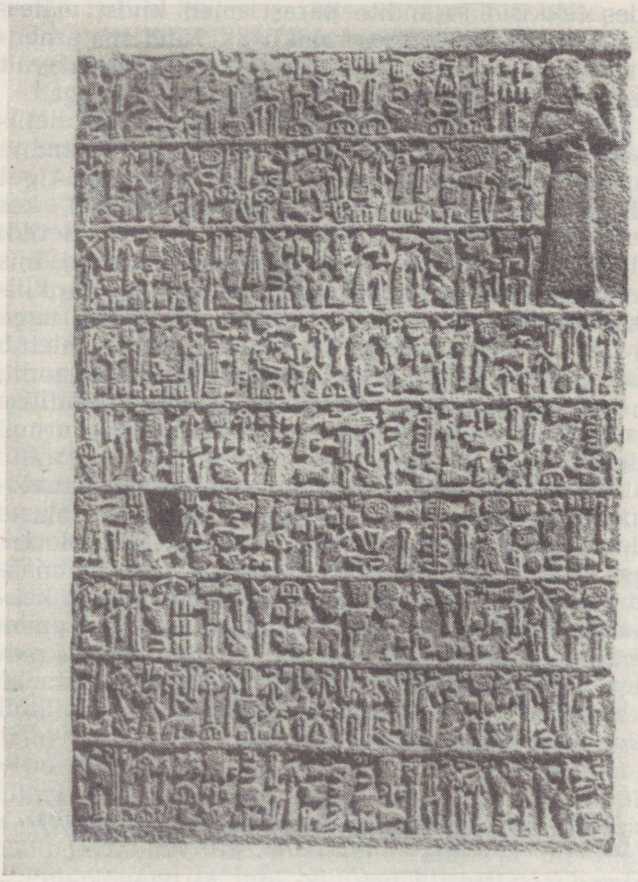

Kuningas Araru (Karhemišist) hieroglüüfiline raidkiri, hetiidi kirja- ja reljeefikunsti šedöövr IX sajandist e. m. a.

(Karhemišist pärineva kuningas Araru raidkirja algus kaunistab tänapäevani iga publikatsiooni, mis käsitleb «ilukirja»), mõnikord olid read ebaühtlased, kiskusid kiiva, ja kui tekst ei mahtunud reljeefi kõrvale jäänud vabale pinnale, siis raiuti see kõhklematult kujutatud isiku näole, seinale nurga taga, juurde asetatud kiviplaadile. Ja kiri ise kujutas endast kõikvõimalike, iganes eksisteerinud märkide kõige kummalisemaid kombinatsioone: keerulised, arhailised, esimesel pilgul isegi naturalistlikud joonistused selles kirjas vaheldusid täiesti modernselt stiliseeritud märkidega, ja see kontrast mõjus harmooniliselt!

Üks esimesi õpetlasi pärast Sayce'i, kes langes selle kirja võluvuse küüsi, oli prantslane J. Menant. Tema palju aastaid kestnud töö andis kõigest ühe tulemuse: 1890. aastal määras ta kindlaks piltmärgi «mina olen» tähenduse. See on üks kõige sagedamini korduvaid märke, väga sarnane egiptuse märgiga , millel on sama tähendus. (Sayce pidas selle märgi tähenduseks «mina kõnelen», kuna käsi osutab siin avatud suule). Peaaegu üheaegselt temaga töötas hetiidi hieroglüüfide dešifreerimise kallal saksa assürioloog F. E. Peiser. Tema mahukas raamatus, mis ilmus 1892. aastal, on samuti ainult üks märk õigesti ära määratud: eraldusmärk sõnade vahel. Nimelt eksis ta ühes pisiasjas: ta määras valesti kindlaks ühe Karhemiši raidkirja alguse — ja «luges» siis kogu teksti tagurpidi!

Kuigi me ei kavatse jälgida hetiidi hieroglüüfide dešifreerimisel tehtud vigade ajalugu — täpselt samuti, nagu me ei jälginud seda Champollioni ja Rawlinsoni käsitlevas peatükis ega ka seoses kiilkirjalise hetiidi keele dešifreerimisega Hrozný poolt — ei saa me siiski mööda minna Peter Jensenist (1861—1936). See kuulus saksa orientalist, kelle vankumatuks teeneks jääb ümberlükkamatu argumentatsioon selle kohta, et piiblis esinev lugu ülemaailmsest veeuputusest on ainult hilisem juudi versioon Utanapištimi episoodist, mis leidub sumeri-babüloonia-assüüria müüdis Gilgamešist, mõjutas oma vigadega hetiidi hieroglüüfide dešifreerimisel asjade käiku niivõrd, et selles valdkonnas peatus igasugune progress tervelt kaheks aastakümneks. Selline suurte isiksuste negatiivne mõju, kes võtavad endale õiguse otsuseid langetada ka niisugustes küsimustes, milles nad pole kompetentsed, ei ole muide haruldane; meenutame kas või — et tuua näidet ka mõnest teisest valdkonnast peale keeleteaduse — Kochi ja Virchowi tüli. Jenseni puhul liitus sellele veel entusiastliku diletandi kirglik sallimatus (ja hetitoloogias oli ta diletant selle sõna mõlemas tähenduses: algtähenduses, kuna ta tegeles sellega asjaarmastajana, ja ka ülekantud mõttes).

Kõige selgemini tuli see ilmsiks 1923. aastal, kui noor saksa assürioloog Carl Frank võttis hetiidi hieroglüüfid käsile hoopis uuest küljest. Suur sõda oli lõppenud ja Frank, kellel oli olnud võimalik tutvuda sõjaväeliste koodide ja šifreeritud sõnumite dešifreerimismeetoditega, otsustas kasutada oma teadmisi millegi arukama teostamiseks. Märkide süstematiseerimise, esinemissageduse, nende tähtsuse järgi klassifitseerimise, variantide väljaarvutamise ja muu sellise abil, kui ta oli võrrelnud oma materjali teistest orientalistlikest allikatest pärinevate materjalidega, õnnestus tal dešifreerida mõned geograafilised nimetused. Jensen, kes pidas hieroglüüfe omaenda eraomandiks, ründas teda ägedamalt kui mõisa metsavaht salakütti: epiteete, millega ta Franki kostitas, võime me lugeda üksnes orientalistlikes ajakirjades, kus käsitle-

takse Hammurabi koodeksis leiduva 46 needuse tõlkeid. «Siinkohal punastab inimene häbi pärast ja viskab sule käest» — nõnda lõpetas ta oma artikli, mis pidi olema objektiivne retsensioon Franki uurimuse kohta.

Kuid erinevalt ülejäänud kolleegidest ei andnud Frank alla. Ta võttis kasutusele väikeste viimase relva suurte vastu: pilke. Ta avaldas kohustuslikku lugupidamist saksa assürioloogide patriarhile, kes nägi dešifreeritud linnanimedes valitsejate tiitleid, ja päris tema käest tõsise näoga, «kas ei tuleks meil siin ja seal nii sageli esinevates eesli- ja härjapeades näha kuningate ideograafilisi sümboleid . . .»

Pole mõtet sellel ja samasugustel tülidel pikemalt peatuda: kogu sellest piinlikkusetundest hoolimata, mida nad tekitavad, on nad tõendiks, et pole olemas mitte ühtegi teadusharu, kus vana ei avaldaks vastupanu uuele, et uus peab endale koha päikese all kätte võitlema. Ja peale selle tõendab niisugune asi, et isegi Vana-Idamaa keelte spetsialistid, «kõige kuivema ja kõige elukaugema teaduse» esindajad pole alati vaid külmad teadlased.

Muidu oli Jenseni dešifreerimismeetod — ja see on kogu loo juures kõige kummalisem — põhimõtteliselt õige. Jensen lähtus printsiibist, mille ta ise oli avastanud ja mida hiljem kasutas suure eduga Forrer: mitte vaeva näha esmajärjekorras märkide foneetilise väärtuse kindlaksmääramisega, vaid kaudseid kriteeriume kasutades teksti mõte välja uurida, see tähendab katsuda tekst nii ütelda ära mõistatada ja alles siis asuda üksikute märkidega tegelema. Ent mida aitab õige meetod, kui põhiline eeldus on ebaõige? Jensen pidas hieroglüüfilist hetiidi keelt . . . armeenia keelt vanimaks vormiks!

Aga — iidsete kirjade dešifreerimisel esineb alati mõni «aga» — sellest hoolimata tegi ta ühe väikese tähtsa avastuse. Me mäletame, et egiptuse hieroglüüfilistes tekstides asusid kuningate nimed alati spetsiaalsete ovaalsete raamide, kartuššide sees. Midagi samasugust esines ka hetiidi hieroglüüfilistes raidkirjades. Jensen märkas spetsiaalset ornamentaalset kaunistust, mis raamis mitmesuguseid hieroglüüfilisi märke. See sarnanes baldahhiiniga: tema katuse moodustas «tiivuline päike», mis meenutas tugevasti Assüüria-Babüloonia kuningate embleemi, ja seda katust kandsid kaks sammast, mis lõppesid voluudiga — päris joonia stiilis voluudiga! Hiljem selgus tõesti, et see baldahhiin, millele anti nimetus *aedicula*, tähendab hetiidi hieroglüüfkirja puhul sedasama, mida kartušš egiptuse hieroglüüfiliste raidkirjade puhul. Ja niisama kergesti, nagu laps tunneb nukuteatris krooni järgi ära kuninga, tunneb praegu orientalist hetiidi hieroglüüfilises tekstis ära *aedicula* järgi kuninga nime!

Niimoodi sammhaaval edenes hetiidi hieroglüüfide dešifreerimine tervelt veerand sajandit. Iga aasta tõi endaga kaasa vähemalt ühe uue raamatu, ehkki sellega alati ei kaasnenud vähemalt ühe uue märgi dešifreerimine. Mainime siinkohal ainult kahte

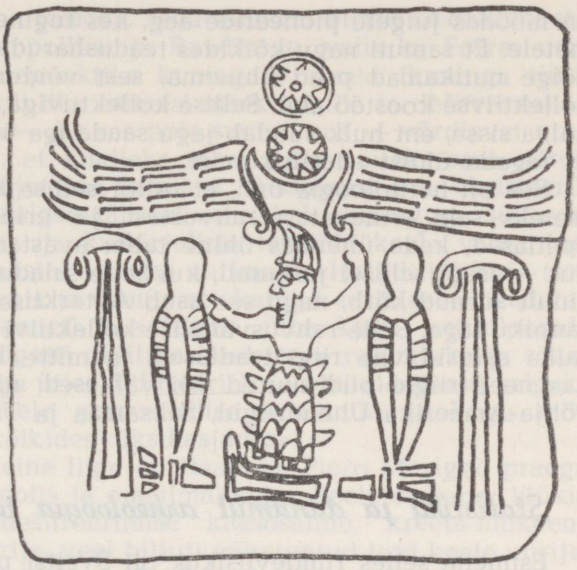

Aedicula Hetiidi kuninga Tuthalija IV nimega. Pärineb reljeefilt, mis kuulub XIII sajandi teise poolde e. m. a.

raamatut, mis ilmusid enne Forreri teost «Kaheksa keelt Boğazköy arhiivis». Inglane R. C. Thompson avaldas 1913. aastal uurimuse «Hetiidi hieroglüüfide uus dešifreering», milles ta oli dešifreerinud kõigest üheainsa (aeg-ajalt kasutatava) determinatiivi pärisnimede jaoks, ent tema kaasmaalane A. E. Cowley dešifreeris 1917. aastal märgi (ja tegi kindlaks tema erinevuse märgist), mis tähendab meie sidesõna «ja» ja lisatakse sõna lõppu nagu ladina keeles «*-que*». (Märk , mille dešifreeris juba Sayce, on determinatiiv jumala tähistamiseks.) Kui kaua oleks pidanud dešifreerimine sellise tempoga kestma, sest hetitoloogid ei suutnud isegi selles üksmeelele jõuda, kas hieroglüüfilisi märke on 40 või 400? Ja kas 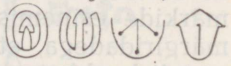 on näiteks neli i s e s e i s v a t märki või ainult ühe ja sama märgi neli varianti?

Hetiidi hieroglüüfilise kirja dešifreerimisel olid üksikud õpetlased seni töötanud iseseisvalt, täpsemini öeldes isoleeritult. Kuid nende katsete nurjumine näitas, et ka vanade keelte uurimisel

on möödas julgete pioneeride aeg, kes tuginesid üksnes oma võimetele. Et samuti nagu kõikides teadusharudes, nii peavad ka siin kõige nutikamad pead ühinema, sest võiduni võib jõuda ainult kollektiivse koostöö abil. Sellise kollektiiviga, kus üksikisik ei kao hulga sisse, ent hulk suudab jagu saada iga üksikisiku puudustest, et tagada üldist edasiliikumist.

See oli hetitoloogia õnn, et ta lõi sellise kollektiivi. Selle liikmeteks said erinevatest rahvustest ja erinevate spetsiaalalade õpetlased, keda ühendas ühine tahe: avastada hetiidi kirja saladus — isegi sellisel juhtumil, kui selle saladuse taga peaks asuma ainult surnud kõrb, nagu see asub Antarktise jäävallidega kaetud ranniku taga. Selle rahvusvahelise kollektiivi eesmisesse rünnakusalka astusid viie riigi teadlased, ja mitte kedagi ei huvitanud, kas need riigid olid suured või väikesed, nimelt: Šveits, Itaalia, Põhja-Ameerika Ühendriigid, Saksamaa ja Tšehhoslovakkia.

Statistika ja dünamiit arheoloogia teenistuses

Esimene selles ründeviisikus oli Šveitsi professor Emil Forrer (sündinud 1894. aastal Strasburgis), kellega me oleme juba kokku puutunud. Tema nimi sai tuntuks kogu maailmas juba 1919. aastal, kui ta tõestas, et hetiidid ei rääkinud hetiidi keelt. (Oma teaduslikku karjääri alustas ta Zürichi ülikoolis, oli siis professoriks Berliinis, ent kui orientalistika raskuspunkt Läänes kandus Saksamaalt Ühendriikidesse, siirdus ta Baltimore'i ülikooli ja hiljem Chicagosse, praegu töötab ta San Salvadoris.) Algul tegeles Forrer hetiidi kiilkirjaga, kahekümnendatel aastatel aga keskendus ta täielikult hetiidi hieroglüüfide uurimisele.

Tema meetod kujutab endast kõikide seni tuntud dešifreerimismeetodite loovat kombinatsiooni. Kes ütleb, et see ja see pärineb temal Jensenilt, too Grotefendilt, too jällegi Hroznýlt, sellel ütlejal on õigus; kuid kõikide nende meetodite üksikelementide ühendamise ning kriitilise ülevõtmise teel on ta loonud k v a l i t a t i i v s e l t uue meetodi, mille õige kasutamine võimaldas kogu hetitoloogiat edasi viia.

«Foneetilisele lugemisele peab eelnema teksti mõtte mõistmine.» Sellest Jenseni printsiibist pidas Forrer rangelt kinni ja samuti nagu Hrozný 1915. aastal, koondas ka tema oma tähelepanu eelkõige ideogrammidele, sest nendest võis ta aru saada ka nende hääldust teadmata. Samuti kui Frank uuris ta üksikute märkide esinemissagedust ja nagu Hrozný koostas ta tabeleid märgiridadega, et teha kindlaks prefikseid ja sufikseid ja sedamoodi keele struktuuri. Ja nagu Grotefend, nõnda otsis ka Forrer vormeleid, mis hieroglüüfilistes tekstides tingimata korduvad: kuninglike raidkirjade algusi, kirjade sissejuhatavaid lauseid ja eriti needusi, millega tolles maailmanurgas ja tollel ajal lõppes iga epigraaf, kiri ja riiklik leping. (Mida pikemad ja mahlakamad

olid need hardad «õnnistused», seda tähtsam oli siis ka dokument.) Ja lõpuks nagu Champollion ja Rawlinson valis ka Forrer oma dešifreerimistöös lähtepunktiks kuningate nimed (kuninga tiitlit tähistav ideogramm oli üks esimesi märke, mille ta dešifreeris) ja peale selle kasutas ta — ka see pole sugugi uus — võrdlevat ning analüütilist meetodit, et kindlaks teha, mida näiteks saab järeldada teksti kõrval kujutatud isikutest, missugune side eksisteerib piltmärgi ja selle esialgse tähenduse vahel, missugune sõltuvus kehtib hieroglüüfiliste ja kiilkirjaliste tekstide keele vahel jne.

Kui Forrer 1932. aastal avaldas uurimuse «Hetiidi piltkiri» (see kujutas endast Leydenis ja Genfis ettekantud «esialgsete teadete» ümbertöötatud väljaannet), siis teadis juba kogu hetitoloogide kollektiiv, et ta oli õigesti dešifreerinud terve rea märke ja sõnu, ent peale selle — nagu ütles J. Friedrich — «teinud täiesti selgeks ka hieroglüüfilise keele grammatilise struktuuri ja kogu selle lauseehituse tema kõikides üksikasjades».

Selle kollektiivi teine liige oli itaallane Piero Meriggi, praegu professor Padua ülikoolis ja maailmakuulus keeleteadlane: lüükia ja lüüdia tekstide dešifreerimise kaasosaline, kreeta-mükeene raidkirjade publitseerija, veel hiljuti vähetuntud luvi keele uurija, ent eelkõige — hetiidi hieroglüüfide dešifreerimise kaasosaline.

Oma teadlaseteed alustas ta Saksamaal; ta oli Hamburgis itaalia keele lektor ja tegeles hetiidi keele uurimisega üksnes vabal ajal. Kui tema biograaf (E. Doblhofer) küsis, missugune on tema teaduslik ettevalmistus ja meetod, vastas Meriggi, et kõige rohkem tänu võlgneb ta tööle oma isa mehhaanikatöökojas, sest selline töö «õpetab kõige paremini, kuidas tuleb teaduslikult igale küsimusele läheneda».

Esimeste tulemusteni, mida ta pidas vajalikuks avaldada, jõudis ta 1927. aastal. Need ei ulatunud veel üle tavaliste monograafiate raamide, kuid teaduses ei saagi lugu teisiti olla; ainult luuletaja võib kohe noorpõlve esimese teosega oma loomingulise lae saavutada. Kuid 1930. aastal avaldas Meriggi Berliini «Assürioloogilises ajakirjas» artikli, mis lõppes nõnda: «Käesoleva artikli kõige tähtsamaks osaks, mida ma pean oma sõnumi lõpul veel kord rõhutama, on asjaolu, et arvatavasti õnnestus mul ühes märkide rühmas kindlaks määrata sõna «poeg».»

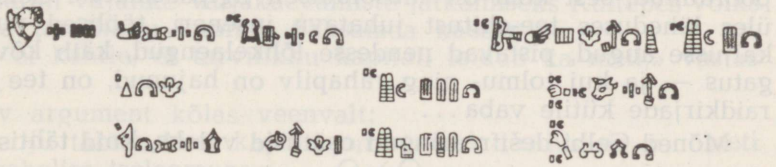

Meriggi dešifreeritud sõnad: «poeg» (viimane sõna teises reas) ja «pojapoeg» (viimane sõna kolmandas reas). Nende mõlemate sõnade ees on tiitlit «valitseja» tähistav sõna.

Me teame, missugune tähtsus on iidsete raidkirjade dešifreerimise puhul sõnal «poeg»: see võimaldab kindlaks teha valitsejatevahelisi sugulussuhteid ja koos sellega ka nende nimesid. Siis määras ta kindlaks sõna «pojapoeg» ja kolmandana veel sõna «valitseja» (sõna-sõnalt: «maaisand»). See oli juba s i s s e m u r r e hetiidi hieroglüüfiliste tekstide saladuste seni nii vankumatuna püsinud rindesse. Seda sissemurret laiendasid otsekohe need teadlased, kes kuulusid teise rünnakulainesse. Nende töö tulemuseks on Karhemiši ja Maraşi hetiidi valitsejate esimesed genealoogilised tabelid!

Kolmas on Ignace J. Gelb, ameeriklane, kuid seda ainult kodakondsuselt: ta sündis 1907. aastal Tarnopolis ja huvi minevikumaailma vastu äratas temas Mór Jókai romaan, mille peategelane läheb Kesk-Aasiasse, et välja uurida ungarlaste ürgkodu. Andekas ning sihiteadlik nooruk õpib vanu ja uusi keeli, kaheksateistaastasena läheb ta Itaaliasse ja kahekümne kahe aastasena kaitseb ta Rooma ülikoolis doktoridissertatsiooni «Väike-Aasia vanim ajalugu». Doktoritöö tegemisel puutub ta kokku hetiidi kultuuriga, mis on uudishimulikule mehele — ent iga teadlane ju selline ongi — nii ahvatlev pähkel, et lausa kutsub enda kallal hammast proovima. Kui ta 1929. aastal siirdub Chicagosse, tollal juba ameerika orientalistika tähtsasse keskusesse, on ta nii koormatud teiste uurimisülesannetega, et «oma suure armastuse, hetiidi keelega, võib ta ainult öösiti tegelda». Selle armastuse viljaks on teos «Hetiidi hieroglüüfid», mille esimene köide ilmus aastal 1931 (teine 1935. aastal ja kolmas 1942. aastal). Ülemaailmsel orientalistide kongressil Leydenis 1931. aastal on Gelb kõige noorem esineja, ent sellest hoolimata ka rahvusvahelise hetitoloogilise avangardi tunnustatud liige.

Nagu iga teadlane, nii siirdub ka Gelb hiljem välitöödele, et uut materjali hankida. Mitu korda satub ta — jällegi nagu iga teadlane — valejälgedele; päevi ja öid reisib ta Kesk-Türgi kõnnumaadel, et leida raidkirja, mille puhul hiljem selgub, et see pole üldse raidkiri, vaid ainult tuulte poolt praguliseks murendatud kalju. Ja ta on liialt tugevasti naturaliseerunud ameeriklane, et jätta mängu panemata dollareid ja dünamiiti, kui muidu sihile ei jõua. Kiliikias Kötükale lähedal asub raidkiri järsul kaljuseinal, mis ulatub jõe kohale; kaks ekspeditsiooni on siit juba tagasi pöördunud, sest koht oli «absoluutselt ligipääsmatu». Gelb ostab üles läheduses tee-ehitust juhatava inseneri, töölised puurivad kaljusse augud, pistavad nendesse lõhkelaengud, käib kõva kärgatus — ja kui tolmu- ning rähapilv on hajunud, on tee hetiidi raidkirjade kütile vaba . . .

Mõned Gelbi dešifreeringud osutusid valeks, kuid tähtis on, et ta tegi kindlaks märkide tähenduse — tegusõna «a-i-a» («tegema»). See oli ühelt poolt esimene õigesti dešifreeritud tegusõna hieroglüüfilises hetiidi keeles, teiselt poolt aga ka esimene

tõend tema sugulusest kiilkirjalise hetiidi keelega. Tulevik näitas, et just see tegusõna pidi etendama hieroglüüfilise hetiidi keele dešifreerimisel otsustavat osa — ja pealegi asjaoludel, mida mitte ükski tõsine teadlane poleks tõenäolisteks pidanud. Erakordselt suur tähtsus oli veel ka sellel, et Gelb lahendas senise tüliküsimuse: kui paljudest märkidest koosneb hieroglüüfiline kiri. Ta tegi kindlaks, et peale suure hulga ideogrammide («logogrammide», nagu kõlab nende kohta käiv termin) on sellel kirjal ainult 60 foneetilist märki, ja et järelikult on see silpkiri, mis paistab silma vaid ühe iseärasuse poolest: reeglina järgneb selles kirjas kaashäälik täishäälikule![1]

Neljas selles ründeviisikus oli sakslane Helmuth Theodor Bossert — kuid temast hiljem ja üksikasjalikumalt.

Viies oli Bedřich Hrozný.

«Pärast kiilkirjaliste hetiitide epigraafide dešifreerimist pühendusin ma hetiidi hieroglüüfiliste raidkirjade uurimisele. Minu kaastöölisteks selles valdkonnas olid õpetlased Bossert, Forrer, Gelb ja Meriggi. Sellel eesmärgil võtsin ma 1934. aastal ette viiekuise reisi mööda Väike-Aasiat, et seal kopeerida tervet rida avaldamata või ainult osaliselt avaldatud hieroglüüfilisi raidkirju,» kirjutab Hrozný ühes oma viimastest töödest, millele ta oli pannud pealkirjaks «Lühike ülevaade minu teaduslikest avastustest».

Kui ta 1934. aasta juulikuu algul nägi uuesti Marmara mere helesiniseid voogusid, mis ühendavad (ehkki hoopis sagedamini kirjutatakse: lahutavad) Euroopat ja Aasiat, hakkas ta lõplikult uskuma, et tema ekspeditsioon on tõesti teoks saanud. Mitte ükski tema reisidest polnud seotud selliste raskustega — tõsi küll, mitte tehniliste, vaid finantsiliste raskustega. Nagu kõik kapitalistlikud riigid, nõnda vaevles ka Tšehhoslovakkia majanduskriisi küüsis, riigitulud vähenesid, valitsus hoidis kõiges kokku, ka koolide ja töötute abiraha pealt. Pole tarvis seletada, kuidas käis Hrozný käsi, kui ta läks rahandusministri juurde oma sooviga saada raha uue ekspeditsiooni korraldamiseks.

Muide, veel e n n e kriisi, sõjajärgse konjunktuuri ajal, aastatel 1927—1929, oli Hrozný palunud subsiidiumi, et jätkata väljakaevamisi Kültepes. Kui sakslased said teada tema finantsraskustest, külastas teda professor Julius Lewy ja tegi ettepaneku, «et paratamatult vajalike väljakaevamiste jätkamiseks Kültepes võiks ta saada tarvilikku kapitali Saksamaa käest».

«Ma ei kahtle, et tarvilikku kapitali leidub ka meil,» vastas Hrozný.

Lewy argument kõlas veenvalt:

«Pole ju tähtis, kust kapital on saadud, teadus on ju ometi rahvusvahelise iseloomuga.»

---

[1] Gelbi suurimaks teeneks oli, et ta avastas, kuidas selles kirjas kasutati süstemaatiliselt kõikide kaashäälikute ühendamist täishäälikutega.

«Rahvusvahelise iseloomuga küll, kuid mina mängin siiski meie rahvusmeeskonnas!»

Kuid selle rahvusmeeskonna mänedžer, kui võib niimoodi nimetada kodanliku koalitsioonivalitsuse peaministrit, keeldus teda subsideerimast, millega luhtus väljakaevamiste jätkamine Tšehhoslovakkiale kuuluval maatükil Kültepes. «Meie oleme väike riik ega või endale nii suurt luksust lubada.» Ja haridusministeerium, mille šeff oli teda veel hiljuti õnnitlenud, lükkas tagasi tema subsiidiumitaotluse isegi lihtsa rekognostseerimisreisi sooritamiseks Istanbuli ja Boğazköysse! Vähe sellest, ministeerium keeldus talle tasumast isegi neid reisikulusid, mida oleks nõudnud sõit Rooma keeleteadlaste rahvusvahelisele kongressile ja Pariisi, mainitud kongressi ettevalmistuskomisjoni istungile, nii et Hrozný oli sunnitud paluma härra M. Dussaud'd Prantsuse Akadeemiast, et too tema ettekande ette loeks! See tundub meile uskumatu, kuid esimese vabariigi ajaloos on palju seesugust, mis tundub meile uskumatu.

Aga Hrozný ei andnud alla, ehkki objektiivsed eeldused tema ekspeditsiooni teokssaamiseks olid erakordselt ebasoodsad. Ta oli jõudnud punktini, kus edasine progress hetiidi hieroglüüfide dešifreerimises nõudis kõigepealt mõningate vaieldavate raidkirjade kontrollimist koha peal. Sõiduraha ta nuias endale selle sõna otseses mõttes — «tõsi küll, hispaania kerjuse uhkusega» — Bat'a ja «Škoda» kontserni käest, raamatupidamises kanti see hiljem reklaamikulude rubriiki.

Niisiis läbib Hrozný uuesti Tauruse mäekurud, magab uuesti asemetel, mis kubisevad lutikatest, suundub uuesti eesmärgi poole, mille ta on endale juba Prahas püstitanud. Tõsi küll, sedapuhku ilma labidate ja kirkadeta, üksnes teejuhi saatel, kelle on tema käsutusse andnud T ü r g i valitsus.

«Kõige suuremate ja kõige tähtsamate hetiidi hieroglüüfiliste raidkirjade hulka kuulub Topada või õigemini Adžigöli raidkiri, mis on suurele kaljule kantud. Selle raidkirja publitseeris autograafilisel kujul H. T. Bossert «Orientaalses kirjanduszurnaalis» number 37 (1934), lk. 145 jj., Berliini Muuseumi Väike-Aasia osakonnas asuvate fotode ja koopiate järgi. Adžigöli raidkirja esimest tulpa analüüsisin ma juba ajakirjas «Archiv Orientální» VI (1934), lk. 399 jj. Mis puutub ülejäänud tekstisse, siis polnud seda 1935. aastani ei ümber kirjutatud ega tõlgitud,» alustab Hrozný referaati oma sellest «eeskätt arheoloogilisest ekspeditsioonist Väike-Aasiasse 1934. aastal» (oma teose «Hetiidi hieroglüüfilised raidkirjad» kolmandas köites).

«Ankara rahvahariduse ministeeriumist pärineva teejuhi Salahattin Kandemir-bei saatel läbisin ma 28. oktoobril 1934. aastal need 23 kilomeetrit, mis lahutavad Nevšehiri Adžigölist. Topada, praegune Adžigöl, asub Nevšehirist edela pool, see on 1800 elanikuga küla ja nahia (ringkonna) tsentrum... Me asusime muhtar (kohtunik) Mehmedi majja korterisse; meil polnud teist valikut,

Bedřich Hrozný kontrollimas hetiidi hieroglüüfilise raidkirja koopiat kaljuseinal Adžigöl-Topada lähedal. Foto 1934. aastast.

me lihtsalt ei saanud tema külalislahkust tagasi lükata. Viie päeva jooksul, 1. november kaasa arvatud, sõitsime igal hommikul vankriga meie raidkirja leiukohale, umbes 6—7 kilomeetrit Adžigölist lõuna pool. Sellest viiest päevast piisas mulle, et kontrollida tolle raidkirja avaldatud väljaande õigsust; mainitud publikatsiooni alusel kirjutasin ma ümber ja tõlkisin tolle raidkirja esmakordselt ajakirjas «Archiv Orientální» VII, lk. 488 jj. Nüüd, kahe aasta pärast, avaldan ma selle artikli uue redaktsiooni koos rea täpsustustega ja raidkirja uue fotoga... Kuid ma pean lisama, et nii see tõlge kui ka tema sisu on minu arvates ainult esimene katse, mille ma ette võtsin, et püüda selle teksti ebatavalist raskust ületada...» Siis järgneb kahekümne viiel leheküljel (leheküljed 352—378) Hrozný tõlge 187 joonealuse märkusega ja kahe lisaga.

«Pärast töö lõpetamist Adžigöl-Topadas sõitsin ma koos Salahattin Kandemir-beiga 2. novembri hommikul 1934. aastal Adžigölist kaarikuga Suvasa ehk Sivasa külasse, mis asub umbes 40 kilomeetrit Nevšehirist lääne pool. Me jõudsime kohale keskpäeva paiku. Suvasa küla on üks kõige primitiivsemaid Anatoolia külasid, mida ma olen näinud oma reisidel selles kandis. Armetud elamud — ühtekokku on neid umbes nelikümmend viis (elanikke umbes 200) — on rajatud kas otse kaljule või siis raiutud kalju sisse. Nagu Adžigölis, nõnda asusime me ka siin muhtari juurde korterisse, ent hiljem kolisime tema vanemate poole.

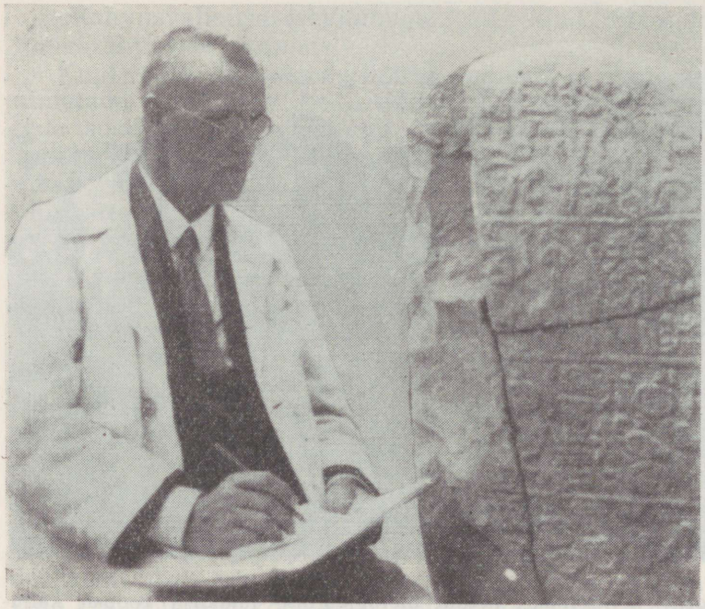

Bedřich Hrozný kirjutab steelilt maha hetiidi hieroglüüfilist teksti (Ankara Augusteumis 1934. aastal).

Suvasa ümbruskonnas paiknevad mõned külad, mille elanikud kuuluvad bektaši usulahku. Muuseas on huvitav märkida, et need inimesed ei söö jäneseid, keda nad väga austavad. Võib-olla on see viimane igand vanast jänesekultusest hieroglüüfiliste hetiitide usundis, kes pidasid jänest mägedejumala pühaks loomaks ja uskusid tema ennustajavõimetesse . . .

Umbes 25-minutilise jalutuskäigu kaugusel, Suvasa külast kagu pool, on hieroglüüfiliste hetiitide raidkiri, mille avastas 1906. aastal H. Rott . . . Selle raidkirja kopeerimine ja temast heade fotode valmistamine oli üks peamisi eesmärke minu arheoloogilisel ekspeditsioonil, mille ma sooritasin Türgisse 1934. aastal . . .»

Hieroglüüfid Praha trükikojast

Samasuguse asjalikkuse ning täpsusega, mida nõudis temalt isa, kui ta õppis Prahas ja kirjutas koju kirju, annab Hrozný täpse aruande oma viis kuud kestnud reisi iga päeva kohta. Selle aja jooksul kopeeris ta 86 raidkirja kaljudelt, steelidelt, altaritelt ja tinatahvlitelt Türgi igas kolkas ja sai nõnda ülima täpsusega kontrollitud tekstid, kusjuures ta korrigeeris paljusid raidkirju,

mida oli avaldanud 1900. aastal Messerschmidt. (Nagu kõik suured uurijad, nõnda oli ka Hrozný osav joonistaja; ka vanade kirjade uurimisel kehtib see, mida on ütelnud Cuvier loodusteaduslike uurimiste kohta: «Mistahes vormi või struktuuri õpime tundma alles siis, kui oskame seda koos kõikide üksikasjadega täpselt üles joonistada.») Neid tekste ei hankinud Hrozný ainult endale, vaid kogu maailma hetitoloogiale. Nimelt andis ta oma reisi tulemused o t s e k o h e kõikide õpetlaste käsutusse — ja missugune tähtsus oli nendel täpselt kopeeritud tekstidel, seda näeme kohe, kui võrdleme näiteks sidesõna «ja» tähendavat märki jumala tähistamiseks kasutatud determinatiiviga või ü h e märgi erinevaid variante leheküljel 151.

Kui me rõhutame, et Hrozný andis saadud materjali otsekohe teiste uurijate käsutusse, siis teeme seda seepärast, et niisugune talitusviis polnud alati enesestmõistetav. Näiteks sõör John Evans, kes avastas Minose palees Kreetal umbes 2800 tahvlit niinimetatud lineaarkirjaga B, avaldas nendest — pärast viieteistaastast venitamist — ainult 120, ülejäänud aga jättis ta oma kirjutuslaua laekasse surmani, et mitte kellelgi poleks võimalik omandada prioriteeti kreeta kirja dešifreerimises. «Ilma tema töö kauni publikatsioonita, mille ta meile kinkis,» kirjutab Hrozný raamatu «Hetiidi hieroglüüfilised raidkirjad» kohta Pariisi hetitoloog H. E. Del Medico, «oleks olnud igasuguse tõsise töö alustamine võimatu.»

See suurepäraselt välja antud kolmeköiteline teos koos sadu pilte sisaldava lisaga ilmus aastatel 1933—1937 (esimene köide sisaldab sissejuhatava artikli ja hieroglüüfiliste märkide e s i m e s e täieliku nimistu koos katsega kindlaks määrata nende tähendust). Hrozný kirjutas selle prantsuse keeles. Kuid see trükiti Prahas, ja kuna meie trükiladujate kastides tavaliselt ei leidu hetiidi hieroglüüfe, siis oli vaja neid valmistada. Ja Hrozný, kes eales ei unustanud tänu avaldamata inimestele, kes olid teda mingil moel töös aidanud, olgu selleks inimeseks siis Tšehhoslovakkia või Türgi valitsuse esindaja, Austria ülemleitnant või kurdi kokk Kapadookias, avaldab eessõnas oma tänu Riigitrükikoja töölistele, eriti Karel Dyrynekile, kes selle raamatu jaoks «väga hoolikalt joonistas» hetiidi hieroglüüfid. (Muuseas — neid kasutatakse tänapäevani ja välismaised teadlased just selle kirjatüübi ilu tõttu lasevad oma teoseid meeleldi Prahas trükkida.)

«Selles raamatus,» kirjutas ta 1948. aastal, «avaldasin ma esmakordselt selle keele grammatika, mida oli kasutatud nende raidkirjade kirjutamisel, veel tegin ma kindlaks, et hetiidi hieroglüüfiliste raidkirjade keel on samuti indoeuroopa keel, nimelt lääne-indoeuroopa keel kentumi rühmast[1], mis on lähedalt sugulane kiilkirjalise hetiidi keelega. Selles teoses tõlkisin ma esma-

[1] Tegelikult ei kuulu hieroglüüfiline luvi keel kentumi keelte hulka.

Altar Emirghazist hieroglüüfilises hetiidi keeles raidkirjaga.

kordselt peaaegu kõik (kokku umbes 90) suuremad ja tähtsamad hieroglüüfilised raidkirjad ... Kui mul õnnestus kindlaks teha, et kiilkirjalised hetiidid kutsusid endid nesiididekš, mis oli tuletatud nende vanima pealinna Néša nimest, siis hieroglüüfiliste «hetiitide» (ja siinkohal järgnes seletus, mispärast ta paneb selle sõna jutumärkidesse) tõelist nime me kahjuks veel ei tea.»

„Hrozný ületas Hrozný!"

Vaimustusega võttis maailma avalikkus vastu teate, et Hrozný on dešifreerinud hetiidi hieroglüüfid. «Champollion ületas Champollioni!»

Hetitoloogide rahvusvaheline meeskond võttis selle sõnumi vastu sportlikult: nagu teate isikliku rekordi ületamisest, millega on toime tulnud maailma edetabeli esimene tõkkejooksja või tõstja. Meeskonna liikmed õnnitlesid teda — ja kadestasid natuke.

Kuid Hrozný teos ise tekitas õpetlastes mõnevõrra kimbatust. Esimeste retsensioonidega esinesid Meriggi Itaaliast ja Garstang Inglismaalt. Nad olid ettevaatlikud — siin reservatsioon, seal mööndus, siin hüüumärk, seal küsimusmärk. Väiksemad tähed orientalistika taevas särasid küll eredamalt, kuid nende sära tuhmus päikese käes. Lugu polnud selles, nagu Hroznýt poleks võidud kritiseerida — kuid ta oli liiga suur autoriteet.

Hrozný ootas rünnakut, nagu pärast 1915. aastat. Ta oli valmis end kaitsma: «Olen veendunud, et minu lahendus osutub õigeks, et see leiab kinnitust!» Kuid samuti ka taganema, sest «rõõmuga ja lausa suure rahuldustundega ohverdan ma oma kõige ilusamad hüpoteesid, kui edasine uurimistöö viib mind ehtsa teadusliku tõe juurde» — see polnud talle fraas, vaid töömeetodi koostisosa.

Ei järgnenud rünnakut. Ega ka printsipiaalset kriitikat, mis tuleb kasuks isegi Hrozný-taolisele suurele teadlasele.

Järelikult oli tema lahendus õige!

Jah — õige oli see, et keel, milles on kirjutatud hetiidi hieroglüüfilised raidkirjad, on indoeuroopa keel, lähedalt sugulane hetiidi kiilkirjaliste tekstide keelega. See oli geniaalne avastus, mis tehtud üksikute sõnade lõppude muutuste põhjal. Hilisemad

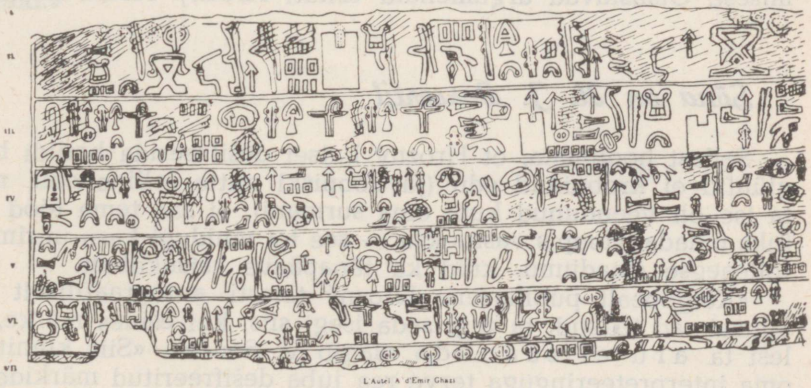

Hrozný valmistatud koopia Emirghazi altari raidkirjast, mida tuuled kõvasti kriimustanud.

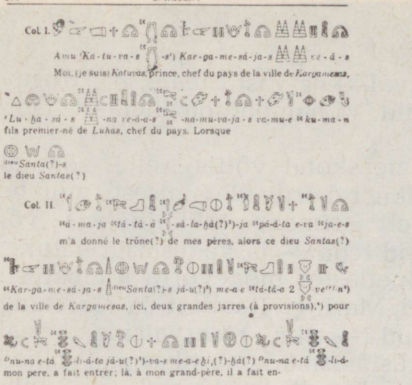

Col. I.

Ámu-Ka-tu-wa-s (-*s*[a]) *Kar-ga-me-sá-ja-s* *vz-á-s*

Moi, je suis *Katuwas*, prince, chef du pays de la ville de *Kargamessa*,

Lu-ha-ná-s (-*na*) *vé-á-s* (-*na-mu-wa-ja-s*) *vz-mu-s* *ku-ma-n*

fils premier-né de *Luhaša*, chef du pays. Lorsque

Santa(?)*-s*

le dieu *Santas*(?)

Col. II.

má-ma-ja *tá-tá-á* (-*sá-la-há*(?))-*ja* *pá-á-ta* *e-ra* *ja-e-s*

m'a donné le trône(?) de mes pères, alors ce dieu *Santas*(?)

Kar-ga-me-sá-ja-s *Santa*(?)*-s* *já-u*(?) *me-a-e* *tá-tá-a* 2 *ve*(?)*-n*[a]

de la ville de *Kargamessa*, ici, deux grandes jarres (à provisions),[a] pour

ha-na-tá *á-á-ta* *já-u*(?)-*wa-s* *me-a-e* *hi*(?)-*há*(?) *ha-na-e-tá* *á-á-*

mon père, a fait entrer; là, à mon grand-père, il a fait en-

Col. III

ta-e wa-a[a])-*mu-e Ka-tu-wa-á Kar-me-sa-ja*[a]) *vé-á*

trer. Et lui, à moi, *Katuwas*, chef du pays de la ville de

[a]) A lire *véranas* (p. 64 et 81).
[a]) Ou *n*?
[a]) Ou *há*?
[a]) Voir ci-dessus, p. 160, n. 4.
[a]) Ou *ta-e wa-a-e*?
[a]) Erreur du scribe ou cf. ci-dessus, p. 152 (*Karmessa*, des inscriptions sur plomb)?

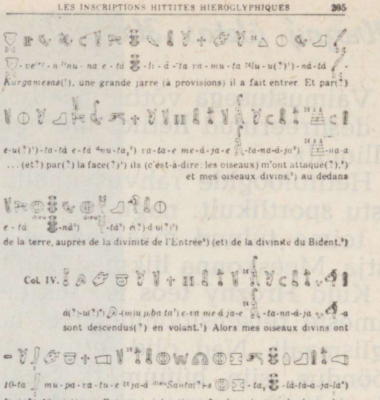

ve(?)*-n*[a]*nu-na e-tá* *á-á-ta wa-mu-ta* *lu-u*(?)*-ná-tá*

Kargamessa(?), une grande jarre (à provisions) il a fait entrer. Et par(?)

e-u(?)*-ta-tá e-tá* *hu-ta*,[a]) *ra-ta-e me-á-ja-e* *-ta-na-á-ja*[a])

...(et?) par(?) la face(?)[a]) ils (c'est-à-dire: les oiseaux) m'ont attaqué(?),[a])

et mes oiseaux divins,[a]) au dedans

e-tá *-ná*[a]) *-tá*[a]) *á*(?)*-á-u*(?)

de la terre, auprès de la divinité de l'Entrée[a]) (et) de la divinité du Bident,[a])

Col. IV.

á(?)*-u*(?) *á-imu pha ta*(?) *e-wa me-á ja-e* *-ta-na-á-ja* *-a*

sont descendus(?) en volant.[a]) Alors mes oiseaux divins ont

10-ta *mu-pa-ra-tu-e* *ja-á* *Santa*(?)*-s* *-ta*, *-tá-ta-a ja-ta*[a])

fixé(?) 10 victimes. Puis moi, à lui (à eux?), dans le temple de ce dieu

Santas(?), dans (? au-dessus de?)[a])

[a]) Ou *ha*?
[a]) Pour ce verbe, cf. aussi col. V (p. 206), Carch. I, A 3, IV (p. 210), p. 213 et Carch. II, A 27 b, III.
[a]) Cf. p. 160, n. 16.
[a]) Ou: (ma) face? Cf. Carch. I, A 3, IV (p. 210).
[a]) Pour ce dernier, voir ci-dessus p. 159, n. 7.
[a]) Ou *ar-ha*?
[a]) Pour ce verbe, voir p. 160, n. 18 et p. 169, n. 1.
[a]) Le mot *ja-ta* semble être une postposition; voir aussi [illegible] *já-tá*[a]), dans CE IX 3, et cf. la postposition *ida-wa-ta* (p. 77).

Näide Hrozný kolmeköitelisest teosest «Hetiidi hieroglüüfilised raidkirjad» (1933—1937). Esimene rida Hrozný tõlkes: «Mina olen Katuva, vürst, Karhemiši linna ja maa valitseja, Luhaša, selle maa valitseja esimene poeg ...» See on üks hetiidi hieroglüüfiliste tekstide tõlkekatseid, mille paikapidavust hilisemad avastused kinnitasid.

uurimused kinnitasid seda. Kuid nende uurimuste valgusel ei pidanud paika suurem osa tema interpreteeritud sõnadest. Sama kehtib ka tema grammatika kohta — hieroglüüfilise hetiidi keele esimese grammatika kohta.

Kuid nende järeldusteni jõudis hetitoloogia alles siis, kui Hrozný enam aktiivselt osa ei võtnud selle teadusharu arendamisest. Otsustavad argumendid esitati Hrozný surma-aastal.

Sõna on H. J. Bossertil

Sellest hoolimata, et Hrozný katset dešifreerida hetiidi hieroglüüfid ei krooninud edu (ja hoopiski mitte selline edu, milles ta ise oli veendunud kuni oma surmani), ei saa tema tööd asjatuks pidada. Hoopis vastuoksa — see tõi muidugi kasu uurimistöö tolleaegse staadiumi, kuid ka tänapäeva seisukohalt.

«Kõigepealt publitseeris Hrozný täiesti autograafiliselt kõik tähtsaimad tekstid, ta tegi seda isegi siis, kui esines märke, millest ta a r u e i s a a n u d,» räägib V. Souček. «Siis kinnitas ta oma interpreteeringuga terve rea juba dešifreeritud märkide õigsust. Ja lõpuks, mis on kõige tähtsam, ta dešifreeris mitu märki õigesti — niimoodi, nagu me loeme neid tänapäeval.»

Pöörame tähelepanu sõnale «tänapäeval». Pilku tagasi heites tundub meile paari hieroglüüfilise märgi dešifreerimine suure edusammuna. Ent ainult pilku tagasi heites — t o l l a l polnud hetitoloogia veel niikaugel, et üksmeelselt eristada, missugused märgid on Hrozný kindlaks määranud õigesti ja missugused mitte. Ja kui hilisemad uuringud selgitasid, et ebaõigeks osutusid Hrozný esimene, teine ja kolmas interpreteering, kaotasid õpetlased usalduse tema uue dešifreeringu vastu, ja juhtus see, mida juhtub ka mujal peale hetitoloogia: koos pesuveega visati välja ka laps.

Kuidas hindab Hrozný avastusi ja vigu kõige kompetentsem mees — õpetlane, kes lõppude lõpuks dešifreeris hetiidi hieroglüüfid? Ta nõustub tšehhoslovakkia hetitoloogi eespool tsiteeritud sõnadega ja vastab otseselt esitatud küsimusele nõnda: «Kui ma suudan mõne sõnaga kokku võtta oma arvamuse Bedřich Hrozný, rahvusvahelisse klassi kuuluva õpetlase kohta, siis tahan ma kõigepealt esile tõsta tema tohutut usinust. See on tema edu alus. Geniaalsus oli temas ühendatud väsimatu töörõõmuga. Tema esimene suursaavutus — hetiidi kiilkirja dešifreerimine ja selle paigutamine indoeuroopa keelte hulka — polnud talle argumendiks, et loorberitele puhkama jääda. Viimase hingetõmbeni jäi ta ustavaks teadusele kui uurija ja rajas teaduses uusi teid. Ta polnud spetsialist selle sõna kitsas mõttes. Ta oli kodus orientalistika kõikides valdkondades, ta töötas nagu arheoloog ja võrdlev keeleteadlane. Hetitoloogia pioneeride generatsioon, kuhu kuulun Hrozný, Forreri, Goetze, Friedrichi, Sommeri, Ehelolfi, Delaporte'i kõrval ka mina, sureb aegamisi välja ... Noortel on kerge näidata meile, vanadele, kus me oleme mööda lasknud ja vigu teinud. Kuid seejuures unustatakse liiga kiiresti, et sellised inimesed nagu Hrozný panid aluse uuele teaduslikule distsipliinile, mida noored peavad millekski enesestmõistetavaks. Hoolimata paljudest vigadest, mille eest mitte keegi meist pole kaitstud, jääb Hrozný orientalistika ajalukku kui selle teadusala üks suuri pioneere ja rajajaid.»

Üheksas peatükk

Pärast hetiidi probleemide lahendamist

Õitsvad karuohakad Hadži Mehmedi niidul

Kui seni Hrozný elutee kõver oli kokku langenud hetitoloogia arengukõveraga, siis pärast «Hetiidi hieroglüüfiliste raidkirjade» väljaandmist hakkavad need kõverad teineteisest eemalduma. Hrozný peab oma hetitoloogilised uurimused lõpetatuks ja näeb enda ees vaba teed eesmärgi poole, mis oli teda juba üliõpilasaastatest saadik ligi tõmmanud «maagilise jõuga»: kirjutada selline Vana-Idamaa ajalugu, milles poleks valgeid lehekülgi.

Peaaegu nelikümmend aastat on ta teinud ettevalmistusi sellise raamatu kirjutamiseks ja oma dešifreerimistegevuses ning arheoloogilises töös on ta näinud üksnes takistuste kõrvaldamist, mis asusid tema kui a j a l o o l a s e teel. 1935. aasta jõulude eel seadis ta valmis patsaka mustandipaberit ja kirjutas esimesele lehele: «Väike-Aasia vanim ajalugu». Kuid enne selle raamatu täieliku väljaande ilmumist (laiendatult haaras see ka India ja Kreeta vanima ajaloo) pidi mööduma neliteist aastat. Ja missugused aastad need olid!

Raamatu kirjutamisel toimis Hrozný samamoodi nagu iga suure sünteetilise töö autor: ta avaldas monograafia — ühelt poolt kannatamatusest, sest kes tahab teadust rikastada, see on ise «kannatamatuse poolest rikas», teiselt poolt enese kontrollimiseks: kuidas suhtuvad tema mõningatesse järeldustesse kolleegid ja lihtsalt asjahuvilised laia üldsuse hulgast. Kuna aga Hrozný töö vastu tunti huvi kogu maailmas, siis ilmuvad tema uurimused, artiklid ja intervjuud loomulikult tšehhi, prantsuse, inglise, saksa ja vene keeles, kuid ka hispaania, hollandi, rootsi, poola, ukraina, leedu, läti, türgi ja armeenia keeles. Ainult võrdluseks: tollal oli kõige tõlgitavam tšehhi kirjanik Karel Čapek; tema romaanid ja draamad ilmuvad kümnes võõrkeeles, Hrozný teosed aga neljateistkümnes!

Oma uurimistulemused avaldab Hrozný enamasti ajakirjas «Archiv Orientální», mille ta asutas 1929. aastal kui Praha Orien-

taalinstituudi häälekandja; mainitud instituuti on koondunud kõige silmapaistvamad tšehhoslovakkia orientalistid. (Peale Hrozný on siin egüptoloog František Lexa, türkoloog ja iranist Jan Rypka, indoloogid Vincenc Lesny ja Mořic Winternitz, arabistid Alois Musil, Rudolf Růžička ja Felix Tauer, religiooniajaloolane ja etnograaf Otakar Pertold, semitoloog Ján Bakoš — kui piirduda kümne kõige kuulsamaga, kelle nimesid teadsid juba tollal vastavate alade eriteadlased kogu maailmas.) Ja et isegi surnud keeltest kõneldes pole elavat sõna võimalik mitte millegagi asendada, siis ei hooli Hrozný tuhandete kilomeetrite pikkustest reisidest, et pidada referaate oma tööst ja diskuteerida õpetlastega pooles Euroopas. Ainuüksi 1935. aastal peab ta ettekandeid ülikoolide ja orientaalseltside palvel Varssavis, Roomas, Göteborgis, Upsalas, Oslos, Stokholmis, Helsingis, Brüsselis, Liège'is, Amsterdamis, Utrechtis, Nijmegenis ... Hiljem ka Riias, Kaunases, Tartus ja jällegi Brüsselis ning Pariisis.

Veel kord sõidab ta Türgisse, et pidada loenguid Istanbuli ja Ankara ülikoolis ja «laiale üldsusele» Kayseris. Kuid too loeng on ainult ettekäändeks, et uuesti pilku heita Kültepele. Kui ta on kaarikult maha tulnud, leiab ta professor Lewy väljakaevamiste jäljed, kelle käsutuses oli «vajalik kapital». Kuid ka tema kaevandid on juba hüljatud ...

Kara-Hüjüki üks armeenlasi tunneb ära «tšehhi bei» ja esitleb talle oma kahte poega. Ta küsib, kas väljakaevamisi jätkatakse. Hrozný kehitab õlgu, kuid lausub hüvastijätul: «Nägemiseni!» Siis läheb ta niidule, mille ostis Hadži Mehmedi pärijatelt. Ta tungib läbi tiheda võsa ja jõuab selle kohani — ta mäletab seda täpselt — kus ta leidis Kaneši kaubanduspalati arhiivi. «Sellel kohal kasvavad õitsvad karuohakad ja liblikad lendavad kuivanud metstillide kohal.»

Täis mälestusi ja lootusi naaseb ta oma kaarikusse ja annab käsu tagasi pöörduda. Pärast reisi Mesopotaamiasse, mis oli pigem informatiivne kui uurimuslik, jääb see tema viimseks reisiks Vana-Idamaa aladel.

Kuid mitte Itta.

„Reis Itta, mida ma soovitaksin igale ajaloolasele!"

«Minu üllatus polnud just väike, kui härra Maradian, Nõukogude Liidu kaubandusliku esinduse šeff Prahas, alustas minuga 1936. aasta kevadel läbirääkimisi loengute suhtes, mida mul tema ettepaneku kohaselt oleks tulnud pidada Nõukogude Liidus. Algul oli juttu sellest, et ma siirduksin pikemaks ajaks Nõukogude Liitu ...» (Nõukogude valitsus pakkus Hroznýle kateedrit ülikoolis, mille ta endale valib, nii pikaks ajaks, kui ta ise kindlaks määrab, ja raha väljakaevamiste sooritamiseks seal, kus ta

seda vajalikuks peab.) Kuid Hrozný ei tahtnud Prahast lahkuda. Seepeale Nõukogude valitsus kutsus teda ametlikult «loenguid pidama ülikoolidesse ja teaduste akadeemiatesse Moskvas, Leningradis ja Tbilisis».

«Ma võtsin selle kutse vastu väga suure rõõmuga: nõnda avanes mulle haruldane võimalus tutvustada nõukogude avalikkust uue hetitoloogilise teaduse murranguliste avastustega, mis rabaval kombel olid muutnud meie vaateid Vana-Idamaa ajaloo kohta, mina ise aga võisin lähemalt tundma õppida äärmiselt huvitavat tänapäevaelu Nõukogude Liidus. Kui ma Nõukogude Liidus viibisin, sain ma veel kutse tulla ettekandeid pidama ülikoolidesse ja akadeemiatesse Bakuus, Aserbaidžaani vabariigi pealinnas, Jerevanis, Armeenia vabariigi pealinnas, ja lõpuks Kiievis, Ukraina vabariigi pealinnas. Nõnda oli mul võimalik ajavahemikus 7. novembrist kuni 21. detsembrini 1936. aastal külastada viit nõukogude vabariiki ja tundma õppida eelkõige nende kultuurielu.»

Enne ärasõitu palus professor Zdeněk Nejedlý, et Hrozný kirjutaks oma reisimuljetest kuukirjale «Praha-Moskva».

«Lugupeetud kolleeg ja sõber, te teate ju, et ma ei ole kommunist, ja nõnda võib juhtuda, et see, mida ma kirjutan, ei meeldi teile!»

«Kirjutage sellest, mida nägite ja milles ise veendusite,» vastas Zdeněk Nejedlý, «kirjutage tõtt! M e i l e meeldib see kindlasti. Võib-olla aga mõnele teisele mitte.»

Ja Hrozný kirjutas. Ta ei piirdunud lühikese artikliga, ta kirjutas terve artiklite seeria «Viies nõukogude vabariigis», mis ilmus järgnevana mainitud ajakirja teise aastakäigu viies numbris (1937—1938) ja hiljem ka omaette brošüürina.

«Alljärgnevalt katsun lühidalt kokku võtta oma mõningaid muljeid Nõukogude Liidust, reisiva ajaloolase muljeid, keda ei huvita poliitika ja kes katsus saada võimalikult erapooletut pilti tänapäevasest elust Nõukogude Liidus . . .»

Kuidas nägi välja see erapooletu pilt? Sellest paistab läbi põhifoon, mis kinnitab, et Hrozný ei saanud aru paljust sellisest, mis oli — ja on — nõukogude tegelikkuses põhiline. Harva tungib ta ühe või teise nähtuse põhjusteni, ta näeb ainult nähtusi endid. Kuid ta näeb neid — ja ta ei kõhkle nende kohta andmast tunnistaja objektiivset seletust. Müncheni-eelses vabariigis polnud see just tavaline, eriti veel ülikooli professorite hulgas. Kuid laseme tal endal kõnelda:

«Ma võin ütelda, et teaduslikus suhtes olen ma oma reisi tulemustega väga rahul. Nõukogude Liidus pidasin ma ettekandeid viies kohas ühtekokku kaksteist korda.» (Loomulikult esines ta siin vene keeles, nii nagu Pariisis prantsuse keeles, Londonis inglise keeles, Istanbulis türgi keeles.) «Moskva koosolekul, mille olid organiseerinud VNFSV hariduse rahvakomissariaat, Teaduste Akadeemia ja Moskva ülikool, viibis kuulajate hulgas ka

hariduse rahvakomissar ... Leningradi koosolekul, mille olid organiseerinud NSVL Teaduste Akadeemia ja Leningradi ülikool, oli esimene kord, 21. novembril umbes 700 kuulajat, teine kord sellesama ülikooli aulas oli kuulajaid umbes 1000, kusjuures 200 üliõpilast ei mahtunud enam saali, mis oli puupüsti täis, ja pidid tagasi minema. Ma toon meelega ära need arvud, et oleks näha, missugust huvi tundis nende ettekannete vastu nõukogude üldsus ja kõigepealt nõukogude õppiv noorus. Ma ei hakka kirjeldama ovatsioone, mis said osaks meie noorele hetitoloogiateadusele. Kuid sellest kõneldes ei saa mainimata jätta, missuguse võimsa aplausi vallandas iga kord mind esitlevate rektorite või professorite märge «sõbraliku demokraatliku Tšehhoslovakkia vabariigi» kohta. Seda panin ma tähele ka muudel juhtudel, et sellest saadik, kui me sõlmisime kaitselepingu Nõukogude Liiduga, on meie vabariik Nõukogude Liidus väga populaarne ...

Minu artiklid ja intervjuud, mis avaldati Moskva ametlikes päevalehtedes, Kommunistliku Partei häälekandjas «Pravda» ja Nõukogude valitsuse häälekandjas «Izvestija» — need ilmuvad mitmemiljonilises tiraažis — levitasid teateid minu ettekannetest Nõukogude Liidu igasse nurka. Nõnda oldi nende sisust hästi informeeritud ja mind tunti kohe ära, näiteks grusiinlasest vagunisaatja rongis, mis sõitis Tbilisist Jerevani, ja armeenlasest kapten laeval, mis sõitis Sevani järvel Ararati lähedal Armeenias, 2000 meetri kõrgusel üle merepinna. Nõnda ongi tänapäeval lai üldsus Nõukogude Liidus hoopis paremini informeeritud hetitoloogilistest avastustest kui kusagil mujal maailmas.»

Hrozný reisib, peab ettekandeid ja paneb tähele. Professorina huvitab teda, kuidas näeb Nõukogude Liidus välja kooliasjandus, ja kõigepealt — omaaegse Austria-Ungari monarhia vähemusrahvuse liikmena — kooliasjandus mittevene aladel. Ta külastab «Bakuus pedagoogilist instituuti, kus õppetöö toimub türgi ja armeenia keeles ja kus käesoleval aastal õpib umbes 1760 üliõpilast, nende hulgas 900 türklast, 570 armeenlast ja 240 venelast. Siin õpetatakse ka ladina keelt ja uutest keeltest kõigepealt saksa keelt ... Mainitud instituudis viibisin ma ka mõningatel loengutel, mida peeti türgi ja armeenia üliõpilasrühmadele. Direktorilt saadud andmete järgi makstakse 93-le protsendile selle instituudi üliõpilastest igakuist stipendiumi 90—180 rubla, vastavalt nende usinusele. Umbes 1000 üliõpilast elab tasuta internaadis.»

«Sellest meil ei kirjutata nõukogude kooliasjanduse puhul,» nendib Hrozný. Evangelistliku pastori pojana tunneb ta huvi «religiooni tagakiusamise» vastu, millest kirjutatakse väga palju. Ta läheb iidsesse katedraali Mtshetes, satub sinna just jumalateenistuse ajaks ja näeb: «Nõukogude valitsus ei takista jumalateenistuste pidamist ... kuid reeglina võtavad nendest osa ainult elatanud inimesed.» Kuid teda huvitavad ka veel muud, täiesti teisejärgulised asjad: kuna ta ise on reumaatik, siis näiteks see, kuidas ravitakse Nõukogude Liidus reumatismi. «Ma külastasin ka Kirovi

füsioterapeutilist instituuti... See on suurepäraselt varustatud kõige moodsamate aparaatide ja vannidega...» Ja nõukogude töötajaid ravitakse siin tasuta! Ta läheb vaatama kolhoosi — «riiklikku õrjamajandit», nagu seda nimetab kodanlik ajakirjandus — ja konstateerib üllatusega: «Kolhoosnikud saavad siin palka oma töö eest ja oma normipäevade järgi.» Ta näeb lastesõimi, sotsiaalset hoolekannet, hoolitsust töötajate eest, terveid lapsi. «Kui see kõik on kommunistlik propaganda,» ütleb ta pärast tagasijõudmist, «siis olgu jumal kiidetud sellise propaganda eest!»

Ja nüüd veel paar tema tähelepanekut sellelt reisilt, mis ei käi enam Ida mineviku, vaid selle oleviku ning tuleviku kohta: «Särava peatüki Nõukogude Liidu elus moodustavad tema teatrid... Need olid alati puupüsti täis. Oma välimusega, oma riietusega jätavad nõukogude teatrikülastajad... hoopis parema mulje, kui mina ootasin.» «Koolilaste, tööliste ja sõdurite suured grupid liiguvad spetsiaalsete giidide saatel muuseumide ja pildigaleriide saalides.» «Sadadesse tuhandetesse ja miljonitesse ulatuvad tiraažid» (vene klassikute teosed) «müüakse läbi juba kahekolme nädala jooksul.» «Tänapäeva Nõukogude Liit kuulub eeskätt nõukogude noorsoole. Ja ka nõukogude režiim, niivõrra kui minul oli võimalik tähele panna, on oma noorsoo peale täiesti kindel.» «Mis hämmastas mind kõige rohkem minu teekonnal läbi viie nõukogude vabariigi, oli see, et kõik 60 rahvast selles hiiglaslikus liitriigis, mis hõivab ühe kuuendiku kogu maakera pindalast, tegelevad süstemaatiliselt kultuurilise ülesehitustööga... On väga huvitav seda kõike näha ja ma soovitaksin igale ajaloolasele kas või üürikene aega olla tunnistajaks sellele, mida mina kogesin.»

Tänapäeval on meil isegi raske ette kujutada, missugune tähtsus oli sellel artiklil esimese vabariigi ajal, sest see levitas tõde Nõukogude Liidu kohta intelligentsi hulgas. Just seetõttu, et selle artikli oli kirjutanud inimene, kelle kohta ei julgenud isegi kõige parempoolsem ajaleht ütelda, et ta on «Kremli agent»... Ja selle kirjutise peamine tähtsus seisnes asjaolus, et see oli mittekommunistlikest ringkondadest pärinev vastus Gide'i laimavale teosele «Tagasitulek Nõukogude Liidust» — vastus, mida polnud võimalik surnuks vaikida, sest siin esitati fakte, mille õigsuses oli veendunud maailma üks kõige lugupeetumaid teadlasi.

Apoliitiline professor

Sellest kõigest hoolimata kinnitas Hrozný enda kohta alati — ja ta oli selles veendunud —, et tema on «absoluutselt apoliitiline» inimene. Kui sõbrad talle meelde tuletasid, et tema kompromissitu seisukoht rahvusküsimuses Austria monarhia ajal oli ometi poliitiliste veendumuste avaldamine, vastas ta: «Mida te veel välja

ei mõtle — see oli ainult enesestmõistetavus!» Kui talle räägiti, et tema taotlus levitada rahva hulgas teadusalaseid teadmisi on tema demokraatlikkuse avaldumisvormiks, sõnas ta: «See on ainult teadusliku töötaja kohus.» Ja isegi oma fašismivastaseid vaateid ei pidanud ta poliitilisteks: «See on inimese südametunnistuse asi.» Lausa ujedalt hoidus Hrozný mistahes avalikust märkusest vabariigi siseolukorra kohta ja «jättis selle poliitikutele», ta pühendus oma teadusele, oma kuulajatele, oma perekonnale. Kui aga vabariigi president — tema vanem professorist kolleeg Viini ja Praha ülikoolides — pidas vajalikuks, et ta viibiks mõnel tähtsal diplomaatilisel vastuvõtul, pani Hrozný meeleldi fraki selga ja läks Hradi[1]; kuigi ta laskis kasutada oma nime vabariigi välispropaganda huvides, ei lasknud ta seda mitte iialgi kasutada «poliitilise kapitali kaevandamiseks», ehkki näiteks agraarpartei liikmed ja rahvusdemokraadid seda üsnagi innukalt taotlesid.

Siin me hinnangut ei anna, konstateerime ainult fakte. Ja kui näib, et me kaldume kõrvale teemast «Hrozný ja hetiidid», siis kaldume me natukeseks ajaks kõrvale üksnes hetiitidest, sest tollal oli nendest eemaldunud ka Hrozný ise. Ta pidas seda probleemi põhiliselt lahendatuks. Kuid ees ootasid teised probleemid . . .

Pärast Nõukogude Liidust naasmist hakkas ta tegelema vanima rahvasterändamisega ja indoeuroopa tsivilisatsiooni allikatega. Hoolimata oma «apoliitilisusest» ei jäänud talle kuulmata, et läänepiiri tagant kostavad hääled, mis nõuavad tema rahva ümberasustamist, samuti nagu ei jäänud talle märkamata, et seal on tulnud võimule «hullumeelsed, kes ähvardavad Euroopa kultuuri aluseid». Ta tegi vahet sakslase ja sakslase vahel: ta säilitas sidemed enamikuga oma saksa kolleegidest, kuid katkestas ametliku koostöö teaduslike asutustega, mis asusid natside kontrolli all; iialgi ei võtnud ta vastu ühtegi küllakutset hitlerlikult Saksamaalt. Kui hädaoht vabariigile ja rahule oli muutunud ähvardavaks, paneb ta oma lootused Nõukogude Liidu jõule ja tervitab seda riiki südamlike sõnadega oma artiklis, mis ilmus koguteoses «Tšehhoslovakkia Nõukogude Liidule XX aastapäevaks». Ja kuna Hrozný pole passiivne inimene, otsustab ta — ehkki peab seda apoliitiliseks teoks — võitlusesse astuda fašismi ja sõja vastu: 1938. aasta mais katkestab ta oma töö uurimuse kallal «Sumeri-Akkadi suhted Egiptusega IV aastatuhandel e. m. a.» ja kirjutab hoiatuse, mille avaldab hiljem ajakirjas «Pax», Rahvusvahelise Kultuuritöötajate Liiga häälekandjas: «Husi kodumaa saatus on Euroopa saatus!»

Pärast Münchenit on Hroznýl võimalik emigreeruda. Tollal on tema kuuekümnenda sünnipäevani jäänud kõigest pool aastat. Ta keeldub: «Ma ei ole sõdur, kes oskaks sõdida, ega poliitiline

[1] Hrad — Praha kreml.

juht, kes suudaks seda paabelit parandada.» (Oma poliitikute süü läbi sattus Uus-Babüloonia riik VI sajandil e. m. a. sellisesse olukorda, et ta kaotas liitlased ja piirikindlustused, ent tema valitsejad, kes katsusid endale tagada eesõigusi, mida me võime julgesti klassiprivileegideks nimetada, andsid 539. aastal e. m. a. Babüloni ilma võitluseta Pärsia kuningas Kyrosele.)

Ta jääb Prahasse ka pärast 15. märtsi 1939. aastal[1] ja loodab, et kui ta jõuab lõpule oma teosega «Väike-Aasia vanim ajalugu», siis on haakristilipp Hradilt kadunud. Ta võtab vastu kõige kõrgema akadeemilise koha Karli ülikoolis ja võtab selle kui vastutusrikka ülesande: purjetada koos oma *Alma mater*'iga üle okupatsioonimere.

Kuid tegelikkus ületab tema kõige süngemad kartused. Vaevalt on Hrozný jõudnud rektori ametisse astuda, kui kõlavad kogupaugud SS-laste püssidest ja tšehhi üliõpilaste veri niisutab Praha tänavasillutist, kümnete noorte süütute inimeste veri, kelle ainuke patt seisnes selles, et nad laulsid oma kodumaa hümni oma kodumaal.

Hrozný saab sellest teada oma kabinetis. Ja otsekohe helistab ta ka protektoraadi valitsuse peaministrile:

«Härra kindral, minu üliõpilasi tulistatakse! Sekkuge! Jalamaid!!»

«Ma teen, mida suudan,» vastab Eliáš, «ma teen rohkemgi, kui ma suudan. Kuid seni...»

«Seni, mis seni! Seni lastakse meil kõik noored maha!»

Hrozný on vapustatud. Kuid kõige halvem seisab veel ees. Arstiteaduse üliõpilase Opletali surm oli ainult algus ja tema matus ainult signaal sellele põrgumarule, mis hakkas märatsema tšehhi koolide ja kogu tšehhi rahva kohal. Nagu ülikooli kõikide internaatide ja õppehoonete ette, nõnda sõidab raskete veoautode kolonn suure mürinaga ka õigusteaduskonna hoone ette, kus asub rektoraat. Autodelt hüppavad maha mehed, kes kannavad musti ja rohekashalle mundreid, ja pööravad laskevalmis automaatide suudmeavad maja poole. Hrozný märkab neid dekaan Wenigi kabineti aknast — ühe hetkega on mõlemad vestibüülis.

«*Halt!* Välja, lontrused! *Hinaus! Sofort hinaus!*»

Automaatidega relvastatud robotid kuulevad käske, mille automaatseks täitmiseks nad on välja dresseeritud. Nad jäävad seisma. Ja nad taanduvad!

Hrozný tunneb ennast olukorra peremehena:

«*Der Kommandant soll sich bei mir melden!*»

Ja allohvitser, kelle mundrikuue krae paelaga ääristatud, saatis kaks meest ülemuse järele. Ta oli nii hämmastunud, et ei küsinudki, kes ja missuguse õigusega teda käsutab.

Minut, mille jooksul võib juhtuda kõike, kui närvid ülès ütlevad. Teraskiivrid tõmbuvad kahele poole ja kohale jõuab ülemus.

---

[1] Sellel päeval okupeerisid hitlerlased Tšehhoslovakkia.

Hrozný ootab teda juba väljas ukse ees. Pikk, seljas must ülikond nagu alati, käed seljal, väärikas nagu see asutuski, mida ta esindab.

«Mina olen ülikooli rektor,» teatab ta rangelt puhtas saksa keeles. «Siin on akadeemiline territoorium. Kehtivate seaduste järgi ei tohi siia tulla mitte keegi ilma minu loata. Ei politsei ega sõjavägi!»

«Aga . . .» katsub valvel seisev ohvitser vastu vaielda.

«Ei mingit «aga», te olete ometi sõjaväelane ja ülemusena peate ju seadusi tundma!»

Ohvitser neelab vastuväited alla.

«*Wird geschehen,*» surub ta läbi hammaste. Ta pöördub ümber, annab käsu — ja rautatud saapakontsad hakkavad graniitplaatidel klõbisema, lähevad majast välja.

See kõlab uskumatult. Kuid need inimesed kohtasid esimest korda vastupanu — see oli neile midagi nii uut, nii ootamatut, eeskirjades ettenägematut, et nad segadusse sattusid ja tõesti taandusid. Suurima sakslase sõnadega üteldes: «Kärbsejalg lävepakule — ja laskiski deemon end petta!»

Ta laskis end petta ainult hetkeks. Kuid Hroznýle piisas mainitud hetkest veel selleks, et käendusele võtta rühma üliõpilasi, kes olid tänavalt kinni püütud ja veoautole laaditud, mis starteririkke tõttu ei liikunud paigast. Hrozný kinnitas, et need üliõpilased viibisid tema loengul, ja nõudis nende vabastamist. Umbes kümme õigusteaduse üliõpilast kasutas ohvitseri kõhklemist ja hüppas autolt maha. Siis hakkaski mootor mürisema, uks prantsatas kinni, ja viimasest sõjaväeautost, mis viis ära üliõpilasi, jäi maha ainult halvasti põlenud bensiinilehka ning lämmatavat suitsu . . .

Oma kantseleis, ümbritsetud kohkunud nägudest, värises Hrozný nagu palavikus.

«Ainult mitte alla anda!» kordas ta. «Meid kõiki võidakse arreteerida, maha lasta, kuid — julge sureb ainult üks kord, arg iga päev. Seda ütleb Shakespeare.»

Hrozný akadeemilist territooriumi kaitsmas — see on ainult üks episoode, mis kokku moodustavad suure raamatu meie rahva võitlusest fašistlike okupantide vastu. Ent kas võib selline episood puududa hetiidi keele dešifreerija eluloos, ehkki sellel pole mingit pistmist hetiitidega?

Ja kui me ütleme «episood», siis ei mõtle me selle all muidugi mitte «teisejärgulist sündmust» — eriti selge on see edasiste sündmuste valguses. Veel samal päeval (see päev, 17. november on nüüd rahvusvaheline üliõpilaspäev) kuulis Hrozný raadiost, et tšehhi kõrgemad koolid suletakse kolmeks aastaks. Nad jäid suletuks okupatsiooniaja lõpuni.

Selles koonduslaagris, mida kutsuti «protektoraat», sulges Hrozný end oma kabinetti. Kuid mitte ilma protestita.

Pärast kõrgemate koolide sulgemist ei saanud ta pidada oma

rektoriametisse astumise ettekannet. «Kuid ettekanne saab peetud! Kui mitte ülikoolis, siis ülikooli kõrval!»

Hrozný valis endale teemaks «Vanimad rahvasterändamised ja protoindia tsivilisatsiooni probleem». Ei saa kuidagi ütelda, et see oleks olnud 1939. aasta sügisel just väga ligitõmbav teema. Kuid Hrozný otsustas pidada oma ettekande Praha kõige suuremas lektooriumis, Linnaraamatukogu peasaalis, ja kuulutustele laskis ta panna ka oma rektoritiitli. Saal oli puupüsti täis, ja puupüsti täis oli see ka siis, kui ta pidas kordusettekande. Selle tõsiasja hindamisel langesid hiljem prahalaste ja saksa okupantide seisukohad imetlusväärse täpsusega ühte: «See oli demonstratiivne žest.»

Ettekanne ise, hoolimata kogu oma teaduslikust asjalikkusest, oli niisama demonstratiivne. Selles rõhutas Hrozný igasuguste valdutuste mööduvat iseloomu, tõstis esile semiitide ajaloolist tähtsust inimkultuuri aluste rajamisel, terve rea näidete najal tõestas ta, missugune mõttetus on õpetus kõrgematest ja madalamatest rassidest, ja samuti ei hoidnud ta endale mürgist müksu, et «svastika, see tähendab haakrist» on semiitliku päritoluga ornament... Need aktuaalsed vihjed olid nii hoolikalt põhjendatud nelja ja viie tuhande aasta vanuste dokumentidega, et see ettekanne võis natuke aega pärast tema esitamist ka trükis ilmuda — loomulikult ilma arvukate päevakohaste müksudeta.

„Surnute linn" ja küsimused Induse kallastel

Kuid Hrozný rektoriametisse astumise ettekande tähtsus ei seisnenud üksnes nendes välistes — ja võime kõhklematult ütelda — poliitilistes momentides. Oma sisuga äratas see võrdselt tähelepanu nii teaduslikus maailmas kui ka laias avalikkuses.

Kõigepealt tegi Hrozný sellega teatavaks resultaadid, mida ta oli saavutanud mitu aastat kestnud uurimistööga kõige tuntumate muistsete rahvaste (nende hulgas ka hetiitide) algkodu küsimuses. Siis formuleeris ta oma seisukohad esimese meile tuntud «suure rahvasterändamise» aja ja suuna kohta. Ja kolmandaks teatas ta, et on jõudnud Induse kallastel paiknevate iidsete tsivilisatsioonide muististe uurimisega niikaugele, et võib esitada — ehkki reservatsioonidega — esimesed tulemused, mis on saavutatud protoindia rahvaste kirja dešifreerimisel ja mainitud rahvaste rassilise kuuluvuse määramisel.

Millest oli siin jutt? Induse jõe basseinis, Mohenjo Daro («Surnute linn») ja Harappa rajoonis hakati möödunud sajandi keskpaigast alates leidma ebatavalisi pitsateid ja amulette, mille stiil viis teadlased kimbatusse: nad ei suutnud kindlaks määrata, missugune iidne, meile tuntud rahvas on need loonud. Need olid väikesed kunstiteosed: lausa realistlikult kujutatud härgade, tiigrite, inimolendite, puude pildid — koos ornamentidega, mis kind-

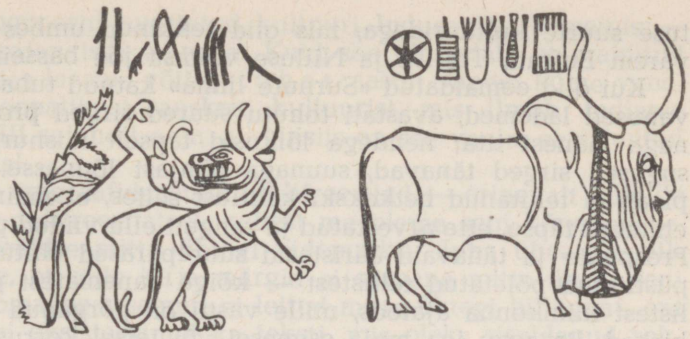

Protoindia pitsatid hieroglüüfiliste kirjadega. Seni pole mitte keegi neid dešifreerida suutnud. Hrozný interpretatsioonid: esimese kohta «Inimene-härg Enkidu võitleb sarvilise tiigriga, Siao pitsat» ja teise kohta «Küürselg-härjaga Brahmi suurmaja pitsat» osutusid ebaõigeteks.

l a s t i polnud ainult ornamendid, vaid hoopis kiri! Ainsa pilguga oli selge, et need on igivana kultuuri muistised, ehkki külapiigad kandsid neid nöörile aetuna kaela ümber koos Jabloneci pärlitega.

Siin seisis teadus uue mõistatuse ees. India ja inglise arheoloogid nägid palju vaeva, et leida kohta, kust need pitsatid ja amuletid pärinevad. Nad aimasid, et peale nende esemete leidub seal veel üht-teist — ja nad ei eksinud!

1921. aastal alustas Harappas väljakaevamisi hindulane Rai Bahadur Dadža Ram Sahmi. Peagi tegi ta kindlaks, et siin oli keegi kaevanud enne teda — inglise ehitusfirma oli võtnud siit kruusa Karatšist Lahoresse viiva raudtee rajamiseks. Niisiis tabas seda igivana linna samasugune saatus nagu näiteks Nebukadnetsari Babüloni, mille varemetest ümberkaudsete külade elanikkond veel meie sajandil vedas ära telliskive, et ehitada nendest oma hurtsikuid ja loomalautasid. Kuid sellest hoolimata oli leide — pitsateid, terrakotakujukesi, keraamikat ja ehituste jäänuseid — nii ohtrasti, et veel aastatel 1926—1934 jätkas väljakaevamisi edukalt Madhu Sarup Vats.

Teine india arheoloog R. D. Banerdži kaevas 1922. aastal Mohenjo Daro künkast välja budistliku jumalakoja koos kloostriga, mis pärines esimesest sajandist e. m. a. Seejuures sattus ta palju vanemale kultuurkihile ja kutsus konsultatsiooniks kohale söör John Marshalli, kes oli tollal kõikide Indias sooritatavate inglise arheoloogiliste väljakaevamiste juhataja.

Marshall vaatas selle koha üle ja teatas, et ta ise hakkab siin kaevama. Ta juhatas väljakaevamisi viis aastat, siis — kuni 1931. aastani — jätkas neid tema kaasmaalane E. J. Mackay. Nende töö tulemuseks oli uue, senitundmatu kultuuri avastamine Induse jõe basseinis — india paralleel sumeri-babüloonia-assüüria ja egip-

tuse suurte kultuuridega, mis olid tekkinud umbes tuhat aastat varem Eufrati, Tigrise ja Niiluse võimsa jõe basseinis.

Kui olid eemaldatud «Surnute linna» katnud tuhandete aastate vanused lademed, avastati tohutu suured sirged prospektid, suunaga läänest itta; nendega lõikusid täpselt täisnurga all samasugused sirged tänavad, suunaga põhjast lõunasse. Linna põhiplaan ei tekitanud hetkekski kahtlust selles, et mainitud linn oli ehitatud täpse, ette arvestatud ja rangelt ellu viidud projekti järgi. Prospekte ja tänavaid ääristasid suurepärased ehitused, mis olid püstitatud põletatud tellistest — kõige vanematest põletatud tellistest inimkonna ajaloos, mille vastu on põrganud arheoloogide kirkad. Peaaegu iga maja esimesel või teisel korrusel oli vannituba, kust musta vee viis minema äravoolukanal, mis suubus linna kanalisatsiooni tänavasillutise all. Üks suurimatest hoonetest osutus luksuslikuks avalikuks saunaks; eriti hästi olid ehitatud ümmargused tellistest kaevud, mille äärtel näeme veel tänapäevalgi sügavaid vagusid: neid kündsid sinna köied, mille otsas ämbreid alla lasti. Ja mis oli kõige huvitavam: ehkki Marshall ja Mackay kaevasid peaaegu kümme aastat, ei leidnud nad mitte ühtegi hoonet, mille kohta nad oleksid võinud veendunult ütelda, et see on endine tempel! Harappa polnud nii esinduslik ja ka seal ei leitud templit — see-eest aga suuri ühiskondlikke kaubaladusid, peamiselt viljaaitu.

Selle liiva ja kruusa seest, mida töölised labidatega pervele viskasid, leiti pidevalt täiesti omapärases stiilis ja vaieldamatu kunstilise väärtusega kujukesi, arvukalt majapidamistarbeid, keraamikat, nõusid ja vaase (mis olid peaaegu äravahetamiseni sarnased; üks noorimatest ajaloolastest ongi märkinud, et Mohenjo Daros pidi kindlasti tegutsema standardiseerimise büroo). Leiti tõendeid ka selle kohta, et nende linnade elanikud tundsid puuvillast riiet, teraviljadest otra ja nisu, metallidest kulda, hõbedat, vaske, seatina, inglistina, pronksi ja elektroni (rauda mitte). Siit leiti ka selliseid täringuid, mida me tänapäeval kasutame, ja liikuva peaga savist loomakujukesi, millest tunneksid rõõmu ka meie lapsed, kellele mehaanilised lelud on enesestmõistetavad asjad. Ja kui Marshall ning Mackay olid kokku arvanud «hieroglüüfidega» pitsatid, tegid nad kindlaks, et neid on üle 2500!

Õpetlaste peatähelepanu koondus loomulikult pitsatitele. Nende epigraafide dešifreerimine võis selgitada saladuse, mis ümbritses «Surnute linna» tekkimist ja hävingut, ja anda vastuse küsimusele, kes olid loonud selle hämmastavalt küpse kultuuri, mille kohta polnud säilinud ajalooallikates vähimatki märget.

Mohenjo Daro ja Harappa (ja mõningate hiljem avastatud väiksemate linnade) õitseaega õnnestus küllaltki täpselt kindlaks määrata. Siit pärinevaid pitsateid oli leitud ka Babülonist, arheoloogilistest kihtidest, mis kuulusid Sargon I valitsusaega; too kuningas tõusis troonile umbes 2400. aasta paiku e. m. a. Järelikult me võime dateerida need — ja seega ka nendel leiduva

kirja ning kogu seni avastatud kultuuri Induse jõe basseinis — XXV—XXII sajandisse e. m. a. Kuid see tähendab, et mainitud kultuur on laias laastus võttes t u h a t aastat vanem kõige vanemast indoeuroopalikust sanskriti kultuurist, mis ilmub Indiasse alles XVI—XIII sajandil e. m. a.[1] Niisiis on see vanim seni tuntud kultuur Indias!

Protoindia epigraafide puhul dešifreerijad — erinevalt kõikide teiste kirjade dešifreerijatest, kellest me oleme seni kõnelnud — ei leidnud üleüldse mitte ühtegi pidepunkti. Juba üheainsa pilguga on selge, et selle kirja märgid ei sarnane mitte ühegi seni tuntud kirja omadega, samuti ei leitud mitte ühtegi bilingvat, ent selles kirjas ei eksisteerinud ka teksti, mis oleks sisaldanud rohkem kui kakskümmend märki; enamikul pitsatitest on ainult kolm või neli märki. Tõenäoliselt on need nimed, ent isegi kui need oleksid kuningate nimed — mitte ühtegi nime tollest ajast ja nondest kohtadest pole meile säilitanud Babüloonia, Egiptuse ja muud allikad!

Professor J. Friedrichil on kindlasti õigus, kui ta ütleb (teoses «Hetiidi hieroglüüfide dešifreerimise ajalugu», 1939), et «mitte millestki pole võimalik midagi dešifreerida; kus puudub igasugune võimalus millelegi tugineda, nagu on praeguseni lugu Induse jõe basseini Mohenjo Daro kirjaga... seal võib loota edule ainult diletant või fantaseerija.»

Hrozný polnud diletant ega fantaseerija, ent sellest hoolimata katsus ta seda kirja dešifreerida. Kõigepealt ta ei uskunud, et temal puuduks «igasugune võimalus millelegi tugineda»; Ees-Aasia kultuurid olid omavahel liiga tihedalt seotud selleks, et niisugust võimalust ei eksisteeriks. Pika uurimise ja väga keerulise meetodi kasutamise abil leidis ta «protoindia kirja mõningate märkide ja hetiidi hieroglüüfilise kirja märkide vahel hämmastava sarnasuse»; hetiidi hieroglüüfkirja kohta arvas ta, et on selle dešifreerinud, nende sarnasuste põhjal katsus ta mõningaid protoindia märke kindlaks määrata ja mõningatel pitsatitel leiduvat teksti lugeda.

Nagu teame, ka sellel problemaatilisel toetuspunktil, mis oleks võinud talle lootust anda edu saavutamiseks, oli väga vähe ühist kuulsa «Archimedese toetuspunktiga», mida ta alati otsis. Hrozný dešifreering hetiidi hieroglüüfide puhul, enamiku «usaldusväärselt äraloetud» märkide puhul, osutus ebaõigeks. Niisiis ei pea paika järeldused, milleni ta selle põhjal jõudis, ja see käib nii tema rektoriametisse astumise ettekande kohta 1939. aastal kui ka tema teose «Väike-Aasia ja Kreeta vanim ajalugu» kohta, mis ilmus aastal 1949.[2]

---

[1] See dateering pole üldtunnustatud.

[2] Protoindia kirja dešifreerimisel töötab grupp nõukogude teadlasi J. V. Knorozovi juhtimisel. Oma töös kasutavad nad arvutusmasinate abi.

Kreeta probleem — ajaloo suurim saladus

Kuigi Hrozný poolt sooritatud protoindia kirja dešifreerimine osutus tema teiseks veaks, pidi sellele veel järgnema ka kolmas. 1940. aastal hakkas ta ründama Kreeta probleemi, «ajaloo suurimat saladust». Tema lüüasaamine oli otse traagiline.

Muinasjutuline Kreeta — «on kesk tõmmukat merd üks saar, nimi sellel on Kreeta. Kaunis ja rikas see maa, igalt poolt teda piiravad lained» — nõnda laulab temast Homeros. Missugust probleemi kujutas ta endast keeleteadlastele, seda näeme otsekohe «Odüsseia» XIX laulu 173. värsist alates: «Üheksakümmend tal linna ja loendamatult on rahvast. Palju on hõime tal koos: ahhailastel siin asupaik on, eteokreetidel seal ning vaprail küdoonia meestel, kolmel ka doorlaste hõimul, pelasgidel taevasevõrdseil.»

Kuid see on ainult v i h j e Kreeta probleemile. Missugune pidi see maa olema, kui näiteks selle valitseja, «targa Minose» nimi on säilinud meie päevini ilma igasuguste ajalooliste tõenditeta, ainuüksi suulise traditsiooni kaudu sellest ajast, mil kreeklased olid veel barbarid? Missugused pidid olema ehitused «Knossoses, mis linnadest suurim», kui kreeka mütoloogia pani nende loomise legendaarse Daidalose arvele? Ja missugune võim pidi olema Kreeta kuningal, kes «igal üheksandal aastal aulise Zeusiga kohtus», et anda alust kreeka müüdi tekkimiseks, mille järgi ateenlased pidid talle maksma verist tribuuti seitsme nooruki ja seitsme tütarlapse näol. Kreeta kuningas laskis need noored Minotauruse ette heita — too oli kas härg inimese peaga või inimene härja kerega — kuni Theseus Ariadne abiga koletise tappis.

Aastal 1900 (meie ajaarvamise järgi) näis, et lõpuks ometi lahendatakse Kreeta probleem. «Sparta» hieroglüüfilise kirja jälgede otsinguil sattus Kreetale inglane Arthur Evans (1851—1941). Ta kavatses seal viibida nädal aega, kuid jalutuskäigul tänapäeva Iraklioni ümbruskonnas märkas ta kreeka arheoloogide väljakaevamiste jälgi, ja kuna teda köitsid seni tundmatud arhitektoonilised elemendid, hakkas ta ise kaevama. «Üks aasta tööd — ja Kreeta saladus ei ole enam saladus.» Kuid Evansi kaevamised ei piirdunud ühe ega kahe aastaga, ta kaevas k o l m k ü m m e n d aastat, ja tema tööliste labidad tõid päevavalgele peale «kuningas Minose labürindi» igivana suure kultuuri kõige rikkamaid muistiseid. Ja peaaegu igaüks nendest muististest asetas kõige erinevamate erialadega ajaloolased uute probleemide ette.

Päevavalgele tulid Kreeta ülikute lossid ja paleed. Ent ükskõik kui palju Evans ka ümbruskonnas kaevas, linnamüüre ta ei leidnud. Sellele hämmastavale faktile otsisid arheoloogid ja ajaloolased aastaid seletust. Kas hävitasid vallutajad selle müüri? Või pidid lüüasaanud kreetalased selle lammutama, nii nagu tegid seda ateenlased oma «Pikkade müüridega» Phaleroni sadamas? Aga millega seletada, et ei leita müüri vundamenti? Praegu me

teame: kreetalased ei kindlustanud oma losse, paleesid ja linnu, sest Kreeta kindlusemüüriks oli võimas laevastik ja Kreeta kuningas oli «tõeline merede valitseja».

Leiti tõendeid kreetalaste, eriti nende ülikute elu kohta: suurepärased, tänapäevani värvides säravad seinamaalingud Knossose palees ja nendes lossides, mis avastati Phaestuses, Malias ja teistes kohtades. Kes lõi need freskod? Kes olid need peened daamid rafineeritult sätitud tualettidega, koketsete naeratustega, mingitud huultega, kellele õpetlased panid nimeks «pariisitarid»? Mis asi pani noorhärrasid eelistama jalutuskäike liiliatest ja safrankrookustest ülekülvatud parkides jahipidamisele ja sõdimisele? Mispärast mitte ükski selle kultuuri kunstnik pole kujutanud iialgi sõda, sõdalasi, lahinguid, piiramisi, vangivõtmisi — stseene, mida näeme peaaegu igal teisel babüloonia või assüüria reljeefil? Kes kreeta arhitektidest tuli sellele mõttele, et ehitas siinses maaväringute piirkonnas elastsete seintega hooneid — kiviplokkide kihid vahelduvad puidust vahekihtidega? Millal hakkasid siinsed valitsejad ehitama oma paleedesse vannitube, vesikäimlaid ja «kliima reguleerimise seadmeid», sooja ja külma õhu juurdevoole, mis hoidsid toatemperatuuri ühtlasel tasemel?

Missugusele ühiskondlik-majanduslikule vundamendile püstitas kreeta rahvas oma suurepärased ehitused, oma kunsti, oma kultuuri, oma optimistliku maailmavaate, mis ei tundnud hirmu surma ees? Missugune oli Kreeta poliitiline kord?

Sellest probleemide labürindist võis õpetlasi välja viia üksnes uus Ariadne lõng: kreeta kirja dešifreerimine. Või täpsemalt: kreeta kirjade dešifreerimine. Evans oli välja kaevanud tuhandeid kirjalikke dokumente ja määranud kindlaks kolm kirjaliiki: 1) hieroglüüfid, 2) lineaarne kiri, ilmselt vanemat tüüpi («A») ja 3) lineaarne kiri, nooremat tüüpi («B»). Kuid nüüd on vaja lisada, et mitte kusagil ei leidnud ta ühtegi bilingvat ja samuti ei teadnud mitte keegi, mis keeles on leitud epigraafid kirjutatud. Ja meenutada seda, mida me juba teame teises seoses: et aastani

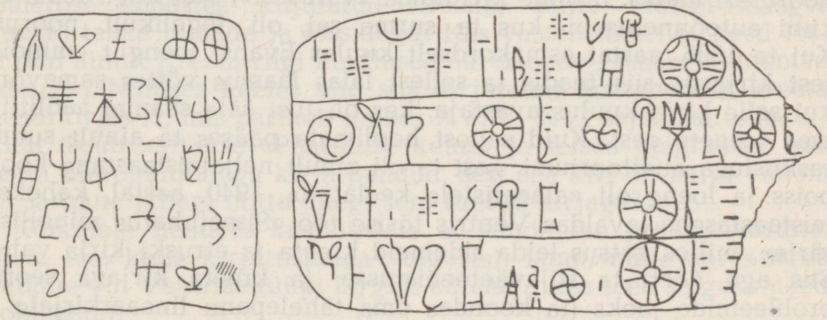

Kaks tahvlit nendest tuhandetest, mida Evans Kreetal välja kaevas. Vasakul kreeta lineaarkirjaga «A», paremal kreeta lineaarkirjaga «B».

1940, millal Hrozný hakkas kreeta kirjaga tegelema, oli publitseeritud vaid tühine murdosa tahvlitest.

Tõsi küll, Hrozný polnud esimene, kes võttis ette selle perspektiivitu rünnaku, ja see polnud ka esimene perspektiivitu rünnak, mille Hrozný oli ette võtnud. Ta lootis, et sunnib oma kangekaelsusega õnne endale naeratama nagu 1915. aastal. Sedapuhku polnud küsimuses isegi «teaduslik triumf kui niisugune» — siin asus lihtsalt antiikaja kaardil valge laik, mille poole osutasid nooled nii hetiitide impeeriumist kui ka Babülooniast, oli tarvis see laik likvideerida.

Kõigepealt katsus kreeta kirja dešifreerida Evans ise. Kuid suur teadlane osutus inimesena väikeseks: tema *unfair* talitusviis ei võimaldanud teistel dešifreerijatel tööle asuda, leitud tekstid peitis ta ära, kõigile kättesaadavate tekstide uurimist aga takistas. Kui Kreetale saabus soomlane J. Sundwall, kreeta kirjade dešifreerimise seenior, õnnestus tal Iráklionis ainult 36 tahvlit kopeerida — ja isegi nende pärast oli Evans tema peale vihane!

Peale Evansi ja Sundwalli töötasid kreeta kirja dešifreerimise kallal inglane A. E. Cowley ja itaallane P. Meriggi, hetiidi hieroglüüfide kaasuurijad ning kaasdešifreerijad. Ameerikas tegelesid sellega F. L. Bennet ja eelkõige A. Kober, Kreekas K. D. Ktistopulos, Bulgaarias V. Georgijev, sakslastest H. T. Bossert ja E. Sittig, Inglismaal J. Chadwick ja Evansi õpilane J. Myres. Tõesti, raske on katkestada isegi nimede loetelu — need kõik on tõsiste õpetlaste, klassikaliste filoloogide, arheoloogide ja orientalistide nimed. Ainult üks kreeta kirja dešifreerijatest polnud tunnustatud õpetlane, vaid arhitekt, kes oli spetsialiseerunud kooliinventari standardiseerimisele ja kes sõja ajal oli tüürimees Briti kuninglikus lennuväes. Tema nimi oli Michael Ventris, ja tema nime toome siin ära ainult seetõttu, et tema selle kirja d e š i f r e e r i s.

Michael Ventris (1922—1956) tundis erakordset huvi vanade kirjade — eriti etruski ja kreeka kirja vastu juba varasest noorusest alates. (Peame kirjutama «varasest», sest kogu tema elu kuni autoõnnetuseni, kus ta surma sai, oli tegelikult noorus.) Kui ta 1936. aastal esmakordselt kuulas Evansi loengut «minoilisest kirjast», siis teadis ta sellest laias laastus võttes samavõrd, kui selle kirja kuulus avastaja, kes oli just äsja saanud aadlitiitli oma teenete eest. Kuid sellest hoolimata pääses ta ainult suurte raskustega auditooriumi, sest ta oli ainult neljateistaastane koolipoiss ja loeng oli «alaealistele keelatud». 1940. aastal, kaheksateistaastasena, avaldas Ventris tõsise töö «Sissejuhatus minoilisse kirja», milles katsus leida sidemeid kreeta ja etruski kirja vahel. Siis aga võeti ta sõjaväeteenistusse, ja kreeta kirjaga seotud probleemide jaoks (ta koondas oma tähelepanu lineaarkirjale B) jäi tal üle ainult aeg tema pommituslennuki maandumisest uue stardini: peale selle sai talle osaks niisugune ebaõnn, et pärast

1945. aasta 9. maid teda ei demobiliseeritud, ta pidi jätkama sõjaväeteenistust Lääne-Saksamaale paigutatud Inglise okupatsioonivägedes. Kuid vaevalt oli ta mundri seljast võtnud, kui ta asus uue hooga Kreeta probleeme lahendama. Ta fikseeris täpselt oma uurimistööde käigu, ta litografeeris oma «Töömärkmed» ja saatis need umbes kahekümnele asjahuvilisele «kogemuste ja kriitika vahetamise huvides». Kui John Myres 1952. aasta kevadel publitseeris tekstid (umbes 2700 tahvlit), mida Evans oli saladuses hoidnud, sai ka Ventris oma kätte rikkaliku faktilise materjali. 5. juunil 1952. aastal tuli talle mõte — selle mõtte oli ta omal ajal juba hüljanud ja seda mõtet olid erinevates variantides väljendanud Hempl, Person, Stawel ja Georgijev — et nende tekstide keeleks võib v a n a k r e e k a k e e l olla. See oli tõesti «õnneliku silmapilgu» mõttevälgatus, kuid selle silmapilgu olid ette valmistanud need pikad aastad täis võrdlemisi, analüüse, tundmatute sõnade klassifitseerimist lõppude järgi jne., kogu see aeg, mille kestel tal oli õnnestunud, nagu on seda tabavalt iseloomustanud prantsuse filoloog Chantraine — «koostada tekstide grammatika enne nende interpreteerimist».

Idee paikapidavust kontrollitakse selle realiseerimisega: Ventris asus kõrvutama kreeta (täpsemalt: mükeene) ja kreeka sõnu, ja 1952. aasta sügiseks oli ta nii kaugele jõudnud, et oli koostöös Oxfordi klassikalise filoloogi Chadwickiga kindlaks määranud kokkulangevuse enam kui 500 juhul. Ühtlasi tegi ta kindlaks, et nendes dokumentides, mida olid leidnud Evans Kreetal ja kreeklane Tsundas «kullarikkas» Mükeenes Kreekas, langevad kokku nii kiri kui ka keel. Lõpliku kinnituse oma teooriale saavutas ta siis, kui luges edukalt läbi ja dešifreeris kreeta-mükeene tekstid nendelt tahvlitelt, mis ameerika arheoloogi C. W. Blegeni poolt olid avastatud Pyloses, Nestori residentsis. Kreeta lineaarkiri B polnud inimkonnale enam saladuseks!

Ent Kreeta poleks «mõistatuste saar», kui ühe probleemi lahendamine ei tekitaks teisi. Näiteks: missugused olid tegelikult Kreeta suhted Mükeenega, Tirynsiga ja Homerose-Kreeka (see tähendab Homerose eepostes kujutatud Kreeka, mitte Homeroseaegse Kreeka) teiste linnade ja lossidega? Kas vastab tõele, et need lossid olid ainult Kreeta riigi kindlused ääremaadel, «saare kolooniad mandril»? Millises keeles olid siis kirjutatud dokumendid kreeta lineaarkirjas A, mis pärineb umbes XVIII—XVI sajandist e. m. a.? Millal dešifreeritakse «Phaestuse ketas» ja teised epigraafid, mis kreeta hieroglüüfidega kirja pandud, sest see kiri on palju vanem ega sarnane jällegi mitte ühegi seni tuntud kirjaga?

Kõikidele nendele küsimustele ei suuda me praegu vastata. Me ei tea, kelle kirjutuslauda valgustab lamp, mille ääres istub õpetlane või Ventrise-tüüpi kirglik *outsider*, kes teeb selgeks need probleemid.

Kuid täiesti kindlasti võime ütelda seda, et Hrozný katse kreeta kirja dešifreerida (ta katsus dešifreerida sedasama kirja, mida

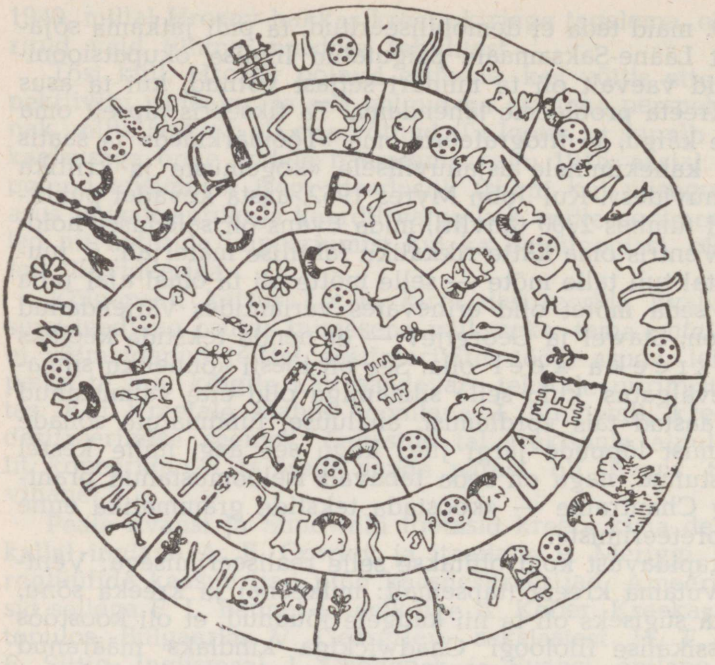

Phaestuse ketta esikülg dešifreerimata kreeta hieroglüüfidega.

Ventriski, see tähendab lineaarkirja B) nurjus täielikult. Mispärast? Laseme seda temal endal seletada. Argumendid, mida ta esitab oma dešifreeringu paikapidavuse kinnituseks, on tegelikult tema vigade seletuseks.

«Neid minu katseid,» kirjutab ta oma teoses «Väike-Aasia, India ja Kreeta vanim ajalugu» (lk. 197—198), «mille puhul ma tuginesin oma eelnenud kogemustele hetiidi kiilkirjas, «h e t i i d i» h i e r o g l ü ü f i l i s e s j a p r o t o i n d i a k i r j a s kirjutatud epigraafide dešifreerimisel, kroonis minu arvates täielik edu... Juba sellest hetkest peale, kui ma hakkasin tegelema kreeta raidkirjadega, jäi mulle nendest kindel mulje, et kreeka kiri on s u g u l u s e s terve rea Vana-Oriendi naaberkirjadega: «h e t i i t i d e» h i e r o g l ü ü f i l i s e k i r j a g a, p r o t o i n d i a k i r j a g a, mille puhul ma juba näitasin, et see tekkis samuti Väike-Aasia lääneosas, mõningatel juhtudel b a b ü l o o n i a k i i l k i r j a g a, siis veel siinai kirjaga, kuid eelkõige f o i n i i k i a ja e g i p t u s e h i e r o g l ü ü f k i r j a g a.» Meie poolt sõrendatud sõnad ongi nendeks suurusteks, mida Hrozný täiesti vigaselt oma kreeta võrrandisse paigutas. Peale selle olid nendest suurustest kaks juba nagunii valed.

Kui Ventris ja Chadwick oma teoses «Dokumendid mükeene kreeka keeles» (1956) kirjutavad, et lineaarkirjas B kirjutatud kreeta tekstide interpretatsioon Hrozný poolt on «hetiidi- ja babülooniakeelsete sõnade piinlikkust tekitav jaburdus» — siis ei kõnele nad küll viisakalt, kuid nad kõnelevad tõtt.

„Üks kõige säravamaid tähti"

Poleks olnud aus lugeja suhtes, kui Hrozný biograaf oleks «taktitundeliselt mööda läinud» ülal esitatud vigadest, kui ta oleks esitanud neid aga avastustena, «mille tähtsust ei tohi alahinnata», oleks see olnud lihtsalt ebaaus. See on vaieldamatult nii.

Üks Hrozný õpilasi ja tema töö jätkajaid räägib nende vigade puhul, mis esinesid hetiidi hieroglüüfide, protoindia ja kreeta probleemide lahendamisel: «Siin kõikjal oli Hrozný tõeline pioneer ja rajas teed läbi ürgmetsa, kuhu enne teda polnud mitte keegi tunginud. Inimeselt, kes sellise töö ette võtab, ei olegi ju võimalik nõuda, et ta ehitaks autotee ja valiks sellele kõige sobivama suuna...» Sellele võib ilmselt lisada: vead, mis tekivad uute tunnetuslike väärtuste taotluse tõttu, on viljakamad kui rippumine vana nõmeduse küljes.

Kuid tegemist pole väljavabandamisega, vaid selgitamisega. Ja see selgitamine on seda vajalikum, et tegelikult ei loobunud Hrozný eales töömeetodist, mis oli toonud talle edu.

Oma suurte avastusteni jõudis Hrozný kui vaba õpetlane, kes liigub vabalt teaduse territooriumil; oma vigadeni aga kogu maailmast eraldatud kabinetis, ilma võimaluseta kontakti pidada ja arvamusi vahetada oma eriala teiste õpetlastega, ilma võimaluseta uut kirjandust kasutada. Näiteks protoindia kirja kallal töötades olid Mackay teosed tema käes ainult väga lühikest aega. (Oma rektoriametisse astumise ettekandes ei unustanud ta tänamast professor Printzi Hallest, kes oli need teosed talle 1939. aasta suvel laenuks andnud.) Oma isoleerituse suhtes polnud küll Hroznýl midagi parata — ta elas «protektoraadis».

Juba hetiidi hieroglüüfide dešifreerimisel hakkas tõrkuma — jällegi polnud Hrozný selles süüdi — see «teaduse kaitsepidur», milleks on kriitika. Kui Hrozný dešifreeris protoindia ja kreeta kirja, siis ei funktsioneerinud see pidur enam üldse. Ja kui ta lõppude lõpuks siiski tööle hakkas, oli juba hilja. Kuid sellest piisas vähemalt niigi palju, et seitsmekümneaastane Hrozný lisas India vanimat ajalugu käsitlevale peatükile, et nüüd (1949. aastal, kui ta oli tutvunud uue kirjandusega) esitab ta selle lugejale juba «suurte kahtlustega».

Sellal kui Hrozný töötas kreeta kirja dešifreerimise kallal, polnud kõige tähtsamad tekstid veel publitseeritud. Tähelepanu väärib asjaolu, et Ventris leidis võtme selle kirja juurde paar kuud

pärast seda, kui Myres oli publitseerinud Evansi poolt salajas hoitud raidkirjad. Oma teoses «Dokumendid mükeene kreeka keeles» kirjutas ta selle kohta tabavalt: «Kahelt teadlaste generatsioonilt oli» (mainitud viivitamise tõttu) «röövitud võimalus selle probleemi kallal konstruktiivselt töötada.» Hrozný oli selle kahe generatsiooni viimane esindaja.

Samuti ei saa mööda minna ühest subjektiivsest momendist: 1940. aastast alates kiirustas Hrozný oma töö lõpetamisega. Pärast Kaprase lahkumist haridusministri kohalt pakkus «protektoraadi esimees» Krejčí vabanenud ministritooli Hroznýle: inimene, kes oma mehise käitumisega 17. novembril oli saavutanud prestiiži tšehhi intelligentsi hulgas ja kes seejuures polnud üldse poliitik, oleks olnud okupantidele suurepäraseks kattevarjuks. Hrozný loomulikult keeldus: «Ei tule üldse kõne alla. Mina olen alati ausalt elanud.» Kuid sellest hetkest peale kartis ta pidevalt, «et talle järele tullakse». Ja hirmu tõttu, et gestaapo ta «elavate nimestikust» maha kustutab, katsus ta oma tööd võimalikult kiiresti lõpule viia — isegi selle hinnaga, kui mõningaid kahtlasi suurusi selles võrrandis oleks hiljem vaja teistega asendada.

Kuid kõik vead, mis Hrozný ei suutnud vältida oma üksinduses, kus tema ainsaks kaaslaseks oli ainult pea kohal rippuv Damoklese mõõk, ei muuda mitte midagi tema eelmistes avastustes ega vähenda nende tähtsust. Juba tema noorpõlveaegsed uurimused — Ninurta kohta käiva sumeri-babüloonia müüdi avastamine ja tööd Vana-Babüloonia rahanduse ning põllumajanduse kohta — tagavad talle väärika koha kõige silmapaistvamate orientalistide hulgas. Kadunud amoriidi kultuuri esimeste jälgede avastamine, Kapadookia tahvlite leiukoha kindlaksmääramine, kahe hetiidi kindluse ja Vana-Assüüria Kaneši linna avastamine tagavad talle maailma arheoloogide hulgas koha esimeste seas. Tema hetiidi kiilkirja dešifreering aga jääb alatiseks geniaalseks saavutuseks, mis tähendab epohhiloovat pöördepunkti inimkonna vanima ajaloo tundmaõppimisel maailma selles osas, mida peetakse kultuuri hälliks.

Hroznýl õnnestus saavutada eesmärk, mille ta oli endale püstitanud oma teadusliku tee algul. Ta kirjutas valmis oma töö «Väike-Aasia, India ja Kreeta vanim ajalugu» ja rahvademokraatlik vabariik hindas seda riikliku preemiaga. Selles suures töös võttis ta kokku kõik oma teaduslikud avastused ning dešifreerija ja arheoloogi kogemused, luues nõnda — hoolimata ülal esitatud vigadest protoindia ja kreeta kirja dešifreerimisel — tõesti «tervikliku dramaatilise pildi mitme tuhande aasta pikkusest arengust ulatuslikul territooriumil, kus lõikusid, ristusid ja mõjutasid üksteist mitmesugustesse rassidesse ja kultuuridesse kuuluvad rahvad» (J. Klíma). Hrozný lõpetas selle töö oma viimastel eluaastatel kogu jõudu kokku võttes.

1944. aasta mais tabas teda ajurabandus, mis murdis tema tervise ega võimaldanud pärast vabastamist naasta õppetööle üli-

koolis. Sellest hoolimata jätkas ta töötamist ja publitseerimist; tema korter Praha Ořechovkal oli alati avatud üliõpilastele ja noorematele kolleegidele. Tema seitsmekümnendal sünnipäeval ulatus nende raamatute, uurimuste ja artiklite arv, mis ta oli avaldanud, täpselt 200-ni. Ja kui me lisame sellele üle 150 retsensiooni, mis on iseseisvad teaduslikud tööd, siis saame pildi vähema tähtsusega osast tema tegevuses, mida ta ei kavatsenud ka sellal sellises vanuses lõpetada: «Pension ja *far niente*? Minge nüüd! See pole minu jaoks!»

Töö juurest kiskus õpetlase eemale üksnes õnnetu juhus. 22. mail 1952. aastal kukkus ta oma kabinetis maha, kui ta kallutas end kirjutuslaua alumisest sahtlist midagi võtma, ja murdis jalaluu. Ta viidi lähimasse haiglasse, sõjaväehospidali Střešovices, ja seal lamas ta septembrini üldpalatis koos noorte sõduritega, kes tema eest suurepäraselt hoolitsesid. Tema tasus neile sellega, et jutustas oma reisidest Väike-Aasias, Süürias ja Mesopotaamias, kirjeldas neile väljasurnud rahvaste vanu kultuure ja pajatas lõbusaid lugusid oma elust. (Mitu tsitaati selles raamatus pärinevad just tema viimasest, üleskirjutamata autobiograafiast.) Vastumeelselt jättis ta hüvasti uute sõpradega, kui sai teada, et ta viiakse üle riiklikku sanatooriumi.

Siin anti talle ka üle dekreet, millega vabariigi president Klement Gottwald 12. novembril 1952. aastal nimetas Hrozný uuesti rajatud Tšehhoslovakkia Teaduste Akadeemia liikmeks teaduslike teenete ja eeskujuliku käitumise eest rahvale äärmiselt raskel ajal.

Kuid Hrozný ei saanud kuigi kaua rõõmu tunda akadeemiku tiitlist ja sellest tähelepanust, millega rahvademokraatlik valitsus teda ümbritses. 13. detsembril, pärast päevauudiste lõppu raadios, luges diktor madala häälega ette ČTK sõnumi: «Tšehhoslovakkia Teaduste Akadeemia teatab kurbusega, et reedel, 12. detsembril 1952. aastal suri Prahas riiklikus sanatooriumis Tšehhoslovakkia Teaduste Akadeemia liige, akadeemik Bedřich Hrozný, maailma orientalistika üks silmapaistvamaid suurkujusid.»

Ja 22. detsembril kuulsa põlise Carolinumi suures aulas tema kirstu ääres, valitsuse, kõrgemate koolide, Tšehhoslovakkia ning välismaiste teaduslike organisatsioonide, armee esindajate ja paljude leinajate juuresolekul, ütles akadeemik Zdeněk Nejedlý hüvastijätul: «Meie juurest on lahkunud laia silmaringiga teadlane, kes oskas vaadata tagasi väga kaugetesse aegadesse, väga kaugetesse maadesse, teadlane, kes alates oma esimestest sammudest teaduse vallas läks mööda tundmatut, ebatavalist teed... Ja meie kurbus on seda suurem, et see meie ja maailma teaduse suurkuju lahkus meist just praegu, kus on äsja loodud ja oma tee hakul Tšehhoslovakkia Teaduste Akadeemia, mille kõige säravamaid tähti ta oli... See on asendamatu kaotus, mis on meid tabanud tema lahkumisega. Kuid tema elutöö on meile jäänud ja see elab edasi!»

Kümnes peatükk

Uued avastused vanades paikades

Rünnak, millest Hrozný enam osa ei võtnud

Hrozný lahkumisega hetitoloogia võitlusväljalt ei peatunud rünnak hieroglüüfidele. Teadusmeeste vaikse visadusega, mida tunneme Pavlovi ja Flemingi laboratooriumidest, ilma eesmärke pidulikult välja kuulutamata (meile imponeerib seesugune pidulikkus Amundseni ja Prževalski tüüpi uurijate puhul) lähevad arheoloogid hetiitide riiki kindla otsusega, et nad ei jäta siin kivi kivi peale, kuni nad pole leidnud raidkirja, mille ühel küljel asuvad hetiidi hieroglüüfid ja teisel küljel tekst tuntud keeles. Niisugune on nende vastus raugastunud Sayce'i sõnadele: «Hetiidi hieroglüüfide tõelist dešifreerimist ma enam ei loodagi — kui õnn ise ei kingi meile küllalt pikka bilingvat.»

Uuesti saabuvad kirkade, labidate ja kangidega koormatud rasked veoautod suurele teeristile Karhemišis Eufrati ääres, kus on näha hetiidi vürsti Araru reljeefe ja kus juba aastakümnete eest kaevasid Smith, Lawrence, Hogarth ja Woolley. Uuesti vajutatakse labidad järsku künkasse Hama juures Orontesel, kus Wright oli avastanud «imekivi» ja kus Hrozný oma viimase külaskäigu ajal oli leidnud ainult «šaakalite ja metsistunud koerte urgusid, kelle rahu ta oli mitmel korral häirinud». Ja uuesti kirjutab pankur James Simon alla tšekile Saksa Orientaalseltsi ja Berliini Arheoloogiainstituudi jaoks, et nood suunduksid suure ekspeditsiooniga Boğazköysse.

Samasuguse lootusega, millega arheoloogid asuvad tööle vanades paikades, sondeerivad nad ka uusi leiukohti: Maraşit Ceyhamil, kus avastati lõvikuju, mis oli peast sabani kaetud hetiidi hieroglüüfidega, Alisari, Franktini, Aladža Hüjüki, Arslantepe, Jümüktepe ja teisi künkaid.

Nende mineviku-uurijate hulgas on prantslasi, inglasi, ameeriklasi, türklasi — ja kõige rohkem sakslasi, kellel on Istanbulis Berliini Arheoloogiainstituudi hästi finantseeritud filiaal. Seepärast pole juhus, et kauaotsitud võtme hetiidi hieroglüüfide

juurde leidis just selle instituudi töötaja. Ja mitte ainult ühe võtme — koguni terve võtmekimbu!

Kuid selgus, et kõik need võtmed on liiga lühikesed lahti keeramaks viimast vedru selles lukus, mis rippus hetiidi saladuste seitsme värava taga.

Mees, kellele sai osaks see õnn ning ühtlasi ka ebaõnn, oli Kurt Bittel. Ta oli sündinud 1907. aastal Heidenheimis Württembergis, õppinud arheoloogiat ja ajalugu Heidelbergis, Marburgis, Viinis ja Berliinis ja saanud 1930. aastal stipendiumi uurimisreisiks Egiptusesse ja Türgisse. Istanbulis kutsus Saksa Arheoloogiainstituudi filiaali direktor Martin Schede noormehe ekskursioonile Boğazköysse, ja kui kahekümne kolme aastane üliõpilane nägi esmakordselt hetiitide impeeriumi pealinna varemeid, ei võinud ta aimatagi, et nende uurimine kujuneb tema elutööks. Ta kaevab seal tänapäevani.

Hetiidi relvi mitmesugustest leiukohtadest. Need on pronksist ja pärinevad II aastatuhande teisest poolest e. m. a.

Kõik senised uurijad olid otsinud Boğazköys midagi kindlat: Winckler tahvleid, Puchstein arhitektuuri, Curtius keraamikat. Bittel oli esimene, kes alustas Boğazköys kompleksuurimist. Seepärast sattus ta kimbatusse, kui Zia-bei (Winckleri, Puchsteini ja kõikide teiste arheoloogide — üks viimaseid nende hulgas oli H. H. von der Osten Chicago ülikoolist — vana võõrustaja) traditsioonilisel tervitussöömingul tema käest küsis, missugune eesmärk tal oli...

Esimese vastuse sellele andis Bitteli artikkel «Saksa Orientaalseltsi Teadetes» 1932. aasta mais: «Boğazköyst leitud keraamika puhul polnud seni veel kindlaks tehtud erinevate liikide ajaline järgnevus. Võimalikult suure hulga leidude uurimine nende leiukohal ja nende seos Hetiidi impeeriumi pealinna hoonetega, mille ehitamist võib otse dokumentaalselt tõestada, on arheoloogilise uurimise edasilükkamatu ülesanne, sest võib oodata, et sellest hetiidi kultuuri tsentrumist pärinevate leidude kronoloogiline klassifitseerimine võimaldab luua kindla aluse Anatoolia kõikide arheoloogiliste muististe kronoloogiale.»

Teise vastuse, tõsi küll, tükk aega hiljem, andis talle tema töö. Oma töös ületas ta tunduvalt need esialgsed, üsnagi tagasihoidlikud plaanid, mis piirdusid Boğazköy keraamika ajalise järjestamisega. Koostöös mitmesuguste erialade spetsialistidega (kaasa arvatud keemikud, metallurgiaajaloolased ja fortifikatsiooniinsenerid) võttis ta kogu Boğazköy arheoloogilise territooriumi kompleksuurimisena käsile. Ta tegi kindlaks hetiitide pealinna ja selle kõikide tähtsaimate hoonete põhiplaanid, kaevas välja palju hetiidi relvi ja tööriistu, ja peale uute templi- ning paleevundamentide avastas esimesed töökojad, nende hulgas rauatöökoja, mille toodete kohta esineb nii sageli teateid Egiptuse vaaraode ja Hetiidi suurkuningate kirjavahetuses.

Sadu kahes keeles raidkirju — ja mitte mingisuguseid tulemusi!

Kakskümmend aastat kestnud süstemaatilise tööga tegi Bittel Boğazköys kindlaks k u u s kultuurikihti, millest kolm olid hetiitlikud: IV kiht Hetiidi impeeriumi rajamise ajast, s. t. XVII sajandist e. m. a.; III/a kiht hetiitide võimutäiuse ajast, s. t. XIV sajandist e. m. a., III/b kiht Hattuša hävitamise ajast, s. t. XIII sajandi lõpust e. m. a. (V kiht on ilmselt hetiidieelne, II ja I kiht on hetiidijärgsed — früügialikud ja hellenistlikud). Oma arheoloogiliste avastuste ja nende interpretatsiooniga laiendas Bittel meie teadmisi hetiitide ajaloo ja kõigepealt nende pealinna kohta mitte ainult terve peatüki, vaid terve raamatu võrra.

Ja peale selle: leidis uuesti kinnitust asjaolu, et Boğazköy on lausa ammendamatu hetiidi kirjalike mälestusmärkide allikas. Juba väljakaevamiste esimesel aastal (1931) leidis Bittel uue kiil-

Hetiidi pitsatid ja pitsatijäljendid. Leitud Boğazköyst, Yozgatast ja Aladža Hüjükist.

kirjalise arhiivi hetiidi keeles ja akadi kirjas, mida võis jalamaid läbi lugeda ja tõlkida. Järgmisel aastal kaevas ta välja üle 800 tahvli hetiidi hieroglüüfkirjas (peale «Kirjatud kaljul» asuvate hieroglüüfsete raidkirjade olid need esimesed pikad hieroglüüfsed raidkirjad, mis pärinesid surmkindlalt senituntud kiilkirjatekstidega ühest ja samast perioodist), ning ülejärgmisel aastal koguni 5500 tahvlit, nende hulgas ka üks hieroglüüfiline-kiilkirjaline bilingva. Aastal 1934, väljakaevamiste neljandal aastal, oli tal selliseid bilingvaid juba üle saja!

Sajad kahes keeles (täpsemini: kahes kirjas) epigraafid, mida Bittel oli leidnud, oleksid pidanud ometi hetiidi hieroglüüfide dešifreerimise probleemi naljaasjaks tegema! Me ju teame, et Champollionile piisas ühest bilingvast, Rosette'i kivist, et dešifreerida egiptuse hieroglüüfid. Ja veel enamgi: nendel bilingvatel asusid valitsejate nimed, ja Bittel koos H. G. Güterbockiga (saksa professor tollal Ankara, praegu Chicago ülikoolis) dešifreeris 1936. aastal ühel sellisel tahvlil asuva juba tuntud kuninga Šuppiluliuma nime!

Aga — jällegi see «aga», mis esineb nii sageli hetiitide puhul — need raidkirjad olid väga lühikesed, nõnda polnud võimalik nen-

dega mitte midagi ära teha. Need olid väikesed pitsatid ja pitsatite jäljendid, millel leidusid enamasti ainult pärisnimed — aga eks katsuge midagi hiina keelest tõlkida, kui teie käsutuses on ainult Pekingi telefoniraamat!

Bossert Mustal Mäel

Kuid Šveitsi—Itaalia—Ameerika—Tšehhoslovakkia—Saksa ründerühma survele pidid hetiidi hieroglüüfid siiski järele andma. Õnnelikuks võiduvärava lööjaks oli Helmuth Theodor Bossert.

Selle sakslase nimi, kes pärast Hitleri võimuletulekut valis endale Türgi uueks kodumaaks, on tänapäeval maailmakuulus. Kuid üldsuse tähelepanu äratas see alles 1953. aastal, kui sellele nimele liitus hetiidi hieroglüüfide dešifreerija kuulsus. Siiski, juba enne seda tundsid Bossertit peale arheoloogide, ajaloolaste ja filoloogide ka veel pruune särke kandvad mehed, kes vabastasid revolvri jalamaid kaitseriivist, kui kuulsid sõna «kultuur»: 1933. aastal seisis ta nende autorite nimekirjas, kelle teoseid põletati väljakutel Berliinis, Münchenis, Nürnbergis . . .

Tema tee hetiidi hieroglüüfide dešifreerimise juurde polnud sirge ega tasane, ja selle alguses asus ainult «hobby»: huvi vanade kirjade vastu. Gümnasistina Karlsruhes (ta on sündinud 1889. aastal Landaus) hakkas ta oma sugupuud uurima ja nõnda tuli tal süveneda ka vanadesse linnakroonikatesse, ent veetlevad, ehkki raskelt loetavad käsikirjad meelitasid teda üha kaugemale minevikku — kuni Karl Suure ajast pärinevate ladina- ja saksakeelsete käsikirjadeni. Nende juurest hetiitide kuningate hieroglüüfideni jäi küll veel kõvasti kakskümmend aastat, ent kui armastus suudab mägesid paigalt nihutada, mispärast ei peaks ta siis sajanditest jagu saama?

Bossert õppis Heidelbergi, Müncheni, Strasburgi ja Freiburgi ülikoolides arheoloogiat, saksa ja antiikmaailma ajalugu, kunstiajalugu, germanistikat ja eelkõige ajaloo abiteadusi — diplomaatikat, heraldikat ja sfragistikat. Ühtlasi jätkas ta filoloogiastuudiumi, millega ta oli juba gümnaasiumis algust teinud; peale moodsate keelte, peale ladina ja kreeka keele tegeles ta kõige rohkem vana-egiptuse ja heebrea keelega. 1913. aastal ta promoveeris, ent sellal kui ilmus trükist tema doktoritöö (Neitsi Maarja altari kohta, mis asub Tiroolis Sterzingi kihelkonnakirikus), oli ta juba rindel. Ta sõdis Belgias, Prantsusmaal, Venemaal ja Serbias: sõjast naasis ta terve medalite kollektsiooniga isikliku vahvuse eest — ja veendunud antimilitaristina. Siis töötas ta toimetajana ja teadusliku konsultandina mitmes Saksa kirjastuses ja jätkas aina oma stuudiumi vanade keelte ja kirjade alal (vabal ajal ja eriti trammis, millega kattis pika tee kodust töökohta). Nõnda jõudis ta lõpuks kiilkirjani, kuid enne seda avaldas ta kuueköitelise uurimuse «Kunstkäsitöö ajalugu», mida peetakse ka tänapäeval üheks

Helmuth Theodor Bossert

põhiliseks teoseks mainitud ainevaldkonnas. Tema teiste teoste pealkirjad on niisama hämmastavad: «Fotograafia algus», «Seltsimees Läänes» ja «Kaitsetud rindejoone taga» (mis tõigi talle kaasa au sattuda saksa fašistide juures musta nimekirja; selles teoses andis ta pildi tsiviilelanikkonna kannatustest tulevases sõjas, pildi, mille tegelikkus kahjuks tunduvalt ületas). Kuid 1932. aastal avaldab ta juba raamatu «Šantaš ja Kupapa», milles leiduvad hetiidi (ja peale nende ka veel kreeta) hieroglüüfide dešifreerimise esimesed katsed. Ja see polnud mitte keegi muu kui professor Meriggi ise, kes selle kohta kirjutas: «Teos laiendab ebatavalisel määral meie teadmisi hetiidi piltkirja kohta ja viib mainitud kirja dešifreerimise probleeme nii tunduvalt edasi, et me sellist asja käesoleval ajal ei oodanudki.» Tunnustavate ja virgutavate sõnadega hindas seda teost ka Bedřich Hrozný.

Selles raamatus kinnitas Bossert mitme hetiidi linna (Karhemiš, Maraṣ ja Hama) nime väljalugemise paikapidavust, ta dešifreeris Tyana linna nime *(Tu-va-nu-va)* ja selle linna valitseja nime (*Ua-r-pa-la-uaš* — Jensen oli seda veel lugenud *Syennesis*)! Ka tegi ta kindlaks, et seesama Varpalava Tuvanuvast, nagu me tema nime tänapäeval kirjutame, on identne assüüria kiilkirjatekstides esineva kuningas Urballaga (!), kelle kohta me teame, et tema oli Assüüria kuninga Tiglatpilesar III (aastail 1115—1093 e. m. a.) vasall ning vastane. Siis dešifreeris Bossert veel terve rea

uusi hieroglüüfilisi märke, mille õigsust rõhuv enamik hetitoloogе kohe tunnistas.

Bosserti 90-leheküljelise töö suur menu põhjustas ka selle, et Preisi Teaduste Akadeemia usaldas talle uue «Hetiidi hieroglüüfiliste tekstide kogumiku» ettevalmistamise; see teos pidi asendama ning täiendama Messerschmidti vana kogumikku. 1933. aasta suvel sõitis Bossert Türgisse raidkirjadele jahti pidama ja Kurt Bitteli kutsel viibis ta ka Boğazköys väljakaevamistel. Tagasiteel esitleti teda Ankaras kultuuriministrile dr. Rešid Galipile. Türgi valitsuse liikmed olid alati elavat huvi tundnud hetiidi väljakaevamiste vastu; mõningate ajaloolaste arvamuse järgi — see arvamus oli laialt levinud ja täiesti alusetu — olid türklased tegelikult hetiitide otsesed järglased. Minister tundis huvi eraõpetlase plaanide vastu, rääkis talle oma projektist, kuidas Istanbuli ülikooli reorganiseerida, ja küsis õpetlaselt muuseas, kas ta võtaks seal vastu professori koha. «Miks mitte?» vastas Bossert, omistamata oma sõnadele suuremat tähtsust. 1934. aasta aprillis sai ta dekreedi professorikohale nimetamise kohta.

Nõnda sai Helmuth Theodor Bossertist Istanbuli ülikooli kirjandusfakulteedi professor ja Türgi riigi kodanik — ja ta jäi nii üheks kui ka teiseks oma surmani (1961). Ühtlasi oli ta Väike-Aasia Muistsete Kultuuride Uurimise Instituudi direktor. Igal kevadel, kui vihmad olid lakanud, jättis ta maha oma kabineti Kuldsarve lahe kaldal, et minna ekspeditsioonile koos oma abikaasaga (kes oli ühtlasi ka assistent) ja teiste kaastöölistega. Tema uurimisalaks oli territoorium antiiksest Kayserist piibelliku Eufratini, Halyse allikatest Orontese suudmeni — ükskõik kui palju olid muutunud nende jõgede ja selle ala nimetused pika kolme tuhande aasta jooksul.

Ühel sellisel teekonnal — see oli 1945. aasta suve lõpul — jõudis ta pärast väsitavat marssi läbi Tauruse inimtühjade orgude Feke külasse, niisugusesse külakolkasse Kagu-Türgis, kus inimesed veel ei teadnudki, et sõda Euroopas on lõppenud. Seal sai ta teada yürükkide, Türgi viimaste nomaadide käest, kes omal ajal olid andnud väärtuslikku informatsiooni Hroznýle ja väärtusetut Gelbile, et Kadirli linna lähedal asuvat mingi muistis, mida kutsutakse «Lõvi kivi». Bossert kikitas kõrvu: kus on lõvid, seal leidub ka hetiitide jälgi. Üksikasjalikuma küsitlemisega tegi ta kindlaks, et see kivi «asub kusagil mägedes», ent mitte keegi ei tea, kus. Kuna parajasti oli alanud vihmaperiood ja teed olid muutunud läbipääsmatuteks, siis lükkas ta otsingud edasi järgmise sesoonini.

Kevadel oli Bossert jällegi kohal koos oma assistendi dr. Halet Cambeliga, kes oli teda saatnud ka eelmise aasta ekspeditsioonil. Selgus, et ta oli tulnud liiga vara; teed polnud veel tahenenud ja Kadirlisse (ringkonnalinna, kuid ilma maanteeta, mis ühendaks teda muu maailmaga) jõudis ta väga suurte raskustega; neid raskusi tunneme juba sellest peatükist, milles Hrozný jutustab

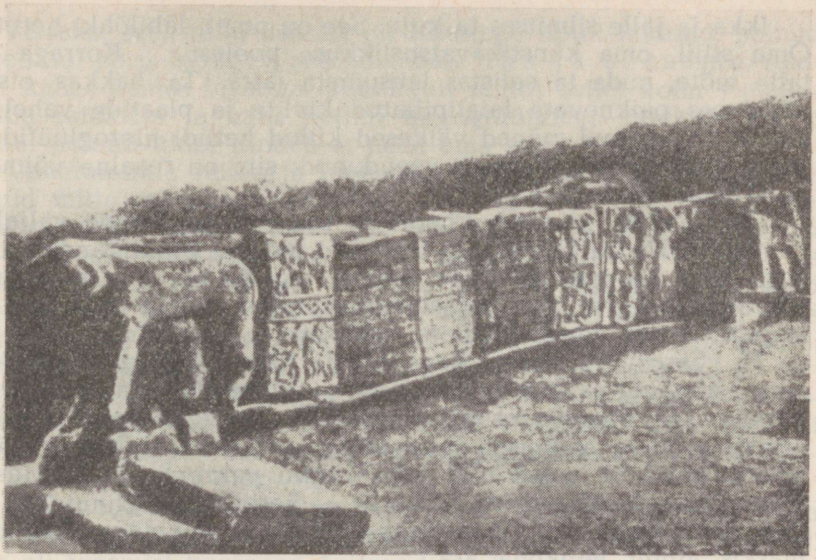

Väljakaevamised Karatepes, kus Bossert avastas seni tundmatu Hilis-Hetiidi kuningriigi pealinna. Paljude kõrge kunstiväärtusega reljeefide hulgas leidus ka tahvel hieroglüüfilises hetiidi keeles ja foiniikia keeles raidkirjadega, mis võimaldas Bossertil hetiidi hieroglüüfid lõplikult dešifreerida. Güterbocki foto 1950. aastast.

oma reisidest selles kandis — kolmekümne aasta jooksul polnud siin suuremat midagi muutunud. Kuna Bosserti tulekust oli teatatud, siis ootas teda ringkonnaülem suure peosöömingu ja kohaliku koorekihiga; kuid mitte keegi kohalolijatest polnud «Lõvi kivist» eales midagi kuulnud. Bosserti palvel läkitas ringkonnaülem oma alluvaid elanikke küsitlema: kas keegi teab seda kivi? Peaaegu kesköönì saadi ainult eitavaid vastuseid. Siis aga tuli kohale kooliõpetaja Ekrem Kuşçu ja teatas kõikide hämmastuseks, et tema teab seda kivi ja teab ka teed selle juurde, kuna ta on seal mitu korda käinud.

Varahommikul sõiduldati hobused ja neli tundi kestnud sõitmise järel — aeg-ajalt tuli peatuda ja läbi tihniku teed raiuda — jõudis Bosserti väike ekspeditsioon Karatepele («Mustale Mäele»). Siis piisas ühest pilgust, et märgata kulurohuga kaetud mäeveerul kivimunakate vahel säravat «Lõvi kivi».

Kui Bossert oli selle juurde tulnud, nägi ta, et see on ainult skulptuuri alus. Ekrem Kuşçu kinnitas talle, et kuju oli veel hiljuti siin seisnud, tõenäoliselt on nomaadid selle uppi tõuganud. Ja tõepoolest — see lebas kohe aluse kõrval, kaetud sambla ja sõnajalgadega. Kuju oli küll ilma peata ja ilma jalgadeta, kuid tema kerel asus raidkiri! Kui Bossert oli selle välja puhastanud, tegi ta kindlaks, et see on — semiidi raidkiri.

Ikka ja jälle silmitses ta kuju. See on ometi läbilõhki hetiitlik! Oma stiili, oma kunstikavatsuslikkuse poolest... Korraga tuli talle mõte, mida ta eelistas lausumata jätta. Ta hakkas otsima läheduses paiknevate laialipillatud kivide ja plaatide vahel. Ja kui ta oli leidnud mõned väikesed killud hetiidi hieroglüüfidega, oli ta oma oletuse õigsuses veendunud: siin on reaalne võimalus leida suur bilingva!

Dr. Cambel (vilunud arheoloog, kes oli osa võtnud väljakaevamistest Aladža Hüjükis ja töötanud palgata praktikandina tükk aega söör Leonard Woolley juures) tegi fotod ja asendiplaani. Siis andis Bossert käsu tagasiteele asumiseks — et tulla siia võimalikult ruttu tagasi labidate, kühvlite ja kirkadega.

Ta naases 1947. aasta kevadel. Ta töötas siin kuu aega koos oma assistendi ja mõne kaevajaga — piirdudes ainult sondeerimisega. Ja võimalus osutus reaalsuseks: ta leidis pika foiniikia raidkirja ja — viimasel õhtul enne kindlaksmääratud ärasõidupäeva, kui kõik asjad olid juba kokku pakitud ja kui Mustale Mäele laskus pikkamööda hämarus — hetiidi hieroglüüfidega reljeefi otsa. Bossert ei lausunud sellest mitte kellelegi sõnakestki, märkis ainult leiukoha ära.

Kui ta siia sama aasta septembris uue ekspeditsiooniga tagasi tuli — üldine põud võimaldas tal peaaegu talveni töötada — ja reljeefi välja kaevas, tegi ta kindlaks, et need polnud hieroglüüfid, hoopiski mitte veel hetiidi hieroglüüfid, vaid tuule poolt tehtud uuristused, mis tookord hämaruses olid ainult kirja m u l j e jätnud!

«Sellistel hetkedel muutub teadus karakteri küsimuseks,» kirjutab C. W. Ceram, kes oli 1951. aastal Bosserti külaline ja andis oma teostes «Must Mägi» ja «Kitsas Kuristik» haarava kirjelduse tema avastustest. «Bossert laskis edasi kaevata. Ta laskis teha proovikaevandeid küll siin, küll seal, ja see kõlab täiesti uskumatult, kuid — meetri kaugusel nendest pseudohetiidi hieroglüüfidest leidis ta tõelise hieroglüüfilise raidkirja!»

Hetitoloogide kolme generatsiooni unistus oli täide läinud. Oli leitud ehtne pikk bilingva. Sest foiniikia kirja me oskame lugeda...

Kuningas Azitavada esitleb ennast

Kuid kogu lugu polnudki nii lihtne, nagu ta nüüd oleks pidanud olema. Esiteks: foiniikia raidkiri polnud «klassikaline», vaid vanafoiniikia keeles, mida oli suhteliselt vähe uuritud. Kuid Bossertil polnud kahtlase väärtusega auahnust «teha kõik ise ära», niisiis laskis ta valmistada tõmmiseid ning koopiaid ja saatis need kõige kuulsamatele semitoloogidele: J. Friedrichile Berliini, Dupont-Sommerile Pariisi, O'Callaghanile Rooma ja R. D. Barnettile Londonisse.

Teiseks: see, mille Bossert oli Karatepe tipult leidnud, polnud tegelikult päris bilingva, see tähendab üks ja seesama raidkiri kahes keeles tekstiga. Tegelikult leidus sellel kolm vanafoiniikia raidkirja ja kaks hetiidi hieroglüüfidega raidkirja, mille puhul polnud üldse kindel, et need oma sisult kattuvad.

Vanafoiniikia raidkirja lugemisel ja interpreteerimisel ei tekkinud mitte mingisuguseid erilisi raskusi (kui välja arvata see, et Barnett, kes kutsus endale appi veel kaks spetsialisti, J. Leweeni ja C. Moosi, interpreteeris valesti asesõna «'nk» — «mina» ja pidas seda kuninga nimeks — Anek, Inak või midagi taolist; kuid viga avastati peagi ja uus kuningas kadus ajaloo näitelavalt sama kiiresti, nagu ta oli sinna ilmunud). Keele põhjal võis teha otsuse, et raidkiri pärineb umbes VIII sajandist e. m. a., sest «ta on kirjutatud puhtas vanafoiniikia keeles ilma arameakeelsete mõjustusteta», nagu konstateeris J. Friedrich. Ülejäänud kolm õpetlast nõustusid temaga. Üksmeelselt tegid nad kindlaks ka selle, et raidkirja autoriks on kuningas ZTVD.

Hiljem dešifreeris Bossert tema nime (lisas täishäälikud, mida ei kasutata foiniikia keeles, samuti ka teistes semiidi keeltes). Siin oli tegemist kuningas Azitavadaga, kes valitses umbes aastatel 740—720 e. m. a. Ta polnud eriti tähtis valitseja; ta ise kutsus ennast dananalaste kuningaks ja Avarakuše vasalliks, kellest me teame, et ta valitses väikest maa-ala Kiliikias ja tunnistas Assüüria kuningas Tiglatpilesar III ülemvõimu.

Tollal, 1947. aasta sügisel Bossert seda muidugi veel ei teadnud. Seepärast murdis ta hinge kinni pidades pitsati esimeselt pakilt, mis tuli J. Friedrichi käest, ja luges, et nende raidkirjade autor «asutas selle linna ja andis talle nimeks Azitavada». Järelikult varjab Must Mägi oma põues linna, võib-olla koguni ühe hetiidijärgse kuningriigi pealinna, mille olemasolu seniajani mitte keegi ei teadnud! Siis luges Bossert läbi pika nimekirja ohvritest, keda seesama valitseja oli toonud mõningatele «tuhande hetiidi jumala hulgas», mis pakkus huvitavat materjali tema jõukuse ja selle asjaolu kindlaksmääramisel, kuidas kasutasid ära Assüüria jumalad oma kuningate vägevust, et kindlustada oma positsioone Hetiidi panteonis. Kuid palju huvitavam oli selle valitseja avaldus, et «tema elas koos oma rahvaga õnnelikult ja pidevas külluses» — nagu taevas maast, nõnda erines ta selle poolest teistest Vana-Idamaa valitsejatest, kes kiitlesid aina oma sõjaliste võitudega ja parimal juhul paleede või templite püstitamisega! Lõpuks luges Bossert läbi XIX foiniikia tahvli teksti, kus oli öeldud sõna-sõnalt: «Ja ma ehitasin tugevad kindlused riigi igasse nurka ja kõikidele piiridele ja kohtadesse, kus elasid halvad inimesed, mässajate juhid, kellest mitte ükski ei tunnistanud MPS kuningasoo võimu, kuid mina, Azitavada, heitsin nad oma jalgade ette.»

Kuningas Azitavada poolt mainitud maakohtade ja dünastiate nimetused andsid tõuget väga julgete — ja mitte sugugi hoopis alusetute — teooriate loomiseks: nimetab ju Homeros Troojat

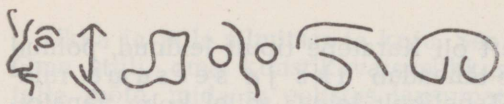

Nimi «Azitavada» Karatepe tahvlitelt; Bosserti dešifreeritud.

piiravaid kreeklasi danaoslasteks, mis suuresti meenutab dananalasi (täpsemalt *dananiyilasi*) Azitavada raidkirjast, ent MPS jällegi meenutab nime Mopsos kreeka mütoloogiast. Kas Azitavada pidas end põlvnevaks sellest kuningast, kes kuulus Lüüdia Attyadide dünastiasse? Ceyhami jõe ääres on koht, mida kutsutakse türgi keeles Misis ja kreeka keeles *Mopsuhestia*, see tähendab «Mopsose kolle» või «Mopsosele toodavate põletusohvrite altar». Kas selle rajas Mopsos, kes niisugusel juhtumil astuks esile müütide maailmast kui lihast ja verest inimene? 1956. aastal alustas Bossert tõesti Mopsuhestias väljakaevamisi — ja kuhu oli ta jõudnud oma teel, mis viis Tirooli Neitsi Maarja altari juurest Mopsose põletusohvrite altari juurde Anatoolias? Kas sillale, mis ühendab hetiite ja homeroslikke kreeklasi Väike-Aasias? Kuid nende probleemide lahendamine ei lähe meile praegu korda. Muide, ka Bossert ise hakkas mainitud küsimustega hoopis hiljem tegelema. Tollal aga oli talle kõige tähtsam see, et leida kuningas Azitavada nimi hetiidi hieroglüüfilistes tekstides.

Ta otsis seda nädal, kuu — aasta otsa. Asjatult.

Kuid selle asemel leidis ta midagi muud. Kuninga enda!

Kui Bossert oli välja kaevanud terve grupi reljeefe, mis asusid kahe lõvi poolt valvatud väravast põhja poole paigutatud kiviplokkidel, hetiidi kombe kohaselt jällegi hieroglüüfidega kaetud, avastas ta Azitavada enese: kuningas istus mugavasti lehtlas kõrge korjuga tugitoolis, jalad väikesel pingil, rikkalikult kaetud laua taga; ta oli rahulik, leebe, kogu oma väljanägemiselt rohkem gurmaan kui sõjamees. Teenrid toovad talle ette nõuvirnasid söögiga ja kannusid joogiga, muusikamehed tinistavad lüürasid ja puhuvad vilepille, trummarid löövad trumme ja lauljad laulavad, teenijad lehvitavad talle tuult jaanalinnusulgedest lehvikutega. Tema ümber on jumalad, deemonid ja raidkirjad; need raius kivisse hetiidi kunstnik sel ajal, kui orus voolavat jõge ei kutsutud veel Ceyhamiks ega isegi Pyramoseks. Ja kuna Bosserti otsuse kohaselt jäeti avastatud reljeefid nende leidmise kohale, siis istub ja pidutseb kuningas Azitavada seal tänapäevani.

Franz Steinherri unenägu.

Eesriie avaneb

Kui Bossert oli selle kuninga nime ära lugenud (tavaliselt tuuakse ta tänapäeval transkriptsioonis «Asitavanda»), ei tähendanud see tema dešifreerimistöö algust, vaid hoopis vastuoksa, peaaegu selle lõppu. Champollion, Grotefend ja Rawlinson aga

teatavasti alles alustasid oma tööd kuninganimede äralugemisega...

Kuid see pole viimane «hoopis vastuoksa» hetiidi hieroglüüfide viimases peatükis. Ka siin juhtus midagi täiesti ebatavalist. Nimelt ei leidnud võtit — sedapuhku juba ehtsat, funktsioneerivat võtit — Karatepe bilingvate lõplikuks dešifreerimiseks mitte nende raidkirjade avastaja, maailmakuulus õpetlane, vaid hoopis tema abiline ning õpilane.

Franz Steinherr (sündinud 1902. aastal) on samuti üks neid sakslasi, kelle kodumaaks on Türgi. Ta sattus Istanbuli mingi ehitusfirma esindajana, jäi sinna elama ja Bossertiga tutvumise ajal töötas arveametnikuna sealses saksa haiglas. Ta tundis huvi lingvistika vastu (kirjutas raamatu Istanbuli varaste argoo kohta), ja et ta saaks kuulamas käia Bosserti loenguid nagu statsionaarne üliõpilane, lõpetas veel — peaaegu neljakümneaastasena — gümnaasiumi. 1947. aastal, kui ta oli juba filosoofiadoktor, kutsus Bossert ta Karatepesse.

Steinherr tegeles seal igasuguste asjadega, muuseas puhastas ta ka väljakaevatud reljeefe. Ühel päeval nühkis ta tolmu maha äsja väljakaevatud hetiidi lõvi või pigemini sfinksi skulptuurilt ja avastas sellel hieroglüüfilise raidkirja. Tõsi küll, see polnud midagi erilist, pigem oleks tulnud siis imestada, kui ta poleks raidkirja leidnud. Kui aga õpetlane seda raidkirja üksikasjalikumalt silmitses, siis leidis ta märke, mis pidid tähendama — suure rahvusvahelise hetitoloogide kollektiivi seni saavutatud tulemuste põhjal — nime Asitavanda! Esimene kokkupuutepunkt foiniikia ja hetiidi raidkirjade vahel!

Loomulikult polnud see interpretatsioon surmkindel. Kuid millal on siis ajaloouurijad võinud mööda sellist teed astuda, mis on juba täielikult korras? Nagu kõik õpetlased teadmatuse ukselävel, nõnda ütlesid ka Bossert ja Steinherr endile: «Oletame, et...»

Siis algas see nokitsev, väsitav, sipelga usinusega tehtav töö, millest pole mitte ühelgi dešifreerijal pääsu. Oli vaja leida l a u s e. Kui oleks leitud lause kuninga nimega, ja kui see lause osutuks identseks mingi lausega foiniikia raidkirjades, siis oleks käes tõend, et need viis plaati moodustavad bilingva, pika bilingva...

Selle ülesande kallal nägid mõlemad õpetlased kuude kaupa vaeva. Nad teadsid neid raidkirju juba peast, võisid neid igal ajal ilma pikemata üles joonistada. Ja siis — see juhtus ühel Bosserti loengul Istanbuli ülikoolis, kus ta analüüsis Karatepest leitud foiniikia raidkirja teksti — kuulis Steinherr teksti: «Ja tegin mina hobuse hobuse kõrvale, kilbi kilbi kõrvale, sõjaväe sõjaväe kõrvale.» Meie ütleksime «asetasin mina», kuid Hetiidi kuningas kasutas väljendit «tegin mina» — ja ta tegi hästi. Juhuslikult oli «tegema» see pöördsõna, ainuke pöördsõna hieroglüüfilises hetiidi keeles, mis oli surmkindlalt õigesti dešifreeritud (Gelbi dešifree-

ring, vaata lk. 154). Steinherr mõlgutas selle üle veel õhtul mõtteid, töötas natuke aega ja läks siis väsinult magama.

Korraga — ja see pole välja mõeldud, sest mitte ükski romaanikirjanik ei söandaks sellist asja välja mõtelda — Steinherr ärkas. Unes, kus kõlab järelkajana see, millega inimene enne uinumist tegeles, ilmusid talle kaks hobuse pead Karatepest leitud hieroglüüfilisest raidkirjast ja — nende vahel nägi ta märke, mis väljendavad juba tuntud sõna «tegema»! Ta hüppas asemelt jalule, võrdles tekste, mis lebasid tema kirjutuslaual, ja kui ta «luges» hobuse pead nagu «hobune», siis seisis hetiidi raidkirjas tõesti seesama lause mis foiniikia omaski: «Tegin mina hobuse hobuse kõrvale...» Kauaotsitud lause oli leitud!

Kas ei kõla see uskumatu looke otse tõsise teadusliku töö pilkamisena? Muidugi! Ent üksnes siis, kui me arvesse ei võta, et uurija ettevalmistavad tööd ja pikad mõttemõlgutused probleemi ümber on tema mõtte nii tuldvõtvaks muutnud, et piisab väikesest sädemest — sellest «loomingulisest sädemest», mis tavaliselt iseenesest sähvatab — ja kuhjunud teadmiste riit lööb lõõmama uue tunnetuse leegis. Miljonid inimesed on näinud, kuidas õun kukub puu otsast, kuid mitte kedagi enne Newtonit ei viinud see kõige igapäevasem nähtus gravitatsiooniseaduse avastamiseni. Roentgeni, Oerstedti, Popovi viis nende epohhiloonud avastusteni samuti taoline «juhus», kuid ainult seetõttu, et nad teadsid Hertzi ja Lodge'i katseid ning Maxwelli võrrandit. Kuid piisab näidetest, mille arvu me võiksime lõputult suurendada, ütleme ainult niipalju: kui mõni avastus tehaksegi unes sõna otseses mõttes, siis on see alati pikkade otsingute ja paljude inimeste — nii surnute kui ka elavate — kollektiivsete pingutuste resultaat; nendest kollektiivsetest kogemustest ammutab avastaja või leiutaja, kes näiliselt töötab isoleeritult. Muide, Steinherr oli just otsene vastand isoleeritult töötavale uurijale.

Seda, mis järgnes mainitud mälestusväärsele ööle hetitoloogia ajaloos, võib sporditerminoloogiat kasutades nimetada ohvrimeelseks sööduks, mis võimaldas meeskonna kaptenil võiduvärava lüüa. Nüüd Bossert juba orienteerus hieroglüüfilises raidkirjas. Ta identifitseeris sõnad 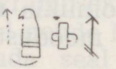 «sõjavägi» ja 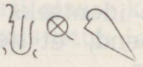 «kilp» ning järk-järgult leidis ja tõlkis 15 uut silpmärki, kinnitas 8 senileitud märgi ja 25 ideogrammi dešifreeringu paikapidavust, tegi kindlaks 40 uue sõna tähenduse...

Lõpuks sai ta jagu ka viimasest, kõige salakavalamast lõksust, mille olid hetiidi hieroglüüfid dešifreerijale üles seadnud: need märgid olid polüfoonilised, kuid polüfoonilised vastupidises mõttes, kui võrrelda neid kiilkirjaga — ühte ja sama märki võis erinevalt hääldada!

Kolme generatsiooni dešifreerijate tööle pani Bossert punkti 1953. aastal, kui ta leidis Karatepes uue foiniikia-hetiidi bilingva.

Tänapäeval pole olemas enam mitte ühtegi meieni jõudnud hetiidikeelset dokumenti, mida me ei oskaks läbi lugeda!

Texier'st Bittelini, Sayce'ist Bossertini oleme jälginud ajaloo hämarusse kadunud suure impeeriumi avastamise ajalugu ja selle surnud keele elluäratamist, mida kõneles mainitud riigi rahvas. Paljude rahvaste kolme generatsiooni õpetlaste töö, millesse andis jäädava panuse ka Tšehhoslovakkia teadus Bedřich Hrozný isikus, tõmbas lahti eesriide, mille taga olid peidus esimese indoeuroopa rahva, kes astus maailmaajaloo näitelavale ja etendas juba selle esimeses vaatuses tähtsat osa, kõige mõistatuslikumad saladused.

Heidame nüüd pilgu selle eesriide taha: kuidas hetiidid elasid, mismoodi nad välja nägid, missugune oli nende ühiskondlik-majanduslik kord, millise kultuuri nad lõid, missuguse jälje nad jätsid inimkonna ajalukku?

4
Mida me teame hetiitidest tänapäeval

Üheteistkümnes peatükk

Hetiitide ajalugu

Algkodu ja „rahvaste prügiauk"

Kui filoloogid olid tunnustanud Hrozný avastust, et hetiidi keel kuulub indoeuroopa keelte hulka (see leidis aset «ametlikult», kuid ainult lihthäälteenamusega, Jena kongressil 1923. aastal), küsisid ajaloolased nende käest irooniliselt: «Ja kuidas need teie indoeurooplased siis Väike-Aasiasse sattusid?» Seejuures nad just nagu ei märganudki, et sellele küsimusele tuli vastata neil endil, mitte filoloogidel.

Sellele pole nad tänapäevani vastust andnud.

See muidugi ei tähenda, et poleks olemas mitut erinevat teooriat hetiitide algkodu ja nende uuele kodumaale siirdumise aja kohta. Need teooriad võime kolme rühma jagada.

Kõige nõrgemalt argumenteeritud teooria järgi on hetiidid autohtoonsed, tänapäeva Türgi ja Süüria põlisasukad. See versioon tugineb peamiselt piiblile ja niinimetatud päikeseteooria vormis kuulutavad seda mõned türgi ajaloolased, et tõendada: türklased on hetiitide otsesed järglased ja tänapäeva türgi keel on arenenud hetiidi keelest (veel enamgi, võrdsel määral ka sumeri keelest). Teise teooria järgi (üksikud ebaolulised variandid jätame kõrvale) tulid hetiidid Väike-Aasiasse Euroopast, tõenäoliselt oma algkodust Lõuna-Venemaa steppides, Balkani kaudu — täpselt mööda sedasama teed, mida kasutasid XIII sajandil e. m. a. niinimetatud mererahvad, kes hävitasid Hetiidi impeeriumi. Ja lõpuks kolmanda teooria järgi, mida pooldas ka Bedřich Hrozný, oli nende algkoduks Kaspia mere äärne ala, kust nad siirdusid mitme lainena Taga-Kaukaasiasse, Väike-Aasia idaossa ja Põhja-Süüriasse. Kuid teooriate arv on tavaliselt pöördvõrdeline teaduslikult tõestatud faktide arvuga, ja nõnda ei jää meil muud üle, kui konstateerida koos nõukogude orientalisti V. V. Struvega («Maailma ajalugu», I köide, lk. 367), et «kust tulid hetiidi hõimud Väike-Aasiasse — kas Balkanilt või Musta mere põhjakaldalt (Kaukasuse kaudu) —, pole seni kindlaks tehtud».

Samavõrra vaieldav on ka see küsimus, millal tulid hetiidid Väike-Aasiasse. Siin ulatub lahkuminek «ainult» tuhande aastani: IV aastatuhande lõpust III aastatuhande alguseni enne meie ajaarvamist. Kui me aga võtame omaks Hrozný teooria mitmest «lainest», mille kujul toimus «hetiidi rahvaste rändamine», siis võime nõustuda mõlema ülaltoodud äärmise terminiga — hetiitide esimese ja viimase laine üle Väike-Aasia veeremise ajaga. Süüriasse tungisid hetiidi hõimud tõenäoliselt hiljem.

Mitte üks hetiidi muistis ei kõnele sellest sõnagi. Ja mitte kusagil pole ära toodud ka seda, mida muidu loeme kõikides legendides — alates Moosese saabumisest Kaananimaale ja lõpetades esiisa Čechi jõudmisega Řípi mäele — et hetiitide uus kodumaa «jooksis piima ja mett».

Tõepoolest, see oli karm ja külalislahkuseta ala — ja ka tänapäeval pole ta sugugi lahkem. Kizilirmaki jõe (hetiidi Maraššantijaš) suur käänd, kuhu hetiidid oma riigi keskuse rajasid, on mägiplatoo, suur metsata stepp, ümbritsetud metsikutest mäeharjadest, mis lahutavad teda Mustast merest ja Vahemerest. Kõike kuivaks kõrvetavale kuumusele järgnevad siin sügisesed paduvihmad, millega kaasnevad kõuekärgatused; jõgesid on siin vähe ja need pole laevatatavad; maapind ei kanna vilja, välja arvatud kitsad ribad jõgede ääres, kunstlik niisutamine on siin tänapäevani seotud suurte raskustega. Mitte millegi poolest ei sarnane see ala «Niiluse anniga», nagu nimetatakse Egiptust, ega «maise paradiisiga», milleks oli omal ajal Mesopotaamia.

Sellest hoolimata polnud see ala vaene. Steppi ümbritsevad mäed varjasid oma põues — ja nagu hetiidid peagi kindlaks tegid, sageli isegi mitte põues — rikkalikult maake, eriti hõbedat. (Mõningate uurijate arvates pärineb nimetus *«hatti»* sõnast, mis tähendas «hõbe»). Kõige rikkamaks varakambriks oli Taurus, kuid ka teistes mägestikes leidus peale hõbeda kallihinnalist rauda ja vaske. Erinevalt babüloonlastest oli hetiitidel külluses ehituskive (kogu Babülonis leidus ainult kaks kiviehitust — kõik ülejäänud, ka kuulus Paabeli torn kaasa arvatud, olid tellistest) ja erinevalt egiptlastest oli neil rikkalikult puitu, eriti seedrit. Ja kuna Väike-Aasia on «looduslik sild» Euroopa ja Aasia vahel, siis olid hetiitide impeeriumil parimad eeldused transiitkaubandusest kasu lõigata.

Kui hetiidid tulid sellele territooriumile, kus nad leidsid endale nii uue kodumaa kui ka hukutava haua, polnud see ala asustamata. Kõigepealt elasid siin hatti hõimud, kes olid andnud sellele alale oma nime — nime, mille hetiidid hiljem üle võtsid. Peale nende elas siin rohkesti teisi «protohetiitlikke» hõime, kelle päritolu ja nimesid pole teadusel seni õnnestunud kindlaks teha. (Nendest on järele jäänud ainult keraamikat: vanem, mis pärineb IV aastatuhandest, on must, kollakas-hall või punane lihtsa geomeetrilise ornamendiga; noorem, mis pärineb III aastatuhande algusest, on glasuuriga ja punakaspruuni maalitud joonornamen-

diga; on ka haudu, kuhu on maetud dolihhokefaalsed ja mesokefaalsed inimesed könksus asendis.) Samuti leidus siin laialipillatult rohkesti assüüria kaupmeeste asulaid, mille keskuseks oli Hrozný avastatud Kaneš; need asulad pärinesid Sargon I valitsusajast, kelle sõjavägi vallutas mainitud territooriumi XIV sajandi algul e. m. a. Ühel ajal hetiitidega — võib-olla ka nende üksikute lainete vaheaegadel — tuli siia ka teisi indoeuroopa rahvaid, nende hulgas luvilased, «teine vanim indoeuroopaliku päritoluga rahvas Väike-Aasias». Ja kui tuletame meelde «kaheksat keelt Boğazköy arhiivis», mis tekkis vähemalt viissada aastat pärast viimaste hetiitide sisserändamist, siis näeme, et Väike-Aasia oli «rahvaste prügiauk» ammu enne seda, kui talle andsid mainitud nimetuse kreeklased.

Kuidas hetiidid selle territooriumi vallutasid? Kuidas nad said jagu sellest hõimude kirevast segust ja lõid riigi, mis kahtlemata oli väga tugev sõjalis-administratiivne liit, nagu olid seda näiteks Kyrose Pärsia või Aleksander Suure riik, ent peale selle ka veel impeerium, mis etendas suurt osa ajaloos poole tuhande aasta jooksul, seega sama pika aja vältel nagu Rooma impeerium?

Hattušal lasuv needus ja impeeriumi rajamine

Hetiitide Väike-Aasiasse asumise alguse kohta ei tea me mitte midagi kindlat. Ja see on meile ainult nõrk lohutus, et me pole paremini informeeritud ka näiteks sellest, millal asusid meie kodumaale slaavlased. Vähemalt senini — me oleme siiski optimistid!

Arheoloogiliste leidude põhjal võime suurema või vähema kindlusega ainult seda järeldada, et Väike-Aasia hetiidieelne elanikkond polnud kuigi arvukas ja seisis suhteliselt madalal ühiskondlik-majanduslikul arenguastmel. Veel III aastatuhande lõpul e. m. a. eksisteeris siin ürgkogukondlik kord, mille lagunemine oli just alanud (Mesopotaamias ja Egiptuses kehtis sellel ajal juba arenenud orjanduslik kord). Elatuti jahist, karjakasvatusest ja primitiivsest põlluharimisest (mitte ühtegi tollest epohhist pärinevat atra pole leitud). Etniliselt kirevad hõimud, kes polnud veel hõimuliitudeks ühinenud, elasid põhiliselt isoleeritult, mida ei saa ka imeks panna, sest asustus oli hõre ja kõrged mägestikud tõkestasid suhtlemist. Siis tungisid sellele territooriumile hetiidid, kes olid ühinenud sõjalisteks hõimuliitudeks, ja imbusid sellesse nagu vesi kuiva liiva sisse. Nad hõivasid selle ala nähtavasti ilma suuremate võitlusteta — vähemalt hetiidi traditsioon, mis säilitas hoolikalt kõik sõjalisse kuulsusesse puutuva, ei maini neid mitte kusagil.

Ja kuigi hetiitide tulek Väike-Aasiasse on kadunud esiajaloo hämarusse, siis esimese Hetiidi riigi tekkimisest teame me tunduvalt rohkem kui näiteks Samo riigi omast Tšehhoslovakkia territooriumil. Erinevalt Přemysl Kündjast oli esimene Hetiidi kuningas

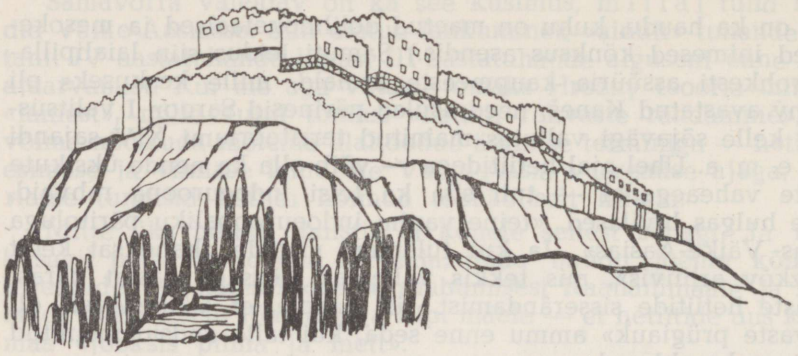

Hattuša tsitadell, vaade põhja poolt. Bitteli ja Naumanni rekonstruktsioon.

lihast ja verest inimene, ent hetiitide pealinna kohta t e a m e tuhat korda rohkem, kui me teatud tõenäolisuse lisandiga o l e t a m e Suur-Moraavia riigi kohta.

XX ja XIX sajandi vahetusel e. m. a. näeme juba tulevase Hetiidi impeeriumi territooriumil mitut tugevat hetiidi hõimu või hõimuliitu, kes võitlevad ülemvõimu pärast ühelt poolt isekeskis, teiselt poolt põliselanikkonna kõige vägevama hõimu, hattide vastu. Hetiitide eluasemeteks ja poliitilisteks keskusteks on tugevasti kindlustatud asulad, mida võime juba linnadeks nimetada. Hetiitide kõige tähtsamateks keskusteks on järgmised linnad ning kindlused: Néša, Zalpa ja Kuššar, mis paiknevad Kizilirmaki suurest käänust lõuna ja edela pool; hattide kõige tähtsamaks keskuseks on Hattuša. Nende hõimude eesotsas seisavad pealikud, kes tõusevad juba nii kõvasti esile kogukondlaste massi taustal, et ajaloolised dokumendid nimetavad neid kõhklematult «kuningateks». Kõige vägevam nende hulgas on Kuššari kuningas Anitta.

Anitta nimega algab 29-st Hetiidi suurkuningast koosnev nimestik. (Seejuures pole Anitta vanim ajalooliselt tuntud isik hetiidi ajaloos. Me teame juba tema isa; tema nimi oli Pithana ja ta asus Kuššaris kõrgel ametikohal, kandes natuke koomilist tiitlit «suur redelihoidja». Küllap see oli sama redel, mida mööda Anitta troonile ronis.) Ja nagu suurkuningale kohane, kirjutas Anitta oma nime ajalukku vere ning saavutustega: tema ühendas hetiidi hõimud, lõi puruks vaenlased ja rajas Hetiidi riigi.

Me ei tea, milliste vahenditega ta alistas või meelitas enda poolele terve rea väiksemaid hetiidi valitsejaid, kuid me teame, et umbes 1800. aastal e. m. a. marssis ta suure sõjaväega Hattuša alla, lõi puruks selle hattidest kaitsjad ja tegi linna maatasa. «Ma võtsin selle öösel tormijooksuga ära,» jutustab ta iidses hetiidi keeles templi raidkirjas, mis kuulub Boğazköy arhiivi kõige tähtsamate kiilkirjaliste dokumentide hulka, «ja külvasin tema asu-

paigale stepiheina. Kes pärast mind kuningaks saab ja Hattuša uuesti ellu äratab, seda karistagu hetiidi kõuejumal!»

Seepeale pööras Anitta oma relvad nende vastu, kes takistasid tema taotlusi kõiki hetiidi hõime ühendada: ta purustab Néša kuninga väe ja kuulutab Néša riigi pealinnaks. Pärast oma võimu tugevdamist võtab ta käsile Zalpa, vallutab selle ja laiendab sõjakäikudega oma riigi piire kuni mereni. Viimased teated kirjeldavad teda meile kui valitsejat, kes ehitas luksuslikult välja oma residentslinna: ta rajas sinna uusi kvartaleid, templeid, paleesid ja asutas isegi — loomaaia[1].

Hetiitide riigi esimene pealinn oli Néša, mille järgi hetiidid andsid nime isegi oma keelele. Selle linna varemeid pole leitud. Võib-olla asuvad nad antiikaja Nyssa kõige vanemates kultuurkihtides — kuid arheoloogide labidad pole nendeni veel ulatunud. Või sai neile osaks see õnn, mida soovib Leonard Woolley igale silmapaistvale muistsele linnale — Néša põletati maha? Näib, tema elanike õnneks, et siiski mitte...

„Konstitutsiooniline monarh föderatiivse riigi eesotsas"

Néša ei jäänud kuigi kauaks pealinnaks. Hoolimata Anitta needusest (ja kõuejumal oli üks tähtsamaid «tuhande hetiidi jumala» hulgas) viisid tema järglased oma residentsi uuesti Hattušasse, sest see oli sõpradele kättesaadavam, vaenlastele kättesaamatum ja tema asend vastas suurepäraselt antiikaja urbanistlikele nõuetele: mägiplatood piirasid järsud kaljuseinad, mis olid looduslikuks müüriks (lõuna pool, kus selline looduslik kindlus puudus, asus sügav kuristik, mis võis täita kaitsekraavi ülesannet), seal oli mitu joogiveeallikat, linna kõrge asend tuultele avatud küljel (üle 1200 meetri merepinnast) kaitses elanikke soistel madalikel esineva malaaria eest, ent masssiivne kaljune alus välistas peaaegu täielikult maavärisemise. XVII sajandi teisel poolel e. m. a. oli Hattuša jällegi võimas, suur ja esinduslik — täpselt selline, nagu ütles tema kohta esimene eurooplane, kes nägi o s a tema varemetest XIX sajandi esimesel poolel m. a. j.: «Linn nagu Ateena tema suurimal õitseajal!»

Anitta kolmest järglasest teame ainult niipalju, et nende nimed olid: Tuthalija I, Pašurruma ja Papahtilmahh. Kuid seda viimast raskesti hääldatavat nime ei ole meil tarvis meeles pidada, sest selle kandja tõusis troonile ebaseaduslikult ja valitses vaid lühikest aega; Hetiidi kuningate «ametlikus nimistus» teda ei esine. Kuid seda suurema tähtsusega on mainitud nimistus tema vend

[1] See oletus jääb siiski vaieldavaks (pooleksmurtud raidkirjal asuvat vastavat tekstiosa võib interpreteerida ka kui jutustust kuninga jahilkäigust).

Hetiidi kõrged aukandjad. Karhemiši reljeefilt.

Tabarna I. (Tlabarnaš, Labarnaš kujutavad endast üksnes sellesama nime erinevaid transkriptsioone.) Anname sõna Bedřich Hroznýle:

«Tabarna I (umbes 1670. aasta paiku e. Kr.) oli suur vallutaja ja niisugusena kuningas Anitta töö vääriline jätkaja ning Hetiidi kuningriigi valduste laiendaja. Seepärast sai tema nimi pärast tema surma valitsenud Hetiidi kuningatele autiitliks, nendes just nagu ärkas uuesti ellu vana võimas Tabarna, täpselt samuti nagu nimest Caesar tekkisid hiljem tiitlid keiser, Kaiser ja tsaar ... Ta laiendas oma impeeriumi piire lõuna suunas kuni mereni, kus ta vallutas Arzava, see tähendab Lääne-Kiliikia ja selle naaberalad, samuti ka Viluša-Elaeusa saare.»

Ja ehkki Tabarna oli niisugune vägev kuningas, et tema nimi muutus tiitliks, polnud ta piiramatu võimuga valitseja. Täpselt samuti nagu tema eelkäijad ja järeltulijad. Hetiidi kuningad olid ainukesed Vana-Oriendi valitsejad, kes polnud absoluutsed monarhid!

Kuninga kõrval eksisteerisid Hetiidi impeeriumis riigiorganid, mis kujutasid endast hõimuliitude ja sõjalise demokraatia jäänuseid (ja milliseid me leiame erinevates variantides ka kangelasajastu kreeklaste, kuningavõimu perioodi roomlaste ja samuti ka vanade germaanlaste ning slaavlaste ühiskondades). Ajaloolaste seisukohad lähevad siin lahku ainult selles, kas oli neid organeid kaks või üks; raskus seisneb selles, et peale «Kuningas Telipinu korralduse» (see kuningas valitses umbes 1520.—1515. a. e. m. a.) pole meie käsutuses usaldusväärseid andmeid nende funktsioonide jaotamise ja mainitud funktsioonide tõelise teostamise kohta.

Bedřich Hrozný arvates (teda toetab ka V. V. Struve) oli esimene nendest organitest *tulia*, «nõukogu», mis koosnes kuninga poegadest, tema veresugulastest ja väimeestest, siis hõimuliitude

ja õukonna kõige kõrgematest ülikutest ja kuninga ihukaitseülemast. See kolleegium piiras kuninga suveräänset õigust karistada oma sugulasi surmanuhtlusega. Kuningas, kes oleks lasknud omavoliliselt nendest mõne hukata, vastutas selle eest oma peaga ja tulia otsuse põhjal võidi ka teda hukata. Peale selle oli tulia, nagu näitab tema nimetus, kuningale nõu andev organ, ja kõige järgi otsustades kuulusid tema kompetentsi riigi poliitika tähtsaimad küsimused.

Teine nendest organitest oli *pankuš*, «koosolek»; see oli muutunud iidsest rahvakoosolekust sõdalaste koosolekuks. Kuid pärast Telipinu reformi ei võtnud sellest enam osa kõik sõdalased, vaid ainult nende privilegeeritud osa; kuninga ihukaitse, tuhatkondade ülemad ja ülikkonnast pärinevad ohvitserid. Pankušil oli õigus «vabalt kõnelda» kuninga kuritegudest, tõsi küll, ainult rahu ajal (kuid karistada võis üksnes tulia). Tema liikmete kohta kehtis teatud «parlamentlik puutumatus», ja kui nad olid mingi süüteo korda saatnud, siis tegi pankuš otsuse nad karistamiseks välja anda: «Kui keegi teeb kurja, olgu see siis majaisa või paleeteenrite ülem või veinikallajate ülem» (mis tõenäoliselt oli vürsti tiitel), «või ihukaitseülem või kõrgest soost tuhatkonnaülemate ülem... siis sina, pankuš, võta ta kinni ja anna karistamiseks üle!»

Kas tulia ja pankuš olid kaks iseseisvat riigivõimuorganit või ainult ühe organi kaks nimetust, mainitud funktsioonide kogumik põhjustas seda, et — nagu ütleb V. V. Struve — «erinevalt Sumeri, Akkadi ja Egiptuse kuningate võimust e i o l n u d Hetiidi kuningate võim d e s p o o t l i k». Maksab siis imestada, et Hrozný nimetas Hetiidi valitsejaid «konstitutsioonilisteks kuningateks»?

Ent kui hämmastav ongi see fakt (millega me tutvusime esmakordselt siis, kui me jälgisime Hrozný tööd kuningas Telipinu tekstide dešifreerimisel) Vana-Oriendi puhul, ületab selle teine iseärasus Hetiidi riigi organisatsioonis, mis teeb sellest impeeriumist — kui kasutame jällegi modernset anakronismi — «föderatiivse riigi».

Hetiidi impeerium polnud rangelt tsentraliseeritud riiklik moodustis, nagu näiteks Egiptus, vaid peaaegu täiesti autonoomsete riikide liit; nende riikide eesotsas seisid pärimisjärgluslikud valitsejad kohalikest sugukondadest või kuninga vennad ja pojad. Kõik need valitsejad pidid enne oma ametisse astumist ilmuma Hattušasse või «sinna, kus kuningas parajasti asub» (kui ta viibis näiteks sõjakäigul) ja paluma endid «teenistusse võtta». Kui nad olid teenistusse võetud, see tähendab valitsejateks tunnistatud, pidid nad andma truudusvande. Niimoodi koosnes «Hatti maa» tegelikult «pisikestest kuningriikidest», mis olid küllalt iseseisvad, nii et kohalikud valitsejad võisid neid operatiivselt valitseda, ent samal ajal ka küllalt tugevasti allutatud keskvõimule, nii et Hetiidi suurkuningas võis end näidata välismaailmale ühtse impeeriumi esindajana.

Kui Hetiidi suurkuninga võim oli rahu ajal piiratud, siis sõja ajal kuulus talle kui impeeriumi armee ülemjuhatajale absoluutne võimutäius (see armee koosnes tema enda üksustest, «föderatiivriikide» kontingentidest ja vasallide abiüksustest). Sõjaliste operatsioonide ajal oli pankušil õigus nõuda kuningalt üksnes seda, «et ta vaenlased puruks lööks ja neile armu ei annaks».

Mõtleme korraks: selle riikliku ja sõjalise organisatsiooni skeemi, mille võime ilma raskusteta kaasaegses terminoloogias esitada, lõid hetiidid ise ja ilma pretsedendita — tuhat aastat enne seda, kui rajati klassikalise Kreeka demokraatia ja Rooma sõjalise vägevuse alused!

Ülik, sõdalane, vaba inimene, ori

Kuid riik ja tema organisatsioon on ainult pealisehitus. Heidame nüüd pilgu baasile — hetiidi ühiskonna majanduslikule korrale ja selle klassistruktuurile. Ja kui me siin ei näe kõike nii selgesti, nagu me sooviksime, siis mitte seetõttu, et hetiidid pole meile küllaldaselt informatsiooni jätnud, vaid et teadus pole neid andmeid veel küllaldasel määral läbi töötanud ja ära hinnanud.

Boğazköy kirjalike dokumentide põhjal võime jälgida tootlike jõudude ja tootmissuhete arengut hetiitide impeeriumis alates umbes XVII sajandist e. m. a. (arheoloogilised allikad viivad meid kaugele III aastatuhandesse e. m. a., ehkki tuleb ette küllalt suuri lünki). Sellel ajal on hetiitidel juba põhiliselt seljataga teine suur ühiskondlik tööjaotus, käsitöö eraldumine põllundusest. Kõige tähtsamaks tootmisalaks on põllumajandus, milles domineerib karjakasvatus, kuid küllaltki kõrgel tasemel on juba ka põlluharimine (koos esimeste niisutusseadmetega, mis aga Väike-Aasias valitsevate maastikuliste ja klimaatiliste tingimuste tõttu ei oma siin eales sellist tähtsust nagu Egiptuses või Mesopotaamias). Levinud on ka söe ja metallide kaevandamine, käsitöö on saavutanud kõrge spetsialiseerumise astme ja linnades käib elav kaubanduslik tegevus. Metallist tööriistad on peamiselt pronksist. Kuigi domineerib naturaalmajandus, on üsnagi laialt levinud ka kaubaline tootmine ja kasutatakse raha hõbekangide näol. (Esimesed mündid tulevad käibele Väike-Aasias I aastatuhande keskpaiku e. m. a. lüüdlaste juures.)

XVI sajandist e. m. a. on meil juba usaldusväärseid andmeid üksikute põllumajanduslike produktide kohta (nende kasvatamine on loomulikult palju vanem): teraviljadest on esikohal oder[1], järgnevad kahetahuline nisu ja rukis; kasvatatakse viinamarju.

[1] Võrdlev keeleteadus võimaldab kindlaks teha, et otra tundsid hetiidid juba siis, kui nende keel oli alles üldindoeuroopaliku algkeele murre, sest hetiidikeelne odra nimetus «*ewan*» pärineb üldindoeuroopalikust algkeelest.

«Ka linnased olid tuntud ja nendest tehti õlut,» teeb Bedřich Hrozný kindlaks XV sajandist pärineva hetiidi seadustekogu põhjal. «Õlu oli tõenäoliselt väga paks ja seepärast imeti seda suurest nõust õlekõrrega või spetsiaalse toruga.» Ja seesama seadustekogu annab meile üksikasjalikku informatsiooni ka hindade kohta (§ 176—186): «On huvitav,» tsiteerime jällegi Bedřich Hroznýt, «et koduloomadest hinnatakse kõige kõrgemalt muula (1 hõbemiin), siis veohobust (20 hõbeseeklit), künnihärga (15 seeklit), üheaastast veomära (15 seeklit), hobust (14 seeklit) jne. ...» (Neli vaskmiini võrduvad ühe hõbeseekliga, see tähendab, et hõbe on 160 korda vasest kallim.) «Hõbe oli kõige levinum maksuvahend Hetiidi impeeriumis.» Teadmiseks lugejale, kes tahab orienteeruda nendes väärtustes: üks hetiidi miin võrdub 40 seekliga ja umbes 300 grammi hõbedaga, niisiis on see umbes kolmandiku võrra kergem kui babüloonlaste samanimeline kaaluühik. Muidu langeb hetiidi kaalusüsteem kokku babüloonlaste omaga, kuid viimaste üks miin võrdus 60 seekliga. Kuid tähelepanu — hõbeda väärtus on kolme viimase aastatuhande jooksul nii tugevasti muutunud, et eeltoodud arvestustel pole praktilist tähtsust.

Hetiidi ühiskondlik-majanduslik kord, mida tutvustab meile Boğazköy arhiiv, on juba võrdlemisi arenenud orjanduslik kord. (Kuidas hetiidi sugukondlik ülikkond muutus orjapidajateks — nimetatud protsessi alguse võime paigutada III ja II aastatuhande piirile e. m. a. —, selle kohta on meil ainult kaudseid tõendeid, eeskätt just assüüria kaupmeeste ja liiakasuvõtjate korrespondentsist, mille põhjal selgub, et «kohalik elanikkond on viidud orjusesse».) Selles suhteliselt arenenud orjanduslikus korras märkame väga tugevaid patriarhaalse orjanduse elemente, mis pole iseenesest kuigi üllatav. Kuid me teeme kindlaks veel teisegi joone — ja selle tähelepanekuga on seotud küsimus, millele orjandusliku formatsiooni uurijad pole seni vastanud, nad pole seda küsimust isegi tõstatanud.

Missugust laadi oli hetiidi orjanduslik kord? Esimesel pilgul paistab, et see sai olla — nii ajaloolisest kui geograafilisest seisukohast — ainult «orientaalset tüüpi» orjanduslik kord. Nagu teame, eelneb seda tüüpi orjanduslik kord ajalooliselt ja kronoloogiliselt antiiksele (kreeka-rooma omale) ja erineb temast selle poolest, et Vana-Oriendis kuulus maa alati riigile, mille eesotsas seisis piiramatu võimuga valitseja, ja põllumajanduse esimeseks tingimuseks oli siin kunstlik niisutamine, mille seadmeid oli võimalik ehitada ja korras hoida ainult orjatöö massilise kasutamise baasil. Kuid nendel kõige tähtsamatel teguritel, mis Engelsi järgi määravad kindlaks orientaalse orjandusliku korra erinevuse antiiksest, polnud hetiidi majanduses otsustavat, tõenäoliselt isegi mitte olulist tähtsust. Seetõttu erines hetiidi orjanduslik kord «klassikalise» orientaalse omast, nagu me seda tunneme Mesopotaamiast ja Egiptusest, ent samal ajal ka «klassikalise» antiikse omast, nagu me seda tunneme Kreekast ja Roomast — viimasest

Hetiidi sõdalased. Karhemiši reljeefilt

erines ta eeskätt selle poolest, et hetiitide juures etendas tähtsat osa vabade talupoegade kogukondlik majandus. See kujutas endast majandusliku korrastuse originaalset ning omapärast tüüpi, mille üksikasjalikku uurimist on kindlasti vaja. Ja on täiesti seaduspärane, et sellisele omapärasele majanduslikule baasile kerkis ka hetiitide poliitiliste, juriidiliste ja teiste institutsioonide omapärane pealisehitus, mille asumine Vana-Oriendi pinnal on meile niisugune üllatus.

Ent ükskõik kui omapärase laadiga oligi hetiitide ühiskondlik-majanduslik kord, tõsiasjaks jääb, et see oli orjanduslik kord ja et Hetiidi impeeriumi elanikkond jagunes kaheks antagonistlikuks klassiks — vabadeks ja orjadeks. Vabad omakorda jagunesid kahte klassi: ülikud, ametnikud ja ohvitserid (hetiitidel sulasid need üheks) ning vabad talupojad, käsitöölised ja sõdalased. Ka orjad jagunesid kahte klassi: esimest tähistasid hetiidid sumeri terminiga «*namra*», «vangi võetud», mille all nad mõtlesid vaenulike maade tsiviilelanikkonda, kes orjusesse aeti; teist tähistasid nad sõnaga «*appanteš*», «kinni võetud» (võrdle ladinakeelse sõnaga «*captivi*»), mille all mõeldi lahinguväljal vangistatud sõdalasi. Algul oli «kinnivõetute» olukord parem kui «vangivõetute» oma (keda võime samastada orjade klassiga), mõnikord ei lülitatud neid üldse materiaalsete väärtuste tootmise protsessi, vaid nad jätkasid oma sõdurielu (Hetiidi sõjaväes), jäid vabaks ja neile anti isegi maatükk; hiljem sulasid need kaks rühmitust ühtseks orjade massiks. Seetõttu paljudes vanimates hetiidi tekstides ei vastandatagi vaba elanikkonda «kinnipüütutega», vaid «vangivõetutega». Peale «vangivõetute», kes muudeti orjadeks, eksisteerisid hetiidi ühiskonnas ka «võlaorjad»; eriti näljaaegadest pärineb teateid, et «isa müüs ära poja hõbeda eest».

Orjad töötasid kas mitmesugustes tootmisharudes (põllumajanduses, mäenduses, käsitööl) või — väiksem osa neist — olid

teenriteks majapidamistes. Sellest hoolimata, et nende hulk oli kahtlemata suur, pole sugugi kindel, et nad oleksid moodustanud töötajate enamiku. Kuni Hetiidi impeeriumi varinguni püsisid nimelt tugevad vabade talupoegade kogukonnad, kelle säilitamisest riik oli huvitatud, sest nemad olid Hetiidi riigi sõjalise organisatsiooni tuumikuks. Kuid eksisteerisid ka vabad käsitöölised, ja nende arv polnud kindlasti väike. (Hetiidi arusaamade järgi tuli «vaba elanikkonna töötava osa» hulka ka sõjamehed arvata, sest oma «tööga» aitasid nad tõesti kõvasti kaasa Hetiidi impeeriumi rikastumisele.)

Orjade hankimise peamiseks allikaks oli sõda — jaht inimeste peale. «Vangivõetuid», keda hoidis oma võimuses kuningas, see tähendab kuninglik armee, kasutati kuningale kuuluvate maavalduste harimisel; kuningas andis orje ka templimajanditele, linnadele ja kogukondadele. Peale kuninga hankisid endale sõjaga «vangivõetuid» ka ülikud (ohvitserid ja sõjavankrijuhid) ja reasõdalased; need orjad muutusid hiljem nende eraomandiks. «Vangivõetutest» orjade arvu kõrval oli «ostetud orjade» arv ilmselt hoopis tähtsusetu. (Selles seoses on kindlasti väga huvitav märkida, et mitte üheski kümnetest tuhandetest hetiidi dokumentidest ei kõnelda orja ostmisest või müümisest. Tema röövimisest aga küll, ja hetiidi seadused karistasid orja röövimist karmimalt kui tema tapmist.)

Orjade olukorra üle võime otsustada ainult kaudselt mõningate juriidiliste ja majanduslike dokumentide põhjal. Hetiidi seadustekogu, mis oli vaba elanikkonna suhtes leebe, otse «humaanne», nägi orjadele ette sama karme karistusi, nagu see oli tavaks teistes idamaistes despootiates. Tõsi küll, vaba («puhas mees») maksis röövimise eest kõrgemat trahvi kui ori — kuid hetiidi juristide seisukohalt, kes orienteerusid hästi seaduste peensustes, ilmnes selles vahetegemine «inimese kuriteo» ja «kahju hüvitamise» vahel, nii nagu meil tuleb hüvitada omanikule kariloomadele tehtud kahju; muide, hetiidi majapidamiste ja käsitöökodade inventarinimestikes esinevad orjad koos loomade ja tööriistadega. Kui vaba inimene maja maha põletas, siis pidi ta selle uuesti üles ehitama, ent «kui ori maja maha põletas, siis isegi sel juhul, kui tema isand kahju hüvitab, lõigatakse orjal kõrvad ja nina peast ning antakse need tema isandale». Kui ori oma peremehele vastu hakkas, siis «läks ta potti»; see vormel, mis on tänaseni lähemalt selgitamata, märkis mingit erilist piinamisviisi, millele järgnes tõenäoliselt hukkamine.

Hetiidi kirjalikest allikatest ei leia me ühtegi märget orjade klassivõitluse kõrgemate vormide kohta, nagu on seda näiteks streigid ja mässud, millest kõnelevad egiptuse dokumendid XII sajandist e. m. a. (Ramses III valitsusajast), või ülestõusud, mida võiks võrrelda Sparta helootide ülestõusuga või Spartakuse omaga Roomas. Kuid sageli on hetiidi dokumentides juttu «bandedest» ja «mässajatest» jne. (ühe sellisega me puutusime juba kokku

kuningas Asitavanda raidkirjas, kus see kuningas kinnitab, et «tema elas koos oma rahvaga õnnelikult ja pidevas külluses»). Kas pole siin tegemist ülestõusnud orjadega? Kas ei kasuta Hetiidi valitsejad siin üksnes sedasama terminoloogiat, mida Euroopa feodaalidki, kes nimetavad ülestõusnud pärisorje «bandedeks» ja «mässajateks»? Kui me aga ei lahku Hetiidi valitseva klassi kirjutatud ajalooliste dokumentide kindlalt pinnalt, siis leiame arvukalt teateid lakkamatu klassivõitluse kohta, mis kulges selle madalamate vormide näol, näiteks sõnakuulmatus, põgenemine jne. Peamiselt just põgenemine muutus mõningatel perioodidel nii massiliseks, et Hetiidi riik hakkas juba preventiivselt orjapidajate huve kaitsma — ta asustas ümber kahtlust äratavad «vangivõetud» (sageli suurtes hulkades) impeeriumi äärealadele.

Hetiidi seadused tunnistavad ühtainust klassivahet: vabade ja orjade vahel. See muidugi ei tähenda, et vabade hulgas oleksid klassivahed puudunud — ka kodanlikud seadused tunnustavad «võrdsust seaduse ees», ent me teame hästi, missugune võrdsus eksisteerib kodanlikus ühiskonnas. Hetiidi ühiskonna kõige madalamal redelipulgal asusid töötavad kehvikud — käsitöölised, karjased, kalurid ja väiketalupojad, kes ei kuulunud kogukonda. Kuid valitsev klass — ülikkond eesotsas kuningaga — ei pidanud suuremat lugu ka talupoegadest — kogukondlastest ja linnakäsitöölistest. Muršili õpetab oma järglast: «Suhtle ainult õukondlastega! Linnaelanikelt ja talupoegadelt pole kuningal mitte midagi oodata. Neid ei või usaldada, ja suhtlemine tühiste inimestega tekitab ainult hädaohtusid!» Nendest klassidest pärinevad inimesed olid kuningale head ainult sõjameestena — ja vabad hetiidid olid head sõjamehed.

Ekskursioon: hetiitide elu argipäev

Enne kui sõlmime kokku jutulõnga sellest Hetiidi impeeriumi ajalugu käsitlevast lühiülevaatest — mainitud ajalugu on kirjutatud eeskätt impeeriumi sõdurite relvade ja verega —, lubame endale väikese ekskursiooni.

Kuidas nägid välja need hetiidid, keda Hrozný nimetab «teatud määral meie onudeks»? Meieni on säilinud nende kujutusi reljeefidel ja pitseritel, kus nad ise on end jäädvustanud; meieni on säilinud nende kujutusi, mis on egiptuse kunstnike kätetöö, ja meieni on säilinud nende luustikke. Kasvult olid nad väikesed, rässakad, laiade õlgadega, tugevate jalgadega, lihaseliste käsivartega ja nii võimsalt arenenud haistmisorganiga, et mõned nende portreed näivad peaaegu karikatuuridena. Kuid egiptuse joonistused ei esita meile tavaliselt «tüüpilisi hetiite»; niinimetatud hetiidi jalavägi Karnaki Ramesseumis on tõenäoliselt hetiitide mõne vasalli või liitlase sõjavägi; Ebozevis Ramsese templi reljeefidel on kujutatud eranditult hetiitide liitlasi ja Haremhebi

«Mees, kes kavatseb tappa hane». Hetiidi reljeefilt Tell Halafist, VIII sajandist e. m. a.

sargal ilmselt süüria vange. Parema ettekujutuse hetiitide välimusest annavad meile värvilised seinamaalid, kus egiptuse kunstnikud on neile maalinud isegi heledad juuksed; indoeurooplastena pidid nad selle poolest silmatorkavalt erinema mustajuukselistest semiitidest ja hamiitidest. «Muide,» kirjutab Bedřich Hrozný, «rassiliselt on need indoeurooplased juba tugevasti segunenud lühipealiste ning suureninaliste subarei ja hurriidi elementidega, nagu seda tõendavad eeskätt leitud luustikud.)

Riietus oli juba kolme-nelja tuhande aasta eest kehale kaitseks halva ilma vastu, kuid ühtlasi ka ühiskondliku positsiooni tundemärgiks. Kuningas ja ülikud kandsid pikki villaseid voltidega rüüsid, mis vööga kokku tõmmatud, sõdurid pikki mantleid (mida nad ei võtnud ült ka lahingus, ehkki see kindlasti ei hõlbustanud nende liikumist), ja alles hiljem vahetasid nad selle lühikese, pealepoole põlvi ulatuva körtsiku vastu. Selline körtsik oli ilmselt ka talupoegade ja käsitööliste tööülikonnaks; seda kannab näiteks «Mees redelil» Aladža Hüjükis, samuti «Mees, kes kavatseb tappa hane» Tell Halafis — nendel kahel haruldasel reljeefil on kujutatud hetiite töö juures. Mitte ükski hetiit ei lasknud end jäädvustada ilma peakatteta (kui seda siiski ette tuli, siis olid juuksed kammitud soenguks, mis meenutab barokiajastu parukaid); jalas olid neil sandaalid või saapad, mille pikad ninad ülespoole painutatud, ja peas kas vastu juukseid liibuvad mütsid või teravatipulised kübarad, mis meenutavad saksa odakiivreid Esimese maailmasõja päevilt. (Kõrged teravatipulised mütsid, mida kannavad võlurid ja maagid nukunäidendites, reserveeriti hetiitide poolt jumalatele.) Hetiidi naistemoed ei torka silma suurema fantaasia poolest, kui seda omasid möödunud sajandil need õmb-

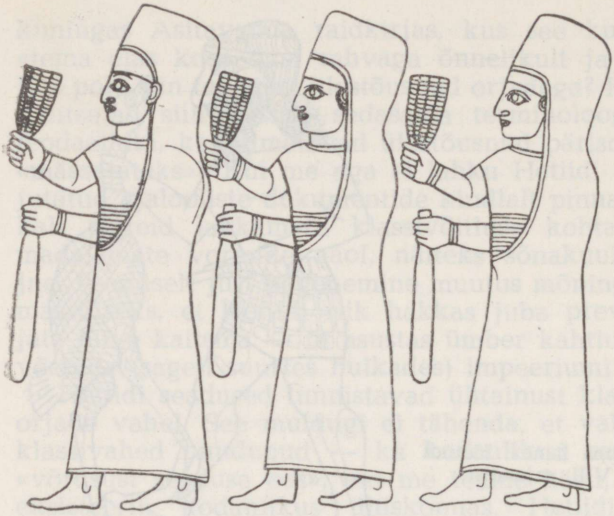

Hetiidi preestrinnad. Karhemiši reljeefilt.

lejad, kes valmistasid riideid kloostrikasvandikele; isegi kuningannad kannavad kübarate asemel lihtsaid rätikuid, mis sulavad ühte vabalt kukkuvate rüüdega, või tagasihoidlikult ehitud tanusid. Lapsed kandsid samasuguseid riideid nagu täiskasvanudki.

Hetiidi maja (kui tal oli maja, nii et ta ei elanud puuhurtsikus või savionnis) oli maal tavaliselt ühekorruseline, linnas aga jällegi (vähemalt osaltki) kahekorruseline. See seisis soliidsel kivivundamendil, seinad olid krohvitud tellistest, lage kandvad sambad puust ja katus alati lame. Need majad olid pööratud tänava poole (linnades olid tänavad lamedate kiviplaatidega sillutatud!) just nagu seljaga, kitsad klaasist (!) aknad vaatasid õue. Majal puudus esik, maja ise koosnes korrapäratult kokku kuhjatud ja järk-järgult juurde ehitatud ruumidest. Sisustus oli lihtne: voodi, laud, toolid ja kirstud, ja lihtne ka välimuselt — mööbel oli kerge, ilma tarbetute kaunistusteta — meie sisearhitektid hakkavad seda juba aegamisi matkima. Külmutuskappi hetiidi majapidamises veel ei esinenud, kuid see-eest oli olemas jahutusseade: ühe kuni kahe meetri kõrgune savinõu, mis õllekeldris maa sisse kaevatud; selle sisse paigutatud toiduained asusidki jahedas ning kuivas kohas. Hädavajalikeks tarbeesemeteks olid kantav serveerimislauake ja toidusoojendaja — lame savinõu tulise veega ja väljaulatuvate plaadikestega, mille peale asetati taldrikud. Söömise ajal hetiit istus (idamaine komme söömise ajal lamada levis alles VI sajandil e. m. a.) ja tema tooli seljatoe kõrgus oli tema ühiskondliku positsiooni tundemärgiks.

Mida hetiidid sõid? Kõrgest soost mees, kes oli kuninga (meie ütleksime: riigi) ülalpidamisel, sai kindlatel aegadel leiba, mett, piima, juustu ja savinõutäie õlut või linnaseleiba; puu- ja köögi-

vilja pidi ta endale ise hankima. Tavalise vaba hetiidi toit oli põhiliselt samasugune. Ülaltoodud kõrge riigiametnik sai aeg-ajalt (meil on selliste naturaalandamite kohta rohkesti tõendeid) lambaid, sigu ja ettenähtud hulgal vilja, mille ta oma majapidamises peeneks jahvatas. Lihtsal hetiidil oli liha taldrikul (sõna otseses mõttes taldrikul) tõenäoliselt üsnagi ebaregulaarselt, kuid kindlasti mitte ka liiga harva. Sisemaal kuulus kala üksnes ülikute maiuspalade hulka. Orjade toidu kohta pole meil andmeid, kuid pole põhjust kahelda, et see oli halvem ja et seda anti parimal juhul ainult nii palju, kui oli tarvis orjade töövõime säilitamiseks. Näib, et ka vaba hetiit ei söönud ülemäära; meieni pole jõudnud mitte ühtegi paksu mehe või naise portreed. Veini jõid hetiidid mõnikord indoeuroopa kombe kohaselt üleliia, kuid suurem osa saagist tuli neil jumalatega jaotada; ka piimasaiu küpsetasid nad peaaegu eranditult jumalatele ohvriandideks.

Oma majas ja oma perekonnas oli hetiit selline isand nagu rooma *pater familias.* Abikaasa (nii esimene kui ka järgmised, ta võis endale nii palju naisi võtta, kui ta tahtis) allus talle, kuid, erinevalt idamaistest tavadest, mitte absoluutselt. Hetiit võis endale naise saada ostu teel, see tähendab makstes lunaraha naise perekonnale (kusjuures naine võis veel mähkmetes olla); seadustekogu tunnistas aga, et pruudi vanematel on õigus abielu sõlmimisest loobuda, kui nad lunaraha kahevõrra tagasi maksavad. Isa käest pidi pruut kaasavara saama; täiesti seaduspärane oli ka naise hankimine röövimise teel — kuid siis kaotas peigmees õiguse kaasavara saada. Vaba hetiit (s. t. isiklikult vaba) võis ka orjatariga abielluda; samuti võis ta ka lahutada — sellisel juhul

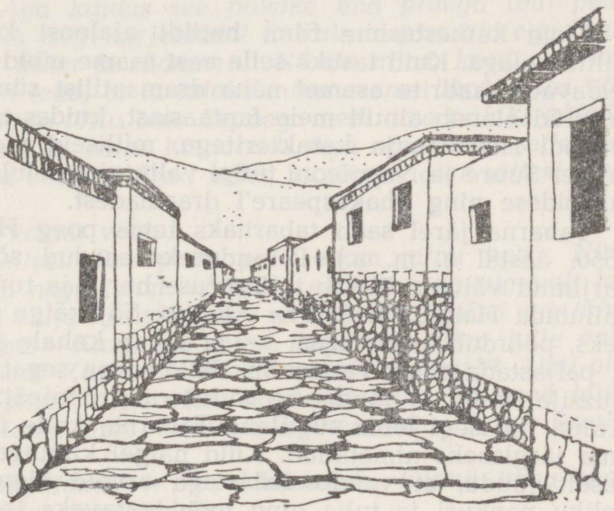

Tänav elumajadega hetiidi linnas. Bitteli ja Naumanni rekonstruktsioon.

jagati varandus mehe ja lahutatud naise vahel võrdselt kaheks, lapsed jäid mehele, naine võis ainult ühe lapse endale võtta. Kui mees suri, siis lese elujärg oli kindlustatud: seaduse järgi võttis lese endale naiseks kadunud mehe vend, kui lahkunul aga vendi ei olnud, siis isa.

Hetiidi ühiskonna nende klasside esindajad, kellel oli vaba aega, pühendasid selle spordile: jahipidamisele (vibude ja jahikullidega), märki- ja kauguslaskmisele, võidukihutamisele kergete kaarikutega, ratsutamisele (ratsutasid ka naised, kes istusid daamisadulas, mille juurde kuulus lauake jalgade toetamiseks); Põhja-Süürias korraldasid hetiidi meremehed purjeregatte ja mõnevõrra mõistatuslikke «võistlusi kaladega». Lastelelude hulgas olid esikohal mitmesuguste loomade pojad, eriti kitsetalled. Naisele sobis see, kui ta kulutas võimalikult palju aega ketrusele: kuningannad lasksid end kujutada koos kedervarrega ja kõrgest soost daamid hoidsid seda käes, kui nad kontrollisid oma laste kooliülesandeid — ülesandeid savi- või puutahvlitel, nagu näitab meile ilus reljeef Maraşist.

Riietuse, elamute, toidu, kogu oma elulaadi poolest olid hetiidid otseseks vastandiks oma kaasaegsetele minoilisel Kreetal ja nende palju hilisematele «järglastele» rafineeritud ja dekadentlikus Sybarises. Hetiidid elasid spartalikult tuhat aastat enne seda, kui see epiteet levis kreeka maailmas ega ole tänapäevani kadunud.

Sõjad Babüloniga, sõjad Egiptusega

Meie katkestasime filmi hetiidi ajaloost kuningas Tabarna valitsusajaga. Kuid tasuks selle eest saame nüüd staatiliste ja kirjeldavate kaadrite asemel näha dramaatilist sündmustekeerist — ja nüüd oleneb ainult meie fantaasiast, kuidas me elustame selle lõuendi isiksuste ja karakteritega, milliseid me tunneme Aleksander Suure ja Napoleoni tüüpi vallutajate elulookirjeldustest ja Euripidese ning Shakespeare'i draamadest.

Tabarna järel saab tabarnaks tema poeg Hattušili I (umbes 1650. aastal e. m. a.). Päranduseks saadud sõjaväega, kes on harjunud võitma, ületab ta Tauruse harja ja tungib Süüriasse, et vallutada Halpa, tänapäeva Aleppo. Sõjakäigu ajal jääb ta haigeks, pöördub koju tagasi — ja jõuab kohale just õigeks ajaks, et paljastada suurt vandenõu. Sellesse on segatud ka tema poeg Huzzija, kelle ta (andetuse tõttu) on troonipärimisõigusest ilma jätnud, ja isegi tema sugulane Tabarna, kelle ta pärast seda on oma järglaseks nimetanud. Kuid haigel kuningal on veel küllaldaselt jõudu, et vandeseltslastega arveid õiendada. Ta kutsub kokku pankuši ja tulia ning teeb teatavaks testamendi, mis on ühelt poolt tähtis ajalooline dokument, kuid teiselt poolt ka selline vanim indoeuroopalik kultuurimälestis, mida võime nime-

Hetiidi ülikud lõvijahil. Reljeef hieroglüüfiliste raidkirjadega Malatyjast, X—IX sajandist e. m. a.

tada kirjanduslikuks. Testament on säilinud vanahetiidikeelse originaali ja babülooniakeelse tõlke näol — ja on kindlasti seda väärt, et me vähemalt tema alguse siinkohal esitaksime:

«Nõnda ütleb suurkuningas, tabarna, oma sõjaväele ja aukandjate nõukogule:

Näete, ma olen haige. Aga kui ma teile esitlesin seda poissi, Tabarnat, ja ütlesin: «Las ta võtab troonil istet,» siis mina, kuningas, nimetasin teda oma pojaks, embasin teda, ülendasin teda ja hellitasin igati. Aga kuidas see poisike end praegu ülal peab, seda pole võimalik isegi kirjeldada! Ei vala ta pisaraid ega tunne kahetsust! Ta on külm ja südametu! Nõnda mina, kuningas, kutsusin ja käsutasin teda, et ta tuleks minu aseme äärde. Kas võin ma selliste asjaolude tõttu oma õepoega veel oma pojaks pidada? Kuninga sõna pole ta eales kuulanud. Aga oma ema, selle mao sõna on ta kuulda võtnud! Kuid mina, kuningas, olen sellest teada saanud.

Niisiis: vaen vaenu vastu!

Kuid aitab sellest! See poiss pole enam minu poeg. Nüüd ammub tema ema nagu lehm: «Minult, elavalt ning tugevalt lehmalt, on sisikond välja kistud! Tema on hukutatud, sina aga tahad teda koguni tappa!» Kuid kas mina, kuningas, olen talle eales mingit kurja teinud? Kas ma ei teinud temast preestrit? Alati olen ma teda esile tõstnud, alati olen ma hoolt kandnud tema hüveolu eest. Kuid tema pole kuninga lahkeid sõnu eales kuulda võtnud.

Kuidas suudaks tema — kui kõik oleks läinud tema soovi kohaselt — Hattušat armastada?»

Siis nimetas Hattušili uueks troonipärijaks oma pojapoja Muršili I, kellest sai tema vallutuspoliitika jätkaja. Pärast 1610. aas-

Kõrgest soost hetiidi naine kedervarrega ja laps tahvliga. Reljeef pärineb Maraşist, VIII sajandist e. m. a.

tat e. m. a. marssis ta mööda Hattušili tallatud rada lõuna poole, vallutas Halpa ja okupeeris Põhja-Süüria. Siis võttis ta suuna Mesopotaamiale, ristas relvad hurriitidega, lõi neid lahingus — ja võitis nad liitlasteks. Selle alliansi loomisel mõlkus tal mõttes fantastiline plaan: vallutada Babülon, tolleaegse maailma kõige rikkam linn. Ilmselt oli Muršili hästi informeeritud sisepoliitilistest rahutustest, mis polnud seal pärast Hammurabi surma lakanud, ja samuti ka raskest olukorrast, milles asusid Babüloonia valitsejad alistatud aladel veereva uue ülestõusulaine tõttu. Niisiis asus ta tuhande kilomeetri pikkusele marsile mööda Eufrati kallast ja peatus alles Babüloni müüride ees. Need olid vallutamatud — ja Muršili teadis seda. Kuid nende müüride taga asus «viies kolonn» (kui tahame kasutada Franco väljendit, millega ta tähistas oma poolehoidjaid sissepiiratud vabariiklikus Madriidis) ja tema kaasabil tungis Muršili Babüloni lahtise värava kaudu,

sai jagu väikestest sõjajõududest, kes linnas talle vastupanu avaldasid, tõukas troonilt kuningas Samsuditana — ja koos temaga ka Hammurabi dünastia. Selle sündmuse daatum on üks vanimaid kindlaks tehtud daatumeid maailma ajaloos: 1594. a. e. m. a.

Tõsi küll, Muršili polnud selline fantast, et ta oleks tahtnud Babüloni Hattušaga ühendada (nagu sellest unistas Aleksander Suur 1260 aastat hiljem), ent samal ajal oli ta küllalt arukas, et mitte jätta nii kaugel asuvasse linna isegi okupatsioonigarnisoni. Ta rahuldus linna paljaksröövimisega ja pöördus koju tagasi tohutu sõjasaagiga. Natuke aega pärast seda lahkus ta siit maailmast suurtele vallutajatele tavalisel teel: vandeseltslased paleest mõrvasid kuninga. Tema tapjate nimed on meil teada: need olid tema väimehed Hantili ja Zidanta.

Kes pistoda tõmbab, peab pistoda läbi langema: Hantili, kes oli tõusnud niimoodi (umbes 1593. aastal e. m. a.) Hetiidi troonile, mõrvas Zidanta, kellel oli selles asjas praktika olemas, ent Zidanta mõrvas jällegi tema poeg Ammuna (umbes 1545. aastal e. m. a.), kelle omakorda laskis mõrvata Huzzija, «väike kuningas» Hakmeši linnast. Meie ei tea, kuidas niisuguse troonipärimismeetodi puhul sai kuningaks Telipinu, kuid me teame, et tema tegi mõrvamistele lõpu ja andis välja troonipärimisseaduse, mille järgi õigus troonile on olemas ainult kuninga otsestel järglastel, see tähendab, mitte kuninga sugukonnal, vaid tema perekonnal: troonipärijaks on kuninga kõige vanem poeg esimeselt (s. t. järjekorras esimeselt, täisõiguslikult) naiselt; kui tollel poega ei ole, siis saab kuningaks kuninga poeg «teiselt naiselt järjekorras»; kui meessoost järglast üldse ei ole, siis astub troonile kuninga esimese tütre mees. «Sellest hetkest peale pole mitte kellelgi tarvis kuninga perekonnaliikmetele kurja teha ja neid pistodaga lüüa.»

Telipinu (umbes 1520—1490 e. m. a.) oli suur reformaator hetiitide kuningate troonil. Peale pärimisseaduse reguleeris ta ja «kodifitseeris konstitutsiooniliselt» pankuši ja tulia tegevuse ning reformeeris senise hetiidi õiguse. Ilmselt oli tal autoriteeti ja võimu, et panna need reformid «koosolekul» ja «nõukogus» nii formaalselt kui ka faktiliselt kehtima. Tema tegi lõpu impeeriumis valitsevale segadusele, kui «verevalamine Hattušas oli tavaline nähtus» (nagu ta ise asjalikult konstateerib oma troonipärimisseaduse preambulas), ja lõi eeldused Hetiidi impeeriumi olemasolu kaitsmiseks.

Vahepeal oli impeeriumi idapiiril muutunud hädaohtlikuks hurriitide ja mitannide võim, kes nägid Hetiidi riigis kerget saaki ja ähvardasid seda ka lõuna poolt. Nende agressorite kannul liikusid veelgi hädaohtlikumad Assüüria ja Egiptuse sõjavägede varjud. Ent impeeriumi sisemuses olid «väikesed kuningad» trooni pärast peetud võitluse ajal väga suure sõltumatusega harjunud. Telipinu järglaste olukord oli küll kõike muud kui kadestusväärne.

Me teame nendest väga vähe. (Veel hiljuti pidasid ajaloolased Telipinu järglast Alluvamnat hetiitide «Vana kuningriigi» viimaseks valitsejaks, kellele järgnes siis «200 aastat ajalootut oleskelu» kuni Hattušili II-ni, keda peeti «Uue kuningriigi» rajajaks. Prantsuse väljakaevamised Maris Eufrati keskjooksul näitasid, et mainitud «ajalootu oleskelu» oli tekkinud ainult Hammurabi dünastia ebaõige dateerimise tulemusena, mille tõttu ka vanima hetiidi ajaloo kronoloogia oli umbes kahe sajandi võrra minevikku nihutatud. Nagu me praegu kindlasti teame, ei valitsenud Hammurabi aastatel 2003—1961 e. m. a., vaid hoopis ajavahemikus 1791—1749 e. m. a. Nõnda langeb ära ka põhjus hetiidi ajaloo jaotamiseks kahte («Vana» ja «Uue» riigi) perioodi, seda enam, et Hetiidi impeeriumi sotsiaal-majanduslik iseloom kogu selle aja jooksul põhiliselt ei muutunud.)[1]

Alluvamna järel vahetus Hetiidi troonil mitu valitsejat, kellest me ei tea mitte midagi peale nime; umbes 1460. aastal e. m. a. haaras võimu Tuthalija II, kes rajas uue dünastia. Ta sõdis Süürias ja Mesopotaamias, ning ilmselt edukalt. Tema poeg Hattušili II kaotas Kizvatna, mis oli selgeks märgiks hetiitide vägevuse languse kohta. Tuthalija III valitsusajal (umbes 1400.—1385. a. e. m. a.) ründasid Hetiidi impeeriumi idast kaškeilased koos paljude liitlastega ja lõunast Arzava kuningas (tema korrespondentsiga puutusime kokku juba esimeses peatükis), kes nihutas oma valduste piiri Tuvanuva (Tyana) linnani. Nende sõdade ajal vallutati ja hävitati ka Hattuša.

Kuid mahapõletatud Hattuša tuhast tõusis fööniksina uus kuningas Šuppiluliuma I, Tuthalija III noorem poeg. Kui ta 1375. aasta paiku e. m. a. kukutas oma venna Arnuvanda II, siis astus nõrga kuninga asemele troonile tõeline suurkuningas, kelles väejuhivõimed olid ühinenud riigimehe ettenägelikkuse ja diplomaadi osavusega. Ilmselt astus ta stiihilise relvastatud vastupanuliikumise etteotsa, et tagasi lüüa võõraid vallutajaid, kes põletasid maha Hetiidi linnu ja külasid ning küüditasid vabu hetiite orjusesse. Uuesti loodud sõjaväega marssis ta otseteed Mitanni riigi südamesse; vihases võitluses purustas ta mitannide kuninga Tušratta sõjaväe ja pani troonile tema poja Mattivaza, kellele andis naiseks oma tütre ja muutis ta nõnda oma vasalliks. Samasugusel viisil vallutas ta ka Hajašša riigi (kirdepiiril) ja andis selle kuningale samuti oma tütre naiseks. Ja niimoodi, 3100 aastat enne Napoleoni, asetab ta oma vendi, väimehi ja poegi troonile, mis asuvad lähemal või kaugemal Hattušast, et osava kombinatsiooniga relvadest, abieludest, ähvardustest ja kingitustest luua

---

[1] Need autori väited on ebaõiged nii kronoloogilises (lahutab ju Telipinut, kes valitses XVI sajandil e. m. a., Šuppiluliumast, kes valitses aastatel 1385—1345 e. m. a., üle saja viiekümne aasta) kui ka sotsiaal-ajaloolises mõttes: Vana-Hetiidi kuningriik, kus oli säilinud veel pankuši võim, erines mitmes suhtes Uuest kuningriigist, mis sarnanes idamaiste despootiatega.

impeerium, mille piir lõunas hõivab ka Aleppo, idas asub see Karhemiši juures, ja mida ümbritseb satelliitriikide kordon — luua see Wright'i ja Sayce'i «Empire of Hittites».

Kui suur võim ja prestiiž oli sellel «tabarnal, suurkuningal, Hatti maa kuningal, kõuejumala lemmikul» (nagu ta ennast ise tituleeris), seda näitab kiri, mille dešifreeris Hrozný juba oma «esialgses teates» kui ühe esimese hetiidi kiilkirjateksti.

Seda kirja ei kirjutanud keegi muu kui proua Anhesanamon, vaarao Thutanhamoni noor (ja kõikide portreede põhjal otsustades ka väga ilus) lesk: «Minu mees suri, poega aga mul ei ole. Kuid sinust räägitakse kõikjal seda, et sul on palju poegi. Kui sa oma poegadest ühe mulle annaksid, siis võiks temast minu mees saada. Kas ma pean siis mõne oma orjadest endale võtma, temast oma abikaasa tegema ja teda pärast seda austama?»

Šuppiluliuma sai selle üllatava pakkumise oma sõjakäigul Karhemiši vastu. Kuidas ta sellele reageeris, seda teame tema poja Muršili käest (hilisem Muršili II, kelle «Annaalid» ja «Palved katku ajal» on tähtsad ajaloolised ja kirjanduslikud dokumendid): «Kui minu isa seda kuulis, kutsus ta hetiidi kõrged aukandjad nõupidamisele.» Ei tema ise ega tema nõunikud uskunud oma silmi, et Hetiidi kuningapoeg võiks endale pähe panna Ülem- ja Alam-Egiptuse krooni ja jumalaks saada. (Hetiidid ei kuulutanud oma valitsejaid jumalateks, vähemalt mitte nende eluajal.) Niisiis läkitas ta Egiptusesse erakorralise saadiku: «Mine ja too mulle usaldusväärseid andmeid. Ega minu arvel ei taheta nalja heita? Niisiis mine ja too mulle usaldusväärseid andmeid.»

Proua Anhesanamon solvus. Mispärast sa räägid, et «ega minu arvel ei taheta nalja heita? Ma pole mitte ühelegi teisele riigile kirja saatnud. Ma kirjutasin ainult sulle». Ja kuna maailmas pole olemas teist printsi, kes oma väärikuselt oleks võrdne Anhesanamoniga, siis kordab ta oma ettepanekut: «Niisiis, anna mulle oma poeg, temast saab minu mees ja Egiptuse kuningas!» Šuppiluliuma nõustus. Kuid egiptlased, kellel olid teistsugused plaanid noore lesega ja eriti tema trooniga, mõrvasid teel hetiidi printsi. Me ei hinda üle üksikisiku tähtsust, isegi mitte kroonitud üksikisiku tähtsust, kuid sellest hoolimata: kuidas oleks kujunenud poliitiline ajalugu iidsel ajal Lähis-Idas, kui Egiptuse troonile oleks astunud hetiidi valitseja?

Egiptuse ja Hetiidi kuningad said aga sellest hoolimata sugulasteks. Küll alles poole sajandi pärast, kusjuures Egiptuse troonile ei tõusnud hetiidi prints, vaid printsess — ja see on muidugi väga oluline erinevus. Kuid enne pidid egiptlased ja hetiidid ristama relvad ühes «eelklassikalise muinasaja» suurimas lahingus.

Egiptuse-Hetiidi piiril Süürias oli esinenud sagedasti kokkupõrkeid juba vaarao Seti I (1308.—1298. a. e. m. a.) ja Hetiidi kuninga Muršili II (1334—1306) valitsusajal. Põhjus? Siin lõikusid nende «huvid». Kuid otsustava lahingu pidasid siin nende pojad — Ramses II ja Muvatalli — ja nagu teame, lõppes see viigiga.

Hetiidi vangide ülekuulamine Kadeši all. Egiptuse ohvitseridel on kepid käes. Karnaki Ramesseumi reljeefilt.

Käesoleval juhul oli agressoriks Ramses II. «Et teha lõpp hetiitide laiutamisele», selleks organiseeris ta kõige vägevama armee, mida Egiptus oli eales välja pannud (see koosnes neljast kolonnist, mis kandsid egiptuse peajumalate Amoni, Ra, Ptahi ja Seti nimesid; ühtekokku oli siin 20 000 meest), ja pärast pikki ettevalmistusi, mille käigus ta rajas Foiniikiasse terve rea merebaase ja ladusid, marssis ta 1296. aasta kevadel e. m. a. hetiitide vastu. Eesmärk — hetiitide suurim kindlus Kadeš Süürias!

Tõsi küll, ka Muvatalli polnud vahepeal laiselnud. Ta oli organiseerinud Arzava, Naharina, Karhemiši, Halpa ja Kadeši kuningatest ning vürstidest sõjalise liidu, palganud sõdureid, täiendanud omaenda armeed ja nõnda oli tema käsutuses samuti 20 000 meest. Selle armee tuumikuks olid hetiidi sõjavankrid — tolle aastatuhande kõige kardetum relv. Egiptuse sõjavankritega võrreldes seisnes hetiidi omade eelis eriti selles, et igal sõjavankril oli kolmeliikmeline meeskond: kutsar, vibukütt ja kilbikandja. Egiptlastel oli vankril ainult kaks meest — vibukütt pidi ennast ise kaitsma. Seejuures olid hetiidi sõjavankrid kergemad, liikuvamad ja nende kutsarid olid harjunud suurte üksustena võitlema. Seevastu aga Muvatalli oma jalaväele kuigi palju ei lootnud — see koosnes enamikus liitlaste üksustest, oli ülepeakaela kokku klopsitud ja puuduliku väljaõppega.

Ramsese neli armeed liikusid mööda Orontese orgu üksteise kannul, ja kui nad sellel ajaloolisel päeval lähenesid Kadešile, oli kõige ees Amoni kolonn (seda juhtis Ramses ise), kaks kilomeetrit temast tagapool marssis Ra kolonn, seitse kilomeetrit tagapool Ptahi kolonn ja umbes kümne kilomeetri kaugusel helkisid päikese käes jumal Seti standardid.

Kadeši lähedal püüdis Amoni kolonni avangard kinni mõned hetiidi sõdalased, kes ütlesid, et nemad on väejooksikud, ja teatasid, et Hetiidi väed on hirmu tõttu kaugele põhja poole taganenud. Ramses andis siis käsu laagrisse jääda ja kutsus kokku

sõjanõukogu. Kui härjad ja hobused olid lahti rakendatud ja sõdalased valmistusid puhkust pidama, leidsid ohvitserid sõjaleeri jäljed — egiptlased olid jäänud laagrisse täpselt sellel kohal, kust hetiidid olid natukese aja eest lahkunud. Nüüd hakati väejooksikuid uuesti üle kuulama (ja kuidas neid seejuures keppidega peksti, seda näeme Ramesseumi seintel praegugi) ja saadi teada, et nende esialgne jutt oli ainult sõjakavalus olnud. Otsekohe läkitas Ramses käskjalad jumal Ra armee juurde — kuid nood jäid hiljaks. Vahepeal oli Muvatalli Amoni armeest mööda läinud, paisanud oma sõjavankrid Ra armee kallale, kes ei aimanud vähimatki halba ega olnud võitluseks ette valmistunud, ja hävitanud selle üheainsa kohutava löögiga täielikult.

Ainult mõned sõdalased pääsesid pakku hobusekapjade eest ja jooksid ettepoole, Amoni armee suunas. Kuid hetiidi sõjavankrid kihutasid neile järele, nottisid neid maha ja tormasid siis nagu maruhoog Amoni kindlustamata laagrisse tagantpoolt. Kui egiptuse allikad kõnelevad, et «sõjamehed lippasid nagu lambad», siis kõnelevad nad kindlasti tõtt; hetiidid tapsid neid tõesti nagu lambaid. Ainuüksi vaarao astus vaenlastele vastu — vähemalt õukonnaajaloolase ja kiidulaulu autori sõnade järgi, kelle sepitsetud panegüürikas Ramses Suur ületab kõik vana Gilgameši ja veel sündimata Heraklese kangelasteod.

Ramses oli täiesti üksi ja kõikidest maha jäetud. «See kuritegu, et minu jalaväelased ja sõjavankritel sõdijad mind üksi jätsid, on nii suur, et seda ei saa sõnadega väljendada. Kuid vaadake: Amon andis mulle võidu, ehkki minu kõrval polnud jalaväelasi ega sõjavankritel sõdijaid. Too kauge maa nägi minu võitu ja minu jõudu, kui ma olin ihuüksi, kui mitte keegi pealikutest ei järgnenud mulle ega olnud minu juures mitte ühtegi sõjavankrijuhti.» Seejuures saatis «Hatti maa armetu kuningas» tema vastu oma armee eliitüksused: «Ühtekokku oli neid tuhat sõjavankrit ja kõik võtsid endale märklauaks tule» (see tähendab Ramsese pea, mida ehtis püha maoga ehitud diadeem, kus-

Hetiidi sõjavankrite rünnak Kadeši lahingus. Karnaki Ramesseumi reljeefilt.

juures see madu purskab tuld). «Kuid ma tormasin neile kallale! Ma olin nagu Mont ja andsin neile jalamaid tunda oma käsivarre rammu. Ma paiskasin neid põrmu, ma tapsin neid, ükskõik kus nad ka olid, ja üks hüüdis teisele: «See, kes meie keskel on, ei ole inimene, see on võitmatu Set, Baal asub tema liikmetes. See, mida ta korda saadab, käib inimesel üle jõu!» Veel mitte kunagi pole üks inimene ilma jalaväelasteta ja sõjavankritel sõdijateta võitu saanud sadadest tuhandetest vaenlastest!»

Liialdamine kuulub muidugi õukonnaajaloolaste kohustuste hulka, kuid sellest hoolimata jääb faktiks, et Ramses (koos oma ihukaitseväega) murdis hetiitide ridadest läbi ja suundus mere poole. Ta oli kaotanud kaks armeed, ta oli kaotanud lahingu — kuid ta oli päästnud oma elu.

Mis nüüd järgnes, seda seletas Ramses oma jumala ainulaadse ning otsese sekkumisena — ja meiegi ei saa seda nimetada teisiti kui *deus ex machina*. Ramses põgenes sellise ajuga, et ei suutnud kõrvale põigata suure jalaväeüksuse eest, kes marssis kolonnis mereranniku poolt. Ent kui ta oli oma kuningliku vibu vinna tõmmanud, siis nägi ta, et see on — Egiptuse sõjavägi! Ühe rannikul paikneva Egiptuse toetuspunkti garnison, kellel polnud kaotatud lahingust aimugi! Ramses asus kohe selle ette-otsa ja nüüd üllatas tema hetiite. Nimelt olid hetiidi kutsarid sõjavankritelt maha tulnud ja kogusid ning jagasid sõjasaaki, nagu võitjale kohane; et hävitavalt lüüa saanud egiptlased toibuda võiksid, sellele ei mõtelnud nad üldsegi. Ja nõnda puhkes Orontese kaldal vereleha sees ja keset surijate korisemist uus lahing — ja selleks ajaks oli ka Ptahi armee kohale jõudnud. Muvatalli saatis nende vastu 1000 sõjavankrit värskete meeskondadega, kuid väikesele alale kokku kuhjatuna langes nende manööverdusvõime — vähem sõjavankreid oleks paremini toime tulnud. Egiptuse üksused kandsid kohutavaid kaotusi, kuid lõid rünnaku tagasi. Jalaväge Muvatalli enam lahingusse ei saatnud (tõenäoliselt hoidis ta seda Kadeši kindluse kaitsmiseks) ja õhtul tõmbus ta tõesti kindlusemüüride taha. Ramses kasutas pimedust selleks, et Kadeši kindluse alt — taganeda.

Ja kuigi see lahing jäi viiki, tähendas tema tulemus, et hetiidid olid ründavad egiptlased tagasi tõrjunud. Kes on siis sellisel juhtumil võitja — kas ründaja või kaitsja?

„Mererahvaste" sissetung ja 29. Hetiidi kuningas

Pärast Kadeši lahingut loobus Ramses II Hetiidi riigi võimsuse purustamise plaanidest, sõlmis väga meeleldi Muvatalli järglase Hattušili III-ga «lepingu igavese rahu ja sõpruse kohta» ja võttis endale tema tütre naiseks. Ja sellisel moel kinnitatud lepingust pidasid mõlemad maad kinni...

«Mererahvad» lähevad läbi Süüria. Medinet Abus leiduvalt egiptuse reljeefilt, mille kopeeris Champollion oma ekspeditsiooni ajal 1828.—1829. a.

«Ja loodi Hetiidi üksustest, Hatti maalt pärinevatest vibuküttidest ja ratsanikest, ja Egiptuse üksustest ühtsed väesalgad. Ja sõid ning jõid nemad üheskoos ja üks ei vaadanud teisele viltu. Rahu ja sõprus valitsesid nende vahel, millist leiad muidu ainult egiptlaste hulgas.» Kui mitu korda alates XIII sajandi lõpust e. m. a. on avanenud ajaloolasele võimalus midagi taolist kirja panna kahe suurriigi sõjavägede kohta, selliste suurriikide kohta, kellel oli ühine piir?

Leping Egiptusega, mille sõlmimine sai tõenäoliselt teoks Hetiidi kuninga initsiatiivil, tagas tema impeeriumile rahu nii lõuna- kui ka idapiiril. Tolleaegses olukorras aga oli see Hetiidi riigile väga tähtis. Nimelt hakkas XIV ja XIII sajandi vahetusel uuesti kasvama Assüüria vägevus, ja jõudude tasakaal, mis on alati mõjuv rahutegur, oligi kõvasti rikutud. Assüüria kuningas Adadnirari I hävitas mitannide riigi, millega hetiitidel olid olnud sõbralikud suhted, vallutas Babüloni ja esimest korda pärast Hammurabi dünastia langemist ühendas ta oma skeptri alla kogu Mesopotaamia. Nüüd oli tal küllaldaselt jõudu, et hetiite rünnata ja neid võita, ja seda oleks ta meeleldi teinudki — kuid pärast Hattušili ja Ramsese vahel sõlmitud vastastikuse abistamise lepingut pidi ta oma kavatsusest loobuma.

Tuginedes liidule Egiptusega, tundsid Hetiidi kuningad end muretult. Näib, et isegi liiga muretult. Hattušili järglane Tuthalija IV (umbes 1260—1230 e. m. a.) koguni keelas demonstratiivselt oma vasallidel Assüüriaga kauplemise ja andis sõjalist abi Mitannias ja Babülonis tegutsevatele assüüriavaenulikele ülestõusnutele (pealegi veel ülestõusnute jaoks küllalt karmidel tingimustel). Kuid Assüüria kuningas Tukulti-Ninurta I, tolle iidse aja kõige verisema impeeriumi üks kõige verisemaid valitsejaid, tegi Babüloni maatasa, hävitas Mitanni mässajad ja likvideeris ka Hetiidi interventsiooniarmee — ühes oma raidkirjas hoopleb ta 28 000 hetiidi vangiga. Ja kuigi see idamaiste valitsejate kombe kohaselt on kindlasti liialdatud, pole kahtlust, et see oli Hetiidi kuningale raske löök. Kuid kuningas oli küllalt võimas ja elas selle löögi üle.

Tema pojal Arnuvanda IV-l (umbes 1230—1200 e. m. a.) tuli tegemist teha uute vaenlastega — sedapuhku täiesti ootamatult läänepiiril. Neid kutsuti «ahhailasteks» — aga olid nad tõesti esimesed ahhailased, see tähendab kreeklased, Väike-Aasia pinnal? Ja veel enamgi — viimati olid need «punaste põlvedega ahhailased», kes üheksa aastat olid asjatult piiranud Troojat ja hankisid nüüd endale provianti sõjakäikudega naaberaladele? See pole võimatu, kuid see pole ka kindel, ehkki kreeklaste tungimine Väike-Aasiasse, mille poeetiliseks väljenduseks on Homerose «Ilias», algab just sel ajal. Nende «ahhailastega» ühines ka kuningas Madduvatta, seni Hetiidi suurkuninga üks kõige ustavamaid vasalle. Arnuvanda on meile jätnud selle kohta üksikasjalise teate suurel kiilkirjas savitahvlil pealkirjaga «Madduvatta kuritegu».

Sõjad idas ja läänes nõrgestasid tunduvalt Hetiidi impeeriumi ja tema kuningatel tuli üha sagedamini pöörduda Egiptuse poole abi (ka finantsabi) saamiseks. Kirjalikkudes dokumentides esinevad kaudsed vihjed lasevad meid järeldada, et peale selle nõrgestasid impeeriumi sisemiselt «bandede juhtide», see tähendab tõenäoliselt orjade mässud. Kuid sellest hoolimata ei aimanud mitte keegi, kui 1200. aasta paiku e. m. a. Hetiidi troonile astus Arnuvanda poeg Suppiluliuma II, et tema isikus tõusis troonile viimane Hetiidi suurkuningas.

Raske on leida teistsugust võrdlust: nii nagu välk selgest taevast tabab mitmesaja-aastast tamme ja põletab selle täielikult ära, nii järsku ja jäägitult hävitati Hetiidi impeerium. Metsikud hõimud, keda me nimetame «mererahvasteks» (sest nõnda nimetasid neid egiptlased — nende etnilist koosseisu me täpsemalt ei tea), veeresid läänest maale võimsa murdlainena, veeresid üle Bosporuse ja valgusid laia jõena itta, ainult väike harujõgi suundus lõunasse. Kuid lõunas jäi see tammi taha pidama, mille oli püstitanud Ramses III, ja imbus Süüria, Foiniikia ning Palestiina liivakõrbetesse. Idas aga pühkis ta kohutava jõuga maapinnalt Hetiidi impeeriumi koos tema sõprade ning vaenlastega.

Umbes 1190. aastal e. m. a. langes esimene põlev tõrvik Hattuša katusele — ja pärast asjatut vastupanu, mille kohta 29. Hetiidi suurkuningas ajapuudusel ei jõudnud meile teadet jätta, kadus impeerium, mis alles viiekümne aasta eest oli saavutanud oma vägevuse kõrgtipu, igaveseks ajaloo kuristikku.

Hetiidid lahkuvad ajalooareenilt

Kui selle veeuputuse lained olid vaibunud, siis selgus, et Hetiidi impeeriumi peamisteks pärijateks olid läänes indoeuroopaliku päritoluga früüglased, lõunas vilistid ja kirdes traaklased ning muškid. Kuid esile kerkisid ka väikesed hetiitide riigid, mis olid peitunud Tauruse mägestiku sügavatesse orgudesse ja olnud

varjul piiriäärsetel aladel: «mererahvaste» laine oli neist mööda läinud või polnud nendeni ulatunud.

Nende «riikide-pärijate» tähtsaimad keskused olid Hama ja Aleppo Põhja-Süürias, Maraş Tauruse mägestikus ja Karhemiš Eufratil; neid riike ei ühendanud ükski Hetiidi valitseja enam eales. Hattušasse ei pöördunud hetiidid iialgi tagasi, palju hiljem sai sellest Früügia provintsilinn. Selle Früügia oma, kus pealinnaks oli Gordion ja kuningaks Midas («eeslikõrvadega»: tema kuningliku väärikuse tundemärgiks polnud kroon — see arenes palju hiljem Rooma keisrite loorberipärjast —, vaid müts eesli peanahast koos kõrvadega; tõendeid selle kohta leidsid arheoloogid kümmekonna aasta eest koos legendaarse «gordioni sõlme» kujutusega, mis Midasel oli sõjavankri külge kinnitatud).

Need hetiitide väikeriigid pidasid veel pool tuhat aastat vastu. Enamasti vegeteerisid nad kui naaberriikide ja ka kaugemate riikide vasallid. Nende valitsejad on jätnud meile suhteliselt palju raidkirju (peaaegu eranditult hieroglüüfilisi), kuid need raidkirjad on suuremalt osalt läbi lugemata ja publitseerimata — sest sellest ajast, kui Bossert lõplikult dešifreeris hetiidi hieroglüüfid, on möödunud vaevalt paar aastat!

Üheksandal sajandil enne meie ajaarvamist ei tähista enam mitte ükski hetiidi valitsejatest Hetiidi impeeriumi rajamise tuhandendat aastapäeva — kuid inimestel, kes ei mäleta oma minevikku, pole mitte midagi oodata ka tulevikult. Sada aastat hiljem, sel ajal, kui tekivad kreeka ja rooma kalender, läheneb hetiidi kalender juba lõpule. (On huvitav, et hetiitide viimastest päevadest ja nende lahkumisest ajalooareenilt teame me hoopis rohkem kui näiteks viikingite hukkumisest, kes elasid veel kolmesaja aasta eest Gröönimaa rannikul, või hotentottide hävitamisest, kes elasid veel enne Teist maailmasõda Betšuaanamaal ja Angoolas (umbes 30 000 inimest) — kuid Hoffmanni etnoloogiline ja antropoloogiline ekspeditsioon 1959. aastal ei leidnud neist enam jälgegi: nad kadusid sõna otseses mõttes meie ajal, meie silma nähes, ja mitte keegi ei tea, kuidas!)

«Hieroglüüfiliste hetiitide» viimaste riikide ja riigikeste sõltumatuse likvideerisid assüürlased, kes vedasid suurema osa nende elanikkonnast orjusse ja hävitasid ülejäänud. Adadnirari III, Assurnari V ja Tiglatpilesar III hooplevad kergete võitudega kunagiste võimsate kuningate järeltulijate üle — ja nende annaalid muutuvad raamatuks hetiitide mahamatmise kohta.

«Nende poliitilise eksisteerimise lõpu,» teeb Bedřich Hrozný kindlaks assüüria allikate põhjal, «võime dateerida aastaga 717 e. m. a., kui Assüüria kuningas Šarrukin (Sargon III) vallutab viimase hetiidi kindluse Karhemiši. Järgnevatel sajanditel semiidistuvad ka viimased hieroglüüfilised hetiidid; nad võtavad omaks semiitlike aramealaste keele, kes tungisid siinsetele aladele teise aastatuhande teisel poolel e. m. a. Peagi kaob hetiidi nimi täiesti ning lõplikult maailma ajaloost.»

Kaheteistkümnes peatükk

Hetiidi kultuur

„Nõiduslik kaar, mis ühendab minevikku olevikuga"

Hetiidid, kelle taga sulgus kahe ja poole tuhande aasta eest väga vaikselt ajaloovärav, elustusid inimkonna teadvuses sellel ainsal põhjusel, et nad jätsid meile oma kultuurimälestisi. Mälestisi oma arhitektuurist ja skulptuurist, oma kirjandusest, oma poeesiast.

Kuid ütleme kohe välja: nad jätsid meile neid vähe. See kõik, mida arheoloogid on tänaseni välja kaevanud, kujutab endast ainult kadunud hetiidi kultuuri fragmente, «selle näidiseid» — kuid need fragmendid ja näidised, mis võimaldavad meil vähemalt osaliseltki selle kultuuri algset palet rekonstrueerida, lasevad meil luua ka selle Rolland'i «nõidusliku kaare, mis ühendab minevikku olevikuga». Seejuures just hetiidi kultuurimälestiste fragmentaarsus lisab neile erilist võlu ja virgutab meie kujutlusvõimet, et elustada ammu surnud loojate geniaalseid teoseid — just nõndamoodi, nagu ergutab meie fantaasiat Praxitelese Aphrodite torso või Sappho värsi katkestatud rütm.

Hetiidi kultuuri materiaalne baas oli küllaltki omapärane, nõnda võime täiesti seaduspäraselt märgata ka paljusid omapäraseid jooni küll hetiitide poliitilistes ja juriidilistes institutsioonides, ent samuti ka nende kujutavas kunstis ja eriti poeesias. Neid omapäraseid jooni teevad üksmeelselt kindlaks kõik ajaloolased, kes tegelevad Väike-Aasia kultuuridega, kuigi nad seletavad seda — peale nõukogude teadlaste — põhiliselt idealistlikult, hetiitide «rassilise erinevusega», «indoeuroopaliku päritoluga» (mis on muidugi vaieldamatu), mitte aga nende elu materiaalse baasi iseärasustega, millel on teatud tähtsus kogu kultuurilise pealisehituse jaoks.

Peale nende omapäraste, «iseloomulikkude» joonte torkavad hetiidi kultuuris tervikuna silma väga selged, võõrad, eeskätt assüüria-babüloonia mõjud; hetiidi kultuur ei arenenud Väike-

Aasia pinnal isoleeritult ja hetiidid polnud tõrjuvad võõraste mõjude suhtes. Kuid need võõrad mõjud ei etenda otsustavat osa hetiidi kultuuris, ja eriti väike osa on neil selles kultuurivallas, mille põhjal mõõdetakse kogu kultuuri taset: kunstivallas.

Seepärast meie räägime täie õigusega iseseisvast hetiidi kultuurist (ja mitte assüro-babüloonia kultuuri «hetiidi variandist») ja samuti ka iseseisvast hetiidi kunstist. Mainitud mõistete all ei mõtle me muidugi ainuüksi «hetiidi rahva» kultuuri ja kunsti, vaid hetiitide paljurahvuselise impeeriumi ja hetiidi väikeriikide rahvastiku (need väikeriigid püsisid Ida-Türgis ja Põhja-Süürias ka pärast impeeriumi varingut) kultuuri ja kunsti.

Juhat hetiidi jumalat ja palvet, mis on tegelikult luuletused

Hetiidi kultuuri esimesed mälestusmärgid, millega hetiitide impeeriumi avastajad kokku puutusid, olid hetiidi jumalate raidkujud. Need sirgetes ridades mehed, peas kõrged teravatipulised mütsid, keda nägi Texier kaljutempli seinal Yazilikayas, olid jumalad; poksija poosis mees, kes valvas Boğazköy väravat, oli jumal; kolossaalne istuva mehe raidkuju kahest lõvist koosneva postamendi otsas, mis Karhemišis välja kaevati, on jumala kuju; naine peegliga, kelle avastas Humann Zindžirlis, on jumalanna; kaks sõjameest Malatyja reljeefil, kes katsuvad tohutu suurt madu tappa, on samuti jumalad. Peaaegu pooled hetiidi skulptuuridest ja reljeefidest, eriti suurriigi perioodist, kujutavad jumalaid ja jumalannasid, ent need ei kujuta kaugeltki kõiki, sest «tuhat jumalat on hetiitidel».

Hetiidi panteon, mille koosseisust me tunneme umbes 10%, on kirju segu assüro-babüloonia-sumeri, luvi, hurriidi ja eriti hatti mitmesugustest elementidest; see kõik tuleb lisada neile jumalatele ja kultustele, mida hetiidid oma algkodust olid kaasa toonud. Loomulikult ei hakka me neid kultusi siin analüüsima ega nende päritolu ja arengut jälgima; meie ülesande seisukohalt piisab, kui märgime ära kõige tähtsamad ja kultuuriloolisemalt kõige huvitavamad.

Hetiidi üheks peajumalaks (ainukest peajumalat neil ei olnud) on Hattuša linna kõuejumal, kelle nimest me teame ainult lõppu: — *unaš;* tema naine on päikesejumalanna ja tolle nime ei tea me üldsegi, sest kõikjal on ta kirja pandud ideograafiliselt; nende pojad on Nerika ja Zippalanda linna kõuejumalad ja vegetatsioonijumal Telipinu. Kõueilma tegid ka veel jumal Tešub ja tema naine Chepa. («Muide näib,» tähendab Hrozný, «et meie esiema Eva, heebrea Chavvá nimi on tekkinud hurriidi jumalanna Chepa nimest, see nimi esineb ka Amarna epohhist pärineva Jeruusalemma preestri Abdi-Chepa nimes. Ega siis

Aadama ahvatleja Eva ilmaaegu ei saanud endale selle hurriidi, mittesemiitliku jumalanna nime.») Meheliku jõu jumal on Inar (kreekakeelne «mees»: *«anér»*), tulejumal Agni[1] (ladinakeelne «tuli»: *«ignis»*), väravajumal Apuluna (kreeka Apolloni otsene eelkäija, kes Homerose eepostes oli muide Väike-Aasia troojalaste kaitsja euroopalike kreeklaste vastu), jahijumalanna Ruta (kujutatud koos hirvega nagu kreeka Artemis, kelleks ta hiljem muutus). Üks vanahetiidi indoeuroopaliku päritoluga jumal on Jaja, «Reisimees», kellest Hrozný arvates (seda tuleb võtta reservatsiooniga) tekkis vanaiisraeli jumal Jahve — kristlaste Issand. Peale selle olid hetiitidel mõned «kindlasti eksisteerivad» mere-, taeva-, pilve-, mägede-, kaevude-, tuulte-, põllu- ja viljasaagijumalad, ja apostel Paulus oleks nimetanud hetiite samuti nagu ateenlasigi usklikeks, sest nad austasid ka tundmatut jumalat, ja isegi mitut sellist. Nendest jumalatest sarnanesid paljud hermafrodiitidega, näiteks kristlikud inglid (ja just nõnda neid kujutatigi: pikas rüüs ja tiibadega). Loomadest austati peale lõvi veel härga, kellele pühendatud templitest «Härjamägestik» lausa kubises — ja seda mägestikku kutsutakse mainitud looma järgi tänapäevani Tauruseks. Peale heade jumalate olid hetiitidel ka halvad jumalad, ja näib, et just neile halbadele, kes võisid inimestele kõige rohkem kahju teha, tõid hetiidid — täiesti loogiliselt — suurel hulgal ohvreid, et neid nii-öelda «ära osta».

Mitte ühtegi oma jumalatest ei pidanud hetiidid — erinevalt näiteks kristlastest — kõikvõimsaks; mõningate jumalate tarkuse suhtes olid nad üsna halval arvamisel (mis oli seda saatuslikum, et ka niisugune jumal oli oma kompetentsi raamides peaaegu kõikvõimas). Kui hetiit tahtis midagi oma jumala käest, siis pidi ta seda jumalale ütlema, ja ütlema võimalust mööda ilusasti ja veenvalt, mis — tõsi küll — ei välistanud juhust, et mõnikord üteldi jumalale kõik toorelt otse suu sisse, hetiit võis jumalaga tingida ja talle etteheiteid teha, mis kristlastel kuulub surmapattude registrisse. Seesugune hetiitide kriitiline suhtumine jumalatesse võimaldaski tekkida lasta palvetel, mis üllatavad meid sageli sisu ja alati vormi poolest: need on tõelised kõnekunsti ja ehtsa luuleloomingu musternäidised. Eriti kehtib see kuningate palvete kohta, kes olid ühtlasi — või eeskätt — Hetiidi impeeriumi kõige kõrgemad vaimulikud.

«Hetiidi kõuejumal, minu isand, ja teie, jumalad, minu isandad, lugu on nõnda: tehakse tõesti pattu!
Ka minu isa tegi pattu ja astus üle hetiidi kõuejumala, minu isanda käskudest. Kuid mina ei ole mitte mingisugust pattu teinud.
Lugu on nõnda: patt läheb isalt edasi pojale. Ja minu peale on tulnud isa patt.

---

[1] See jumal tuli hetiidi panteoni Mitannist, kus austati aaria jumalaid (indoaaria *«agnis»* — «tuli»).

Ja nüüd ma tunnistan üles hetiidi kõuejumalale, minu isandale, ja jumalatele, minu isandatele: lugu on nõnda, tehakse tõesti pattu.
Ja kuna ma olen nüüd oma isa pattu tunnistanud, siis olge jällegi armulised, hetiidi kõuejumal, minu isand, ja jumalad, minu isandad!
Olge minu vastu head ja kihutage katk Hatti maalt minema!»

«Teie, jumalad, kes te tahate kätte maksta Tuthalija surma eest:
Need, kes tapsid Tuthalija, on juba kandnud karistust oma verise kuritöö eest. Ka Hatti maale tõi see verine kuritegu palju häda, nii et ka Hatti maa on juba karistust kandnud. Kuna kättemaks tuleb nüüd minu peale, siis tahan ma koos kogu oma perekonnaga seda kanda ohvrimeelselt ja täis kahetsust. Nõnda tahan mina jumalaid, minu isandaid, jällegi ära lepitada. Jumalad, minu isandad, olge mulle jälle armulised! Ma tahan, et te laseksite mul jälle oma palge ette ilmuda!
Ja kui ma teid palun, siis kuulake mind!
Sest mina pole mitte mingisugust kurja teinud, ent nondest, kes olid süüdi ja kes tegid kurja, pole enam mitte ühtegi järele jäänud ja kõik on surnud, ja seepärast on karistus minu isa eest nüüd minu peale tulnud, vaadake, jumalad, minu isandad, ma tahan teile anda kingitusi Hatti maa eest lepituse märgiks.
Ajage minu südamest kurbus välja, vabastage minu hing hirmust!»

Kas jääb see kuningas Muršili kirjutatud «Palve katku ajal» nii inimkannatusi väljendava jõu kui ka oma vormi poolest milleski maha «Hiiobi raamatu» värssidest?

«Lind leiab varju oma pesas ja pesa kaitseb teda. Või kui teenril on muresid, siis pöördub ta palvega oma isanda poole. Ja isand kuulab tema jutu ära ja suhtub temasse hästi. Ja teeb selle korda, mis teenrit vaevas. Või kui teener on millegagi hakkama saanud, kuid tunnistab oma süüteo isandale üles: «Tee minuga, mida sa tahad!», siis isand ei karista teenrit. Sest seega, et ta oma süüteo isandale üles tunnistas, muutis ta isanda meele leplikuks.»

Nõnda kõneleb seesama kuningas Muršili hetiidi kõuejumalale, oma isandale, sellessamas palves. Ja mispärast? Et jumalale näidata, kui armulised on inimesed — sellal kui:

«Juhtub aga keegi jumalat vihastama, kas ei tapa siis jumal teda seepärast, ja kas ta piirdub ainult ühega? Kas ta ei

tapa ka süüdlase naist, tema lapsi, tema järeltulijaid, tema sugulasi, tema sulaseid ja teenijatüdrukuid, tema veiseid, tema lambaid, kas ta ei hävita süüdlase viljasaaki, kas ta ei karista süüdlast kõige kohutavamal kombel?»

Kas saab siin kordamata jätta küsimust, millega lõpetas M. Riemschneider «Hattušili testamendi» analüüsi: «Kui juba kuningad kirjutasid niimoodi, kuidas kirjutasid siis veel luuletajad?»

„Kui juba kuningad kirjutasid niimoodi..."

Selline küsimus on hoopis õigustatum, kui meile esimesel hetkel tundub. Niisuguste kuninglike dokumentide väljendusjõud ja kujundlikkus eeldab — isegi siis, kui neid ei kirjutanud kuningad ise, vaid kuningate kantseleid — suure poeetilise tagamaa olemasolu. Kuid selle piire ja kõige kõrgemaid tippe me ei tunne.

Kui lugeja pooldab teooriat, mille me esitasime leheküljel 146 esimesel kohal (ja mida tänapäeval pooldab suurem osa hetitolooge), siis ei paku talle erilist raskust seda selgeks teha, miks peaaegu kogu hetiidi poeesia on hävinud. Kui hetiidid tõesti kirjutasid oma luuleteoseid hieroglüüfkirjas puutahvlitele, siis kandis «mererahvaste» laine need jäägitult minema: suurem osa langes põlevates linnades tuleroaks ja ülejäänu kõdunes mullaks linnade tuhakihi all. Suuline traditsioon suri välja koos hetiitide keelega.

Kui 1506. aastal leiti Roomas Esquilinuse künkalt antiikskulptuuri fragmente, siis õnnestus kunstnikul nende põhjal rekonstrueerida Laokooni skulptuurigruppi. Hetiidi poeesia fragmentidest, mis on säilinud kiilkirjatahvlitel, ei õnnestu aga rekonstrueerida mitte midagi niisugust, mis võiks olla aluseks hetiidi poeesia mingisugusele tagasihoidlikule «ülevaatele» või «ajaloole». Kuid sellest hoolimata tõendavad need fragmendid — seda enam, et nad on säilinud täiesti juhuslikult — et see poeesia eksisteeris ja et tema tase oli üllatavalt kõrge.

Toome mõned näited — lõppude lõpuks võib hiiglast ka väikese sõrme järgi ära tunda. Kõigepealt igivana luuletus päikesejumala auks versioonis, mis pärineb XIV—XIII sajandist e. m. a. (peale muu huvipakkuva selles on luuletuse teine rida argumendiks, et hetiitide algkodu asus mere l ä ä n e kaldal — pole teada, kas Musta või Kaspia mere läänekaldal):

«Taevane päikesejumal, inimsoo karjane!
Sa tuled välja merest, kes on taeva poeg,
ja asud teele üles taeva poole.
Taevane päikesejumal, minu isand!

Inimesest ja mägestiku metsloomast sündinule,
koerale, seale ja putukatele põllul,
kõigile annad sa seda, mis neile õigusega kuulub!
Ja nõnda päevast päeva . . .»

Või teine luulenäide samal teemal, võib-olla kõige vanem luuletus, mille indoeurooplane loonud:

«Ole tervitatud, taevane päikesejumal!
Sina vaatad kõikidele inimestele südamesse,
kuid sinu südamesse ei suuda mitte keegi vaadata.
Kui keegi tegi kurja,
seisid sina tema pea kohal, taevane päikesejumal!
Mina lähen mööda õiget teed ja kes teeb mulle kurja,
seda sina näed, taevane päikesejumal!»

Ja kolmanda näitena väike katkend suurest eeposest, mis käsitleb jumalate võitlust võimu pärast taevariigis. (Selle autorit või töötlejat me teame: tema nimi oli Killa ja ta elas umbes viissada aastat enne Homerost. See on esimene nimi maailmakirjanduse ajaloos.) Hetiidi kõuejumal asub teele koos oma venna Tašmiga Hazzi basaltkalju poole, mis lakkamatult kasvab, nii et ta ähvardab kõuejumala residentsi ja trooni uppi paisata:

«Ja võttis tal käest kinni ja läks temaga Hazzi mäe juurde.
Ja pööras oma pilgu kohutavale basaltkaljule,
ja ennäe — nägi tema kohutavat basaltkaljut,
ja viha pärast läks tema valgeks näost.
Ja istus siis kõuejumal maapinnale
ja jõena voolasid tal silmist pisarad.
Siis ütles kõuejumal nutuse näoga:
Kes võib vaadata seesugust õudust?
Kes julgeb seesugusega võitlusesse astuda?
Seepeale ütles kõuejumalale Ištar:
Minu vend, ei tea tema palju, ei tea tema vähe:
rumal on (see basaltkalju), ainult jõudu on tal kümne võrra . . .»

Et poleks kahtlust: siin ei ole tegemist «poeetilise töötlusega», vaid hetiidi kiilkirjatekstide peaaegu sõnasõnalise tõlkega. Ja samasugust üllatavat väljendusrikkust ning poeetilist kujundlikkust leiame ka ülejäänud katkendites, mis esindavad pigem küll hetiidi luuleloomingu keskmist taset kui selle tippe; keskmine tase vastab «juhusliku valiku meetodile», mis kehtis nende fragmentide säilimise puhul.

Hetiidi luuletajate «krihvli» alt on jõudnud meieni ka mõned katkendid tõlkekirjandusest, eeskätt rida tahvleid fragmentidega sumeri-babüloonia-assüüria Gilgameši-eeposest; oma adekvaat-

suse ja täpsuse poolest vastavad need tänapäevastele nõuetele. Paljudest müütidest, olgu need siis originaalsed või ümber töötatud, väärivad mainimist eeskätt kaks: müüt kõuejumala võitlusest madu Illujanekiga (illustratsioone selle müüdi juurde leiame mitmetel reljeefidel) ja müüt vegetatsioonijumal Telipinust (mis on tõenäoliselt sumeri-babüloonia algupära ja esineb mitmesugustes variantides paljude rahvaste juures kuni uusajani); talvel lahkub see jumal maalt, siis hävib maa peal kogu elu, võimust võtavad nälg ja viletsus. Kõuejumal asub teele, et teda üles otsida, uitab mööda mägesid ja orgusid, kuid asjata. Siis läheb kotkas teda otsima, samuti asjatult. Lõpuks leiab mesilane Telipinu, äratab tema ja kutsub tagasi. Jumala naasmisega saabub ka kevad, algab uus vilgas elu nii looduses kui ka inimeste hulgas.

Ehkki hetiidi müütide teemad pole sageli algupärased, peitub nende ümbertöötlemises alati mingi puhtalt hetiitlik loominguline joon: nendes leidub omapäraseid originaalseid metafoore ja paralleele, samuti esineb nendes selline kunstiline võte, et eepilisse teksti põimitakse dialooge, nagu me võisime näha «Hattušili testamendi» puhul — see võte on teiste rahvaste eelnenud kirjanduslikus loomingus tundmatu.

Poeetiliste kujundite ning väljenditega täidavad hetiidid ka kantseleidest pärineva kirjutatud loomingu (me ei saa seda «kirjanduslikuks loominguks» pidada), mis tavaliselt on igavuse ja kuivuse musternäidis: ametlikud formularid, lepingute lõppklauslid, kohtuprotokollid, eeskirjad religioossete tseremooniate sooritamiseks. Eriti mahlakad on nende loitsud ja vanded kurjade deemonite vastu; kuid teatud põhjustel jätame need vanded Vana-Idamaa filoloogide spetsiaalpublikatsioonidesse. Sama seisukoht kehtib meil ka koduseid tülisid käsitlevate loitsude puhul; nende põhjal selgub, et hetiidi abielunaine polnud sugugi ilma õigusteta ja tumm nagu kala.

Vaatame parem, kuidas nägi välja näiteks sõjaväelise vande andmise ametlik tseremoonia, mille pidulik iseloom tolle sõjaka rahva puhul on meile igati mõistetav. Odade ja mõõkadega relvastatud jalaväeüksuste rivi ning viskodade, vibude ja kilpidega varustatud sõjavankrimeeskondade ette astus vilepillihelide ja trummipõrina saatel väepealik koos preestriga. Kui ta oli vastanud sõjaväe tervitusele, siis käskis ta esimeses reas seisvatel meestel paar sammu ettepoole astuda: ta pistis neile pihku linnaseleiva, millest peeneksjahvatamise ja muu edasise töötlemise abil õlut valmistati. «Just nagu see leib, nõnda saagu peeneks jahvatatud see mees, kes murrab oma vande!» Sõjavägi vastas kooris: «Sündigu nõnda!» Siis pistis väepealik meestele pihku linnaseid ja ütles: «Just nagu need linnased, mis on sigimatud, nii et ei saa neid kasutada külvamiseks ega leiva küpsetamiseks, nõnda muutugu sigimatuks naine ja kariloomad sellel mehel, kes murrab oma vande!» Siis laskis ta tuua naise riided, keder-

varre ja peegli: «Muutugu naisteks need mehed, kes murravad oma vande, kandku nad naiste riideid ja relvade asemel kedervart ning peeglit!» Lõpuks tõi väejuht kohale pimeda ning kurdi: «Jäägu pimedaks ning kurdiks see mees, kes murrab oma vande!» Ja sõjavägi vastas iga kord selle peale: «Sündigu nõnda!» Kas ei nõuaks selline suur dramaatiline stseen Tolstoi sulge, Velazquezi pintslit, Beethoveni muusikat?

Tingimata peame mainima veel ühte kirjanduslikku žanrit, mida enne hetiite maailmakirjanduses ei esinenud ja mida pärast neid tuli kaua-kaua oodata, kuni see uuesti nähtavale ilmus. Need on lühijutud, millele kultuuriloolased on andnud nimetuseks «hooletuste ja tobeduste registrid». Tõenäoliselt on need tekkinud ametlikest dokumentidest ja oma vormilt on need lakoonilised portreevisandid (või pigemini peegelpildid) andetutest ja ebaausatest ametnikest, kes teenivad halvasti kuningat, bürokraatlikest kohtunikest, kes venitavad tüliasja lahendamisega aastakümneid ja kaotavad ära kohtuprotokolle, ja nõnda edasi; otse följetonistliku maiuspalana läheks ajalehte lugu väepealikust, kes teeb ühe vea teise järel, ent võidust hoopis rohkem muretseb ta selle pärast, kuidas oma valitsejale võidust teatada. Hetiitidele polnud see ainult «humoristlik lektüür»; on vägagi võimalik, et need miniatuurid kuulusid temaatiliselt «õpetliku kirjanduse» hulka, sest iga ebaaususe, sõnamurdmise jne. juhtum lõpeb surmaga. Kuid nii või teisiti: see on esimene kirjanduslik žanr, mis võitleb andetuse, ebaaususe ja piiratuse vastu k r i i t i k a abil.

Ükskõik kui kõrgelt me hindamegi hetiidi poeesiat, mütoloogilist kirjandust ja poeetilistest kujunditest kirendavaid ametlikke dokumente, kuid eriti tänulikud oleme hetiitidele siiski ülalmainitud algupärase panuse eest kirjandusse.

Teaduslik ja erialane kirjandus

Erinevalt poeesiast ja belletristikast on ulatunud meieni suhteliselt küllalt palju teoseid hetiidi teaduslikust ja erialasest kirjandusest. Muidugi ei näe me selles mitte mingisugust «hüvitust saatuse poolt» — juba seepärast mitte, et siin on tegemist kahe sellise suurusega, mida ei saa teineteisega võrrelda, hoopis rääkimata teineteise asendamisest. See on nii, nagu ütleks keegi Goethe kohta: «Jumal tänatud, et meile on alles jäänud vähemalt tema «Värviõpetus», ehkki tema «Faustist» oleme ilma!»

Teadusliku kirjanduse hulka kuulusid hetiitidel ka sellised teosed, mida meie kindlasti sellesse liiki ei paigutaks. See kehtib eeskätt loitsusid, ettekuulutusi, astroloogiat ja muid taolisi teemasid käsitlevate teoste kohta ja ka suurema osa arstiteadusliku ning astronoomilise kirjanduse puhul, kus ratsionaalne tuum on mässitud raskesti läbistatava maagiakihi sisse. Kõik need teo-

sed võtsid hetiidid üle babüloonlastelt ja assüürlastelt ning piirdusid nende tõlkimisega; kuna nad neid edasi ei arendanud ega täiustanud, siis ei teinud nad ka kultuurile mitte mingisugust kahju.

Babüloonlastelt võtsid nad üle ka rikkaliku matemaatilise kirjanduse, mida nad samuti edasi ei arendanud. Tõsi küll, matemaatikas oli see raske ülesanne: mida oleksid nemad võinud tookordses olukorras lisada oma õpetajate teadmistele, kes juba viisteist sajandit enne Pythagorast, Archimedest ja Eukleidest olid avastanud näiteks valemid kolmnurga, ristküliku, trapetsi ja ringi pindala väljaarvutamiseks, siis valemid kuubi, rööptahuka, täisnurkse ja kaldnurkse lõikepinnaga prismaatiliste kehade, tavalise püramiidi ja tüvipüramiidi, koonuse jt. ruumala väljaarvutamiseks ning kes oskasid juba teisel aastatuhandel e. m. a. astendada ja kellel olid olemas ruut- ja kuupjuurte tabelid? Kui hetiidid need teadmised omandasid — ja meil pole põhjust selles kahelda —, siis olid nad ilma pikemata ühel pulgal Euroopa matemaatikutega, kes töötasid enne Descartes'i ja Leibnizit.

Kuid jätame selle kõige loendamise, kus hetiidid ei aidanud kaasa teaduslike ja erialaste teadmiste arengule — praegu on meile hoopis tähtsam see, kus nad kaasa aitasid. Ja keskendume jällegi üksnes kõige silmatorkavamale, nagu võime otsustada nende kirjandusmälestiste põhjal.

Eeskätt oli selleks õigusteadus. Hetiidi seadusteraamatust, mis pärines XV—XIV sajandist e. m. a. ja mille Bedřich Hrozný esmakordselt välja andis ning tõlkis (prantsuse keelde), me juba rääkisime. Mis temast kahel suurel kiilkirjatahvlil on säilinud, see ei paista küll silma niisuguse süstemaatilisuse ja läbitöötatuse poolest, millega me oleme harjunud õigusemõistmise meistrite ning õpetajate, roomlaste puhul; kuid täpne vahetegemine süü ja süütuse vahel, ettekavatsetud ja ettekavatsemata teo vahel, vastutusvõime ja vastutusvõimetuse vahel kuulub juriidilise mõtlemise saavutuste hulka, mille eksisteerimine 2000 aastat enne Justinianuse koodeksit (see koodeks on ka üle 1500 aasta vana) oli moodsale õigusteadusele nii üllatavaks avastuseks, mida tuleb üsna harva ette. Sama kehtib ka tingimuslike karistuste tava ja kahju hüvitamise (kannatadasaanu soovil) kohta, süüteo objektiivsete ja subjektiivsete tingimuste arvessevõtmise kohta (näiteks naist, keda vägistati majas, kus ta võis appi hüüda, kuid ei teinud seda, karistati surmanuhtlusega; kui ta aga vägistati mägedes, jäi ta karistamata; vägistaja aga mõisteti mõlemal juhul surma) jne. Eriti kehtib see reformeeritud koodeksis äratoodud karistusmäärade mõõdukuse, «humaansuse» kohta.

Kui uurijad olid toibunud imestusest, mille oli tekitanud mainitud koodeksi sisu ning vorm, asusid nad seda põhjalikult uurima. Esimesest pilgust peale oli kõigile selge, et see polnud

esimene hetiidi seaduste kogu. Aga mis sellele siis eeskujuks oli olnud? Millisest see oli tekkinud? Missugused määrused olid muudetud, missugused olid endiseks jäänud? Vastused neile küsimustele anti alles aastatel 1962—1964. Tšehhoslovakkia, saksa ja itaalia hetitoloogidel õnnestus hetiidi keele ajaloolise grammatika põhjal kindlaks teha, et koodeksi üksikosades esineb väljendeid ja kõnekäände, mis vastavad vanematest hetiidi dokumentidest (seejuures usaldusväärselt dateeritud dokumentidest) pärinevatele väljenditele ja kõnekäändudele. V. Souček arvates on siin tegemist määrustega, mis kuuluvad veel Hattušili I valitsusaega, see tähendab XVII sajandi teise poolde e. m. a. See aga tähendab, et kõige vanem seni tuntud hetiidi seadustekogu versioon on ainult sadakond aastat noorem Hammurabi kuulsast koodeksist! Kuid mis on kõige huvitavam — juba nendel vanimatel hetiidi seadustel leidub reformide jälgi! Boğazköy tahvlite edasise uurimise tulemused näitasid, et seda koodeksit redigeeriti ja täiendati pidevalt, mille tõttu hetiidi õigus polnud eales tardunud, paindlikult kohandus ta uutele majanduslikele ja ühiskondlikele tingimustele täielikus kooskõlas oma aja jurisprudentsi vajadustega.

Selle vanema hetiidi koodeksi reformimine, mis toimus umbes XIV—XIII sajandil e. m. a. kuningas Arnuvanda valitsusajal, andis tõuke märkuste ja ülestähenduste tekkimiseks, milles võime näha sellise kirjanduse algeid, kus kõik teosed kannavad stereotüüpset pealkirja «Kommentaar seaduse kohta, mis käsitleb . . .» Mainitud kirjandus on hirmus kasulik juristidele ja hirmus igav kõikidele teistele. Esimesed glossid või kommentaarid pärinevad juba reformijalt endalt: ta väljendab nendes oma nõusolekut või vastuväiteid, mõnikord otse rahulolematust mõningate karistusmäärade ja deliktidega. Hiljem jätkavad kommentaare kohtunikud — nad panevad kirja kohtuotsuseid, millel on siin seesama funktsioon, mis meie kõige kõrgemate kohtuorganite otsustel.

Sellest ulatuslikust kirjandusest, mis juba hetiitide ajal on ilmselt sekundaarseks õiguseallikaks, oleme meie informeeritud ühelt poolt algallikate kaudu, teiselt poolt aga preambulate kaudu igasuguste lepingute puhul, kus lepinguosalised viitavad seaduslikele määrustele ja pretsedentidele. Hetiidi kohtunikud langetavad otsuseid protokollitud ja tunnistajate resp. vandega kinnitatud faktide põhjal. Hetiidi kohtunik ei ole idamaiste lugude tark kaadi, kes teeb otsuse õnneliku intuitsiooni ja juriidilise «tunde» alusel, hetiidi kohtunik on bürokraat, kes langetab otsuse seaduste, pretsedentide ja protokollide põhjal. Kas tema otsus on alati õiglane («ja pole temal lubatud head halvemaks ja paha paremaks teha», loeme meie kuninglikust instruktsioonist, mis on antud okupeeritud alade kohtunikele), seda me ei tea; kuid me teame, et hetiidi kohtud on natuke raskepärased, «bürokraatlikud», et nende kantseleid kulutavad tüliasjade arutamise kestel kõvasti savi. Muide näib, et selles suhtes pole

hetiidi kohtud erandiks ja jagavad siin traditsiooni prioriteeti (sellest pole veel tänapäevani täielikult jagu saadud) egiptlastega.

Hetiidi õigusteaduslik kirjandus pole seni nii põhjalikult läbi töötatud, nagu me sooviksime. (Loodame, et lähimal ajal saame selles valdkonnas jälle tüki maad edasi tänu tšehhoslovakkia hetitoloogiale.) Suuremat tähelepanu on pööranud teadus hetiidi ajaloolisele kirjandusele — juba seetõttu, et see on üks tähtsamaid algallikaid Hetiidi ajaloo tundmaõppimisel.

Ajaloolistest teostest on suurim tähtsus niinimetatud «Muršili annaalidel». «Just Muršili lõi annaalide stiili, mida hiljem vist enam ei ületatud,» ütleb M. Riemschneider ja ta ei liialda. «Sündmused on rangelt kronoloogilises järjekorras ja esitus baseerub teatud skeemil, mis tõstab esile kõik ebatavalise ja tähtsa. Kuid esitusviis on ühtlasi nii asjalik ja erapooletu, et just lühidalt skitseeritud sündmustest on meil väga raske aru saada.»

Kuigi hetiidi kuninglikud annaalid ei vasta nõudmistele, mida me esitame huvitavale lugemisvarale, vastavad nad üsna suurel määral nõudmistele, mida me esitame ajalooallikatele — ja see on palju tähtsam. Üldiselt kirjeldavad nad sündmusi objektiivselt. Hetiidi kuningad (ja nende ajaloolased) ei varja lüüasaamisi; võidu või kaotuse eest ei kanna vastutust nemad üksipäini, vaid eeskätt ikkagi jumalad. Kui jumal ei võtnud kuninga palvet kuulda või kui ta polnud küllalt vägev ega nupukas, et kuningat võidule aidata — mispärast peaks kuningas selle surnuks vaikima? Hetiidi kuningad arutlevad samamoodi nagu Homerose kangelased Trooja all, ja tänu seesugusele mõtteviisile võime faktograafiliselt nende annaale usaldusväärseiks pidada.

Hetiidi ajaloolaste stiil on kuiv ja asjalik, kuid see ei takista meid vähemalt uudishimu tõttu tutvumast katkendiga «Muršili annaalidest»:

«Järgmisel aastal» (umbes 1320. a. e. m. a.) «läksin mina Mägisele maale Ašarpajasse. Seda Mägist maad hoidis oma võimu all kaškide linn, mis lõikas läbi ka Pala piirkonnast tuleva tee, ja mina sõdisin selle kaškide linnaga. Aga Arinna päikesejumalanna, minu käskijanna, uhke kõuejumal, minu isand, Mezzula ja kõik jumalad toetasid mind. Kaškide linnast, mis hoidis Mägist maad Ašarpajat oma võimu all, sain mina jagu ja purustasin selle. Siis laastasin mina Mägise maa Ašarpaja. Siis pöördusin mina koju tagasi. Ja kui ma olin jõudnud Samucha piirkonda, jäin mina Ziuli korterisse.
Ja kuni minu isa oli Mitanni maal, ründas Aravanna vaenlane lakkamatult Kiššija ala ja rõhus seda rängalt. Ja mina, Päike, mina marssisin Aravanna aladele ja mina ründasin Aravanna alasid. Siin toetasid mind Arinna päikesejumalanna, minu käskijanna, uhke kõuejumal, minu isand, Mezzula ja

kõik jumalad. Ja ma purustasin kõik Aravanna alad. Ja vange Aravanna aladelt viisin mina kuningalossi, neid oli 3500 vangi. Ent kui palju vange, sigu ja lambaid viisid Hattušast koju ohvitserid, jalaväelased ja sõjavankrijuhid, seda polnud võimalik kokku arvata. Ja kui ma olin Aravanna ala vallutanud, siis pöördusin ma tagasi koju, Hattušasse. Ja selle kõik saatsin mina korda ühe aasta jooksul.»

Meie positiivne hinnang, mille me andsime «Muršili annaalidele», ei käi muidugi selle teose sisu kohta («sellel aastal» oli tal veel mingisugunegi asjalikum ettekääne oma sõjaretke sooritamiseks, kuid mõnikord ei varja ta üleüldse oma puhtalt anastuslikke kavatsusi ja taotlust võtta nii palju «vange», see tähendab orje, kui iganes võimalik), vaid maneeri kohta, kuidas ta oma tegudest jutustab. Kui ta kirjutas oma palved nagu poeet, siis oma annaalid kirjutas ta nagu ajaloolane — ja selle töö juures olid talle eeskujuks tema oma teosed.

Peale juriidiliste ja ajalooliste teoste on hetiitide algupärasest loomingust suurima tähtsusega nende keeleteaduslikud teosed ja käsiraamatud. Hattuša varemetes leiti palju fragmente sumeri-babüloonia-hetiidi kolmekeelsest sõnastikust, mis oli ühtlasi ka kiilkirja ning sumeri (juba surnud keele) ja babüloonia keele õpikuks. «Kui tuletame meelde, et hetiidi õpetlased pidid tegelema peale nende veel hatti, luvi, hieroglüüfilise hetiidi, hurriidi ja teiste keeltega, siis tuleb lihtsalt imestada, millised polüglotid nad olid,» ütleb Bedřich Hrozný — ja kujutage ette, missuguse teadusliku triumfiga on siin tegemist, kui ta võib nendele sõnadele lisada: «... hoolimata mitmesugustest vigadest ja ebatäpsustest, mida nad tegid näiteks babüloonia keele puhul.»

Kuid isegi kõige lühemas hetiidi teaduslikku ja erialast kirjandust käsitlevas ülevaates ei saa puududa vihje neljale suurele savitahvlile, mis on kiilkirjas ja hetiidi keeles kirja pandud, siin-seal aga esinevad ka teistes keeltes väljendid. Need tahvlid avastati kahekümnendatel aastatel Istanbuli muuseumis ja 1930. aastal tõlkis Bedřich Hrozný need esmakordselt täielikult. (Väiksemaid katkendeid oli tõlgitud juba varem, «sondeerimise» mõttes, et teada saada, mis laadi teosega on tegemist.) See on spetsiaalne teos hobuste dresseerimisest — esimene seda liiki töö maailmakirjanduses.

Selle autor oli — jällegi üks hetiidi autor, kelle nime me teame — Hetiidi kuninga (tõenäoliselt Šuppiluliuma) hobusetallide ülem Kikkuli. Päritolult polnud ta hetiit, vaid mitanni ekspert, kelle oli võtnud oma teenistusse Hetiidi kuningas, et ta rakendaks tema impeeriumis hobuste dresseerimise parimaid kaasaegseid meetodeid. Ja ehkki väljend «kaasaegne» on kahemõtteline, pole antud juhul sellel tähtsust: Kikkuli printsiibid langevad põhiliselt kokku tänapäeva niinimetatud inglise kooli printsiipidega.

«Täieliku tõlke tulemusena selgus mulle,» kirjutab Bedřich Hrozný (kui ta oli tagasi jõudnud «suvitamiselt Istanbulis, mis oli täielikult pühendatud nende tahvlite dešifreerimisele»), «et siin on tegemist õpikuga, mis koosneb kolmest osast: 1) hobuse ettevalmistamine treeninguks, 2) hobuse treenimine traaviks, 3) hobuse treenimine galopiks. Ühtekokku kestis treening 200 päeva. On väga huvitav, missuguse täpsusega on kindlaks määratud treenitavate hobuste iga samm, iga puhkus, iga söötmine, iga jootmine, iga ujutamine selle 200 päeva jooksul. Siin on tegemist teosega, mis üllatab oma ebaidamaise metoodilisusega; selle teose indoeuroopalik päritolu on ilmne.» (Mitanni riiki valitses indoeuroopalik valitsev kiht; selle riigi lühike ajalugu on tänapäevani detailsemalt läbi uurimata.) «Eeskirjades leidub palju väljendeid, mis on aarialik-mitanniliku päritoluga, nii nagu tänapäeval treenerite erialane keel kubiseb ingliskeelsetest nimetustest.»

Teosest endast esitame ainult seda, mis võib huvi pakkuda ka võhikule. Hetiidid (ja mitannid) hoidsid hobuseid suurtes ühistallides, kevadel ja suvel paimendasid nad neid karjamaadel. Nad toitsid hobuseid odra ja rohuga, mida andsid neile peamiselt öösel, heina ja odrapudruga, mida andsid neile pärast ujutamist (kaera Vana-Orient ei tundnud). Selle toidu sisse segati heksleid, et sundida hobust sööki hästi läbi närima; treeningu vältel lasti hobuseid vaheldumisi puhata ja allutati nad dieedile, mis oli sageli väga range. Treenima hakati ainult selliseid hobuseid, kes olid auga läbi teinud eksami — raske pikamaasõidu. Sellele järgnev ettevalmistav treening kestis 21 päeva; tegelik treening käis nii päeval kui ööl, treeningu lõpul pidi hobune vaheldumisi traavi ja galoppi lastes katma ühe ööga 112 kilomeetrit. Kui ta sellega toime tuli, siis anti ta üle — sõjaväele.

Ja siin me jõuamegi järjekordse panuseni, mille hetiidid on andnud teadusse ja kunsti, kui me oleme nõus nimetama (Caesari järgi) sõjandust «teaduseks ja kunstiks». Hetiidid treenisid oma hobuseid eeskätt sõjavankrite jaoks, mida nemad ise polnud küll leiutanud, kuid mida nad olid nii kõvasti täiustanud, et sedamoodi põhjustasid revolutsiooni sõjapidamises.

Assüüria-babüloonia ja egiptuse sõjavankritega võrreldes olid hetiidi omad eeskätt otse uskumatult kerged (rekonstruktsioonide põhjal 5—10 kg!). Kuid sellest hoolimata olid nad tugevad ja küllaldaselt avarad kolmeliikmelisele meeskonnale, kelle ülesanded olid otstarbekalt jaotatud. Hetiidi sõjavankri ülemaks oli kutsar, kilbikandja hoolitses meeskonna kaitsmise eest, vibukütil olid mõlemad käed vabad; hetiitide vaenlaste sõjavägedes oli vankri ülemaks vibukütt, kes pidi ennast ise kilbiga kaitsma ja kutsarile käske andma. Iga üksiku hetiidi sõjavankri ülekaal vaenlaste vankritega võrreldes (nood olid raskemad, kohmakamad ja nende meeskond koosnes ainult kahest liikmest) mitmekordistus ka veel seega, et hetiidi sõjavankrid sõdisid suurte

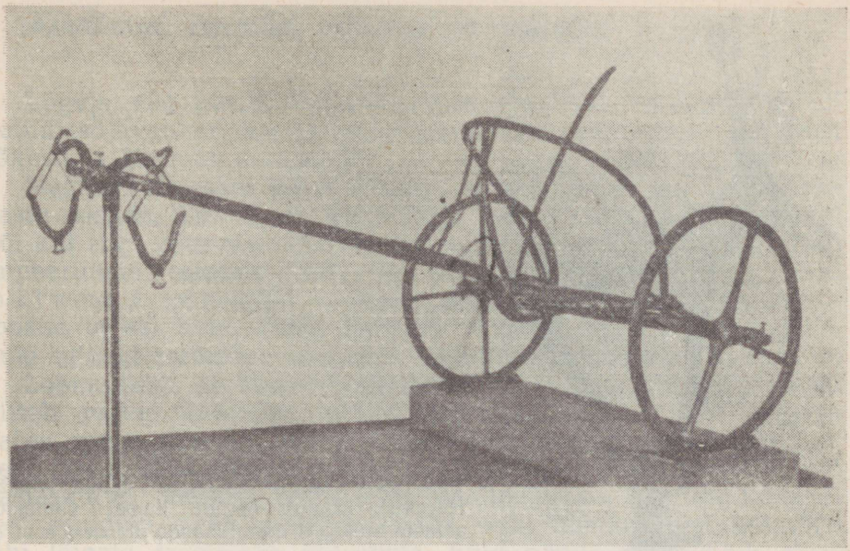

Egiptusest leitud hetiidi sõjavanker: selle päritolu pole vastuvaidlematult kindlaks tehtud. Vanker on tervenisti puust; telg on lepast, rattad ja ülejäänud osad saarest, «rattarehvid» on kaetud kasetohuga. H. Bosserti foto.

üksustena, samal ajal kui assüüria-babüloonia ja egiptuse sõjavankrid võitlesid põhiliselt iseseisvate taktikaliste üksustena (nagu näiteks keskaegsed rüütlid). Selline kergete sõjavankrite massiline mängupanek, mille hetiidid esimestena tõid sõjapidamisse, osutus võimalikuks eeskätt laia tagamaa tõttu, mis andis hetiidi sõjaväele kutsareid ja vibukütte: sõjavankri meeskonna liikmeks võis saada põhimõtteliselt iga vaba hetiit, samal ajal kui egiptlastel, assüürlastel ja babüloonlastel oli sõjavanker eranditult ülikute relv. Vabu hetiite, kes olid isekeskis võrdsed, sai kergesti välja õpetada suurte üksustena sõdima ja panna neid üksuses võitlema kui terviku üht osa, milleks polnud eales võimelised nood vaenujalal seisvad aristokraadid oma sõjavankritel. Hetiidi sõjavankrite kvalitatiivne ja kvantitatiivne ülekaal tõstis loomulikult nende meeskondade võitlusmoraali — kuid me teame hästi, et võitlusmoraal on üks neid tegureid, mis otsustab lahingu tulemuse.

Hetiidi sõjavankrid tungisid kaugele vaenlase tagalasse, ründasid vaenlast ootamatult selja tagant,. hävitasid tema marsikolonne jne.; lahingus alustasid nad rünnakut, ent pärast vaenlase ridadest läbimurdmist sooritasid tiibamisoperatsioone, mis ähvardas vaenlast juba täieliku hävinguga. Oma laadilt oli sõjavanker ründerelv, mis võis kanda sõja kaugele vaenlase terri-

Pronkshirv hetiidi standardilt, leitud Aladža Hüjükist. Kuulub hetiidi kunsti vanimate näidete hulka, II aastatuhande algusest e. m. a.

tooriumile, kuid — ja see on tähtis — kaitserelvaks ei kõlvanud ta üldse, eriti mägisel maastikul ja kitsastes mäekurudes impeeriumi läänepiiril. Et sõjavankrite rakendamisel kehtis põhimõte «armee armee vastu», siis jäid nad alla barbaritest ratsanikele, kes ründasid hajutatud, pidevalt paiskuvate lainetena (need ratsanikud olid nii paadunud barbarid, et nad mitte midagi ei teadnud hetiidi sõjavankritest ega tundnud nende ees ka aukartust), hetiidid ei suutnud neid otsustavasse lahingusse kiskuda ega neile peale sundida oma taktikat, mille puhul oleks nende ülekaal maksvusele pääsenud. Samal põhjusel ei õigustanud sõjavankrid end ilmselt ka orjade ülestõusude mahasurumisel; need ülestõusud puhkesid «mererahvaste» sissetungi perioodil. XIII ja XII sajandi vahetusel selgus, et hetiidi sõjavanker, millel seisis ja koos millega varises Hetiidi impeeriumi sõjaline vägevus, polnud antud tingimustes see jõud, mis oleks suutnud päästa impeeriumi — ja koos sellega ka tema kultuuri.

Ja lõpuks hetiitide kõige tähtsam algupärane panus — nii tähtis panus, et selle tähtsust pole vaja isegi seletada. Maailma esimese rauast pistoda tegi hetiidi käsitööline. Hetiidi impeeriumis algab inimkonna rauaaeg!

Lugeja vist küsib: kui ütles üles see kaitsevall, milleks oli hetiidi sõjavanker, kas poleks saanud «mererahvaste» üleujutust tõkestada Hattuša müüridel?

Isegi arvestamata jättes tõsiasja, et pealinn ei saa kuigi kaua vastu pidada, kui ta on kogu riigi territooriumist ära lõigatud või kui riigi võimsuse alused on täielikult laostunud — ja Hetiidi impeeriumis esinesid XIII ja XII sajandi vahetusel need m õ l e m a d momendid — ikkagi poleks suutnud Hattuša tormijooksu tagasi lüüa. Tema kaitsjad võisid kangelastena langeda, kuid midagi rohkemat nad oma kodulinna heaks teha ei saanud.

Loomulikult oli Hattuša kindlustatud. Ent asjaolu, mille tegid Bitteli palvel kindlaks fortifikatsioonispetsialistid, tõi endaga kaasa suure üllatuse. Kõige tugevamad müürid asusid siin loodes, järsu, sõna otseses mõttes ligipääsmatu kalju serval. Kuid vastasküljel ühendas linna muu maailmaga — sillutatud maantee! Muidugi oleks olnud võimalik seda ühendusteed kraaviga läbi lõigata ja valliga tõkestada, kuid nõnda oleks kõik sõjavankrid linnas igasugusest aktiivsest tegutsemisest välja lülitatud. Ja peale selle: ühe müürivärava juurde tõi järsule nõlvakule rajatud lai mugav trepp (nii soliidne, et seda kasutatakse tänapäevani), linna tsentrumist aga oli kaevatud pikk tunnel, mis viis müüride alt läbi ja lõppes linna kõrval paikneval tasandikul. Veel paremat sissepääsuväravat Hetiidi impeeriumi pealinna ei võinud vaenlane soovidagi.

Kas pole meil seetõttu põhjust kahelda hetiidi fortifikatsiooniinseneride ja ehitajate võimekuses? Mõned autorid kahtlevadki. Ja kas pole siis hoopis õiglasem veeretada vastutus nende nõrkade kohtade eest Hattuša kaitsesüsteemis — veel enamgi, selle süsteemi otsese lõhkumise eest — Hetiidi viimaste kuningate kaela, kes tundsid end oma residentslinnas liiga muretult? Ent mis siin imestada, kui juba sajandeid polnud mitte ükski vaenlane Hattuša müüride ees seisnud ja kui hetiidi sõjavankrid suutsid peatada isegi Ramses II tervelt 600 kilomeetri kaugusel selle linna väravatest?

Väljakaevamised Zindžirlis, Tell Halafis, Karhemišis ja teistes võimsates kindlustes näitavad, et hetiidi insenerid ja ehitajad tundsid oma tööd. Need linnad olid ümbritsetud läbimõeldud müürisüsteemiga (selle hulka kuulus arvukalt ettenihutatud kindlusi) ja peale selle olid need linnad sama läbimõeldud sisemise müürisüsteemiga osadeks jagatud, mis võimaldas linna üksikuid osi kaitsta ka sel juhtumil, kui vaenlane oleks väliskindlustustest läbi murdnud. Nõnda sarnanesid hetiidi kindlused moodsate sõjalaevadega, mille pantserdatud kere on terasseinte abil jaotatud iseseisvateks kambriteks; isegi siis, kui laeva tabab torpeedo, ei pea ta veel põhja minema. Ent — kui me juba selle näite võt-

Trepp, mis viib Boğazköy kindluses linnavärava juurde.

sime — ka kõige võimsam sõjalaev langeb vaenlase kätte või läheb põhja, kui tal tagavarad otsa saavad või kui ta kaotab sideme baasiga. Just sellises olukorras olid peaaegu kõik Hetiidi linnad, ükskõik kui tugevasti nad olidki kindlustatud.

Kuidas need linnad enne hävingut välja nägid? Väljakaevamised võimaldavad meil järeldada, et nad olid avarad, rahvarikkad ja omapärase iluga. Linna keskpunktiks — geograafiliseks, arhitektuuriliseks ja poliitiliseks — oli kindlus, mitte tempel. Selle põhiplaan oli korrapärane, sisemuses palju elu- ja laoruume, tema müürid olid kõrged ning siledad, torni ülaserva ümbritsesid hambulised sakid. Ka tempel kujutas endast jumalateenistuseks (tõenäoliselt ka elamiseks) kasutatavate ruumide teatud kombinatsiooni ladudega. Hattuša peatemplis oli näiteks umbes s a d a ruumi, millest seitsekümmend olid kasutusel ladudena. Ühiskondlike ja muude hoonete arhitektuur oli lihtne, ilustamata, «geomeetriline» nagu meie lennujaamade ja angaaride oma. Ainsateks ilustusteks olid nendes — peale portaalilõvide —

puust sambad, mis hoidsid ülal lameda katuse ettenihutatud osa; need sambad olid asetatud skulptuuridega ehitud soklitesse.

Nagu näitavad kükloopiliste müüride ja kindlusetornide jäänused Hattušas (me tunneme neid ka Karhemišist — assüüriapäraselt, väga tugevasti stiliseeritud jooniselt, mis asub Balavati väraval), oli hetiidi arhitektuur omandanud kolossaalsuse, mis väljendab tähtsusetu rahva tõusu suurvõimuks, kuid ajapuudus ei võimaldanud sellel arhitektuuril monumentaalseks areneda. Egiptus vajas tuhat aastat, enne kui kolossaalsed püramiidid tollel maal loovutasid oma koha templite suurepärastele fassaadidele ja sammassaalidele Tentoris, Karnakis, Edfus. Kreekas nõudis areng Mükeene ja Tirynsi gigantsetest hoonetest kuni Artemise monumentaalse templini Efesoses ja Ateena Parthenonini üle tuhande aasta. Kuid hetiidi arhitektuuri areng peatati — järsult, ühe hoobiga, lõplikult.

On huvitav, et hetiidi linnade varemetes pole arheoloogidel õnnestunud avastada avaraid hoonestamata kohti, mida võiks surmkindlalt väljakuteks pidada. (Plats, mida Texier pidas muistse Taviumi foorumiks või agoraaks, oli tõenäoliselt Hattuša peatempli siseõu.) Kuid väga raske on muidugi kujutleda linna ilma väljakuta: lõpuks jõudsid arheoloogid koostöös filoloogidega järeldusele, et selleks paigaks, kuhu koondus hetiidi linna «avalik elu», oli ilmselt suur õu väravate vahel.

Iga kindlustatud hetiidi linna ees kõrgusid ettenihutatud tornid, mille vahel paiknes väga iseloomulik väljavenitatud ellipsi kujulist poolkaart meenutav värav. Tornide ja peavärava vaheline ala piirati külgmüüridega, nõnda tekkis avar, igast küljest kaitstud õu. Suuremates linnades, kus oli olemas kaks või kolm müürivööndit, eksisteerisid seesugused õued ka mainitud müüride ja nende väravate vahel. Ent selgema ettekujutuse kui see

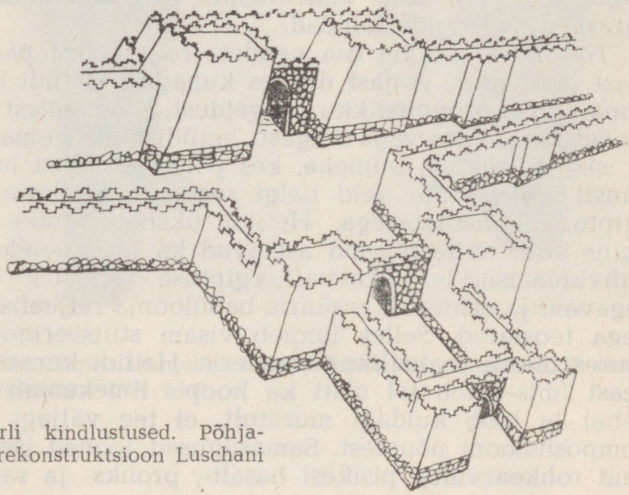

Hetiidi linna Zindžirli kindlustused. Põhjavärava ja eesõuede rekonstruktsioon Luschani järgi.

Hetiidi keraamika. Ärgem laskem end petta nende nõude moodsast väljanägemisest. Esimene kann vasakult pärineb Tšehhoslovakkia väljakaevamistelt Kültepes.

kirjeldus annab pilk illustratsioonile, kus on rekonstrueeritud Zindžirli kindluse- ja linnamüürid; need kaevasid välja Humann ja Luschan (me jälgisime neid selle töö tegemisel teises peatükis).

Sellisele õuele tõid võõrad kaupmehed oma kaubad (linna, kindlusemüüri taha, lasksid ettevaatlikud hetiidid neid haruharva), siin pakkusid hetiidi käsitöölised oma tooteid, siin olid rahavahetajatel oma väikesed lauad tundlike kaaludega hõbekangide vaagimiseks, siin töötasid ühiskondlikud kirjutajad, siin andis sõjavägi vande enne sõjateele asumist, siin tervitati teda pidulikult, kui ta oli tagasi jõudnud. Ilmselt kogunes siia ka pankuš — samuti nagu näiteks Troojas tuli kokku nõukogu «õuele kuningamaja värava ees», mis on meil «Iliasest» teada. Ja need õued ning väravad, kuhu võisid tulla peale kohaliku elanikkonna ka võõrad, olidki nähtavasti ainukesteks avalikeks paikadeks, mida hetiidid esinduslikult kaunistasid.

Sissepääsuväravast alates, mida valvasid kivist lõvid või jumalate skulptuurid, kulgesid peavärava suunas reljeefide ja raidkirjadega kaunistatud võimsate kiviplokkide ja -plaatide read. Need seisid vabalt, madalatel postamentidel — täpselt nõnda, nagu neid avastasid kahekümne või kahekümne viie sajandi pärast arheoloogide labidad.

Tõsi küll, suurem osa nendest reljeefidest pärineb hilisemast ajast ja kujutab endast üksnes kunagise Hetiidi impeeriumi pealinna kunsti provintslikku peegeldust. Kuid sellest hoolimata avalduvad ka nendes väga selgesti hetiidi kunsti omapärased jooned, ja isegi niisugune inimene, kes pole spetsialist muistse Lähis-Ida kunsti alal, ei aja neid iialgi segamini assüüria-babüloonia või egiptuse kunstiteostega. Hetiidi üksikkunstnike üle võimutseb ühtne stiil, mille normid asetavad ka piiri nende loomingulisele individuaalsusele. Erinevalt egiptuse reljeefist on hetiidi oma sügavam ja erinevalt assüüria-babüloonia reljeefist tugevama joonega teostatud. Selles ilmneb visam stiliseerimistaotlus ja seejuures täiesti realistlikus maneeris. Hetiidi kunstnik alustab alati peast (mis tuleb tal alati ka hoopis ilmekamalt välja kui muu keha) ja loob kuidagi muretult, ei tee väljagi rangelt suletud kompositsiooni nõuetest. Samasugused jooned iseloomustavad ka neid rohkearvulisi pisikesi basalt-, pronks- ja raudkujukesi, mis

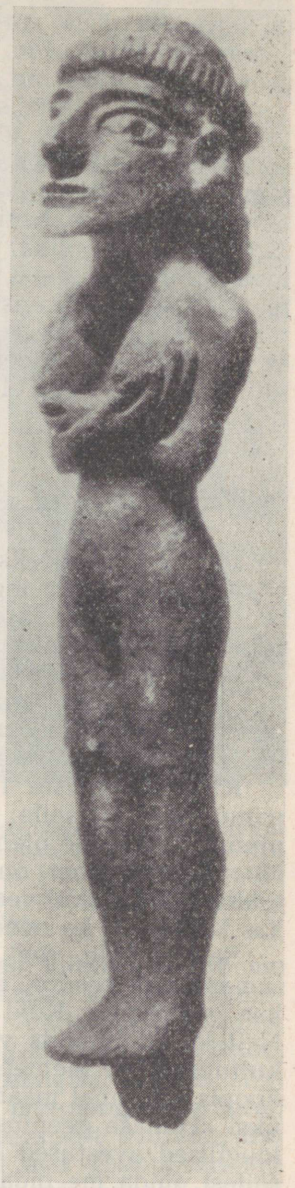

Hetiidi pronkskujukesed Tell el-Judeihist. Pärinevad II aastatuhande lõpust e. m. a.

on leitud hoonete varemetest: meeste ja naiste pead, istuvad ja sammuvad inimkujud, jumalate ja eeskätt laste kujud, kultusega seotud standardid jne., samuti suurem osa keraamikast.

Muidugi ei vasta see kunst nendele mõõdupuudele, mida me tahes-tahtmata rakendame iga kunstiteose puhul — palju hilisema kreeka klassikalise kunsti mõõdupuudele; see kunst on olnud meile tänapäevani nii normiks kui ka haruharva saavutatavaks eeskujuks. Hetiidi kunst on lihtne. Algul ei köida see meid sugugi, kuid hoolika ja järelemõtliku vaatlemise korral jätab ta meisse lõpuks tugeva, püsiva mulje. Kui me peaksime iseloomustama tema kohta kunstiajaloos ühe lausega, siis me ütleksime vist nii: see on kreeka kunsti eelkäija, mingisugune vilu veebruarikevad. See on indoeuroopa kultuuri vanim kunst; sellest kultuurist ei jäänud järele mitte midagi peale täitmatute lootuste.

Hetiidi pärand

«Oli tõesti suureks kaotuseks inimkonna kultuurile, et Egeuse rahvaste invasioon tegi enneaegselt otsa tolle andeka rahva kultuurilisele tõusule ja eksistentsile,» ütleb Bedřich Hrozný ja meie oleme temaga täielikult nõus.

Selles seoses kerkib loomulikult keelele küsimus: mis oleks siis juhtunud, kui hetiitide impeeriumi poleks hävitatud, kui barbarite paljad jalad poleks hetiidi kultuuri puruks sõtkunud ja kui assüürlaste verine mõõk poleks seda maha niitnud?

Kuid ajalooliste faktide valgusel pole niisugusel küsimusel mõtet. Ja peale selle: katse vastata viiks meid fantaasia kõikuvale pinnale, mida me oleme kogu käesolevas teoses hoolega vältinud. Hoopis mõttekam on aga teine küsimus: kui hetiidid kadusid ajaloo kuristikku veel põhjalikumalt kui müütiline Atlantis — kas kadus siis ka nende panus inimkonna kultuurivaramusse?

Senini pole veel tõestatud, et kultuuri valdkonnas kehtib samasugune seadus, nagu on seda energia jäävuse seadus füüsikas ja keemias. Kuid sellest hoolimata ei kao kultuurid jäljetult. Näiteks domineeris veel möödunud sajandil arvamus, et kreeka kultuur, mille elemendid elavad tänaseni meie kultuuris (ja seda hoopis suuremal määral, kui meie tavaliselt arvame), sündis ainuüksi «Hellase geeniusest» nagu Athena Zeusi peast. Kuid arheoloogilised avastused Mesopotaamias ja Süürias näitasid, et palju sellest, mida me pidasime kreeklaste originaalseks panuseks üldkultuuri, osutus ainult babüloonlastelt, assüürlastelt, foiniiklastelt ja egiptlastelt päranduseks saadud ning paljundatud varanduseks. Ja Anatoolias tehtud uusimate avastuste valgusel näeme, et ka hetiitidelt võtsid kreeklased mõndagi üle.

Kuid asi pole muidugi üksnes selles, et kreeklased naasevad oma Väike-Aasia sõjakäikudelt hetiidi tüüpi kiivritega ja et

Kuningas Varpalava toob kasvujumalale ohvriks esimesed viljakõrred. Reljeef Ivrize kaljul, VIII sajandi keskpaiku e. m. a. Hetiidi kujutava kunsti viimane silmapaistev teos, kuid juba üsna tugevasti mõjutatud assüüria kunstist.

Arion ujub Väike-Aasiast Kreekasse sellise lüüraga, mida me tunneme hetiidi reljeefidelt. Kreeka klassikalise kultuuri sünnikohaks polegi ju Kreeka manner, vaid Väike-Aasia rannik Efesose, Mileetose, Halikarnassose, Knidose linnaga ja Chiose, Lesbose ning Samose saarega: seesama kunagise Hetiidi riigi «rikas palistus suurel riidekangal». Kreeka mütoloogia uurimine on tõestanud, et kreeklased ammutasid selle sisust suurema osa just ülalmainitud territooriumilt. Kui nad aga ammutasid siit süžeesid oma mütoloogia jaoks, mispärast ei võinud nad sellest allikast ka muud ammutada? Kas või mõningaid tootmiskogemusi (näiteks rauatootmises; raua leiutamise omistab kreeka traditsioon Glaukosele Chiosest), teadmisi füüsika- ja matemaatikavallas, astronoomias ja arstiteaduses? Ja kui nad meid ei informeeri oma nii äkki omandatud üllatavalt suurte teadmiste allikast?

Enamik õpetlasi näebki hetiitide suurimat ajaloolist teenet selles, et nemad andsid varem omandatud teadmiste teatepulga kreeklastele, viimased omakorda aga Euroopa teistele rahvastele üle. Bossert näeb Hetiidi impeeriumis «silda Mesopotaamiast Kreekasse» ja paigutab nii hetiidid kui ka nende otsesed järglased «meie õpetajate õpetajate», kreeklaste hulka. Hrozný ütleb, et «vanad hetiidid, kes olid joonud babüloonia suurepärase kultuuri allikast, olid parimateks vahemeesteks Aasia ja Euroopa, Egeuse piirkonna, Kreeka ja Rooma vahel». V. V. Struve ühineb nende seisukohtadega: «Hetiidi kultuuril oli suur ajalooline tähtsus, sest nagu hetiidid ise, nõnda ka hilisemast ajast pärinevad Väike-Aasia rahvad, kes olid hetiidi päranduse üle võtnud, osutusid silmapaistvateks vahendajateks, nemad andsid tolleaegse Euroopa rahvastele üle babüloonia kultuuri saavutused.»

Kuid — kas andsid hetiidid need saavutused üle ainult tolleaegse Euroopa rahvastele, eeskätt kreeklastele, kellelt teised rahvad need saavutused hiljem üle võtsid? Kas ei vahendanud nad oma teadmist ka Lähis-Ida rahvastele, eriti juutidele, foiniiklastele ja tänapäeva Iraani ning Taga-Kaukaasia rahvaste eelkäijatele? Kas vastab tõele, et etruskid tõid mõningad hetiidi kultuuri elemendid Itaaliasse ja keldid Kesk- ning Lääne-Euroopasse otseselt, ilma kreeklaste vahenduseta? Ja kui piirdume kreeklastega: kui suur oli tegelikult hetiidi mõju kreeka kultuurile ja milles see konkreetselt avaldus? Kõigile neile küsimustele vastavad väga autoriteetsed teadlased erinevalt — ja seejuures peaaegu alati reservatsioonidega.

Kuid meie küsimused pole sellega ammendatud. Kas piirdub hetiitide ajalooline tähtsus siis ainult ülalmainitud vahendajaosaga? Kas me seda esile tõstes ei vähenda — ja kasutades Bedřich Hrozný sõnu — «selle fakti tähtsust, et neil oli olemas ülimalt silmapaistev kultuur?» Ja mida kõike me sellest kultuurist veel e i t e a? Missuguseid vastuseid annab Hetiidi impeeriumi edaspidine uurimine ja missuguseid uusi küsimusi kerkib esile aastatuhandete sügavikust, kui arheoloogid kaevavad Väike-Aasia läbi niisama põhjalikult, nagu nad on seda teinud Mesopotaamia ja Egiptusega?

Kuna me ei lõpeta seda raamatut traditsioonilise kokkuvõttega — kokkuvõttega suurepärastest tulemustest, mida on saavutanud nii rahvusvaheline kui ka Tšehhoslovakkia teadus maakeralt kadunud hetiidi rahva saladuste paljastamisel — vaid lahendamist nõudvate probleemidega, siis pole lugeja ehk rahul. Ja kui see nõnda on, siis on kõik korras. Siis tunneb lugeja sedasama, mida tunnevad need teadlased ja uurijad, kes jätkavad pioneeride tööd; nende pioneeride saatusi, dramaatilisi heitlusi ja kordumatuid võite inimtunnetuse teel jälgisime meie käesolevas raamatus. Kuid rahulolematus on jõud, mis viib teadust — ja mitte ainult teadust — edasi. Avastama minevikku kadunud impeeriume ja vallutama tulevikku kuuluvaid kosmosemaailmu.

Sünkrooniline tabel

See tabel annab ülevaate valitsejatest ja kõige tähtsamatest sündmustest, alates Hetiidi impeeriumi rajamisest ja lõpetades hieroglüüfiliste hetiitide väikeste riikide varinguga. Andmed Egiptuse valitsejate kohta on antud põhiliselt J. A. Breastedi ja G. Steindorffi järgi, Assüüria-Babüloonia valitsejate kohta E. F. Weidneri järgi (arvesse võttes korrektiive, mida põhjustasid leiud Eufrati keskjooksul asuvast Marist) ja Hetiidi kuningate kohta B. Hrozný järgi. Üksikute dateeringute puhul, eriti kehtib see Hetiidi vanimate kuningate valitsusaegade kohta, tuleb arvestada kõrvalekaldumisi kuni ±50 aastat. Kõik esitatud daatumid tähendavad aastaid enne meie ajaarvamist.

	EGIPTUS	BABÜLOONIA	ASSÜÜRIA	HETIIDI IMPEERIUM	KÕIGE TÄHTSAMAD SÜNDMUSED	
1	2	3	4	5	6	7
	1801	1811				
	Amenemhet IV	Sinmuballit				
1800						1800
				1800 Anitta	Umbes 1800 — Hetiidi impeeriumi	
90	1792	1791			rajamine.	90
	Sebeknefrue	Hammurabi	Šamšiadad			
80	1788		(Hammurabi kaasaegne.			80
70	XIII—XVII dünastia		Järgnevate valitsejate			70
60	(üle 100 peaaegu tund-		hulk, Babüloonia omad			60
50	matu valitseja)		välja arvatud, pole kin-			50
40		1748	del)	1740	Kõige hiljem 1749 — Hammurabi	40
30		Samsuiluna		Tuthalija I	seadused Babüloonias.	30
20						20
10		1710		1710	Ajavahemikus umbes 1700—1580	10
		Abiešuch		Pašurruma	— Egiptus hüksoslaste ülemvõimu	
1700					all.	1700

1	2	3	4	5	6	7
90						90
80		1682				80
70		Ammiditana		1670	1670—1650 — Hetiidi võimu levimine, vallutatakse territoorium «Lõunamere» ääres.	70
60				Tabarna		60
50		1646		1650	Umbes 1650 — «Tabarna testament».	50
40		Ammizaduga		Hattušili I		40
30					Pärast 1650 — Hetiidi vallutused Süürias ja Põhja-Mesopotaamias.	30
20		1624				20
10		Samsuditana				10
1600				1610		1600
				Muršili I		
90		1593		1590	1594 — Hetiidid vallutavad Babüloni. Hammurabi dünastia varing.	90
80	1580	Agum II		Hantili I		80
70	XVIII dünastia	(teadmata hulk valitsejaid Kassiidi dünastiast)		Zidanta I	1593 — Babülon satub kassiitide võimu alla; Vana-Babüloonia riigi varing.	70
60	Ahmosis I 1558				Pärast 1590 — Sisetülid Hetiidi impeeriumis, keskvõimu nõrgenemine.	60
	Amenhotep I					
	Thutmosis I					
	Thutmosis II					
50				1545		50
40				Ammuna		40
30		1530		Huzzija I		30
20		Ulamburiaš		1520	1520—1515 — Hetiidi kuninga Telipinu «konstitutsiooniline reform».	20
10		1510		Telipinu		10
	1505	(teadmata hulk valitsejaid)				
	Hatšepsut					
	Thutmosis III					
1500						1500

90				1490 Alluvamna Hantili II Zidanta II	Pärast 1490 — Egiptlased tungivad Süüriasse, vallutavad Megiddo, Kadeši ja Halpa kindluse. Hetiidi impeeriumi vägevuse allakäik. Hetiidi ja Mesopotaamia valitsejad annavad Thutmosis III-le «kingitusi».	90
80				Huzzija II		80
70						70
60				1460		60
50	1450 Amenhotep II Thutmosis IV			Tuthalija II		50
40				1440		40
30				Arnuvanda I		30
20						20
10				1420		10
	1405 Amenhotep III			Hattušili II	Pärast 1405 — Egiptuse rahuarmastava poliitika periood. Egiptuse-Mükeene kaubasuhted.	
1400						1400
				1400 Tuthalija III		
90				1385		90
80			1380	Arnuvanda II	Umbes 1380 — Kaškid ja nende liitlased vallutavad Hetiidi riigi. Hattuša häving.	80
70	1370 Amenhotep IV	1369 Kadašman-Enlil	Assuruballit I	1375 Šuppiluliuma I		70
60	(Echnaton) 1352	Burnaburiaš			Pärast 1370 — Echnatoni usureform Egiptuses.	60
50	Smenhkare Thutanhamon	1344				50
40	Eje 1335	Kurigalzu III	1340 Ellilnarrari	1335		40
30	XIX dünastia Haremheb		1325	Arnuvanda III 1334		30
20		1319 Nazimaruttaš	Arikdenilu	Muršili II		20
10	1309 Ramses I 1308 Seti I		1310 Adadnirari I	1306 Muvatalli	1308—1306 — Hetiitide ja egiptlaste esimesed kokkupõrked Süürias.	10
1300						1300

1	2	3	4	5	6	7
	1298 Ramses II	1293 Kadašman-Turgu 1277		1282 Muršili III	1296 — Kadeši lahing. Egiptuse vaaraod loobuvad Hetiidi riigi hävitamise plaanidest.	
90				1275	1290—1230 — Egiptuse Uue riigi õitseaeg; ehitused Karnakis, Zaanetis, Abu Simbelis.	90
80			1280 Salmanassar I	Hattušili III		80
70			1260	1260		70
60			Tukulti-Ninurta I	Tuthalija IV		60
50		1249 Kastiliaš IV			Pärast 1275 — Egiptuse-Hetiidi leping igavese rahu kohta.	50
40						40
30	1232	1232	1231	1230		30
20	Mineptah Amenmes Siptah Seti II	Adadšumnassir	Assurnadinapal 1213 Assurnirarri III	Arnuvanda IV		20
10	1205 Setnahtos	1202 Melišpak II 1188	1202 Ninurta Apalekur I		Umbes 1250—1200 — Hetiitide võitlus «ahhailastega» (Trooja sõda).	10
1200			1176			1200
	1200 XX dünastia Ramses III			1200 Šuppiluliuma II	Umbes 1200 — «Mererahvaste» sissetung Väike-Aasiasse.	90
90						80
80					Umbes 1190 — Hattuša vallutamine. Hetiidi impeeriumi varing.	
70	1168 XXII dünastia					70
	834 Šešonk III	802 Eriba-Marduk	805 Adadnirari II			
800						800

90	784 Pemu					90
80	782 Šešonk IV		781 Salmanassar II			80
70		762 Nabušumiškun	771 Assurdan IV		(776) — Esimene olümpiaad; kreeka ajaarvamise algus.	70
60			753		(753) — «Rooma asutamine»; rooma ajaarvamise algus.	60
50	745 XXIII dünastia	747 Nabunassir	Assurnirari V 745 Tiglatpilesar III		750—720 — «Hieroglüüfiliste hetiitide» väikeriikide järkjärguline varing.	50
40					738—732 — Põhja-Iisrael ja Damaskus muutuvad Assüüria provintsiks.	40
30			726 Salmanassar IV		729 — Babüloonia muutub Assüüria provintsiks.	30
20	718 XXIV dünastia 712—670 XXV dünastia		722 Sargon II 705		717 — Assüürlased vallutavad hetiitide viimase kindluse — Karhemiši.	20
10						10
700						700

Sisukord

SISSEJUHATUS 3

I. RAHVAS AJALOO HÄMARUSES

1. **Hetiitide avastamine** 7
«Hetiitide leiutaja». Aabrami leping — ajalooallikas? Hamati imekivi ja edumeelne paša. Kuningas Tarkumuvu kahtlane pitsat. Arhiividokumendid kinnitavad Hetiidi impeeriumi olemasolu. Kolmas suurriik Egiptuse ja Babüloonia kõrval.

2. **Esimesed ekspeditsioonid kadunud kuningriiki** 22
Texier otsib antiikaegset Taviumi. Türgi, ebahuvitav maa. Šeik Ibrahim Lausanne'ist. Zindžirli saladuslik kindlus. Jumalate ja arheoloogide protsessioon. Hic sunt leones!

3. **Teadus ummiktänavas** 41
Liverpooli ülikooli ekspeditsioon. Winckler saabub Boğazköysse. «Kokkusattumine nagu muinasjutus «Tuhat üks ööd». Leping igavese rahu kohta, sõlmitud 3100 aasta eest. Sajandi suurim arheoloogiline avastus. J. A. Knudtzon loobub oma seisukohast. «Kitsas kuristik».

II. HETIIDI PROBLEEMI LAHENDAMINE

4. **Lavale ilmub Bedřich Hrozný** 61
Mees, kes viis hetitoloogia välja ummiktänavast. Noorus, stuudium ja jälle stuudium. «Muinasjutuline koht: ehkki ilma palgata, kuid õhtud on mul vabad». Erakorraline professor — igas suhtes. Wincleri kavatsuse täideviija. Millest alustada?

5. **Kuidas dešifreeritakse tundmatuid keeli ja tundmatuid kirjasid** . . . 81
Hrozný ette kerkinud küsimused. Nelisada kirjaliiki. «Liiga segane ja teaduslikult lahendamatu probleem». Kuidas Champollion dešifreeris egiptuse hieroglüüfid. Kooliõpetaja Grotefendi kihlvedu, mis oli juba ette kaotatud. Kiilkirja dešifreerimine — teist korda! «Tänapäeval meie neid kirjasid ei dešifreeri, meie loeme neid!»

6. **Hrozný meetod** 103
«Fantaasia, mida taltsutab suur kriitilisus». Sõnastikud, mis koostatud lõppude järgi. «Nüüd saate leiba süüa, siis saate vett juua». Kolme tuhande aasta vanune teejuht. Kõige hämmastavam avastus. Kas hetiidid rääkisid hetiidi keelt? Hetiidi probleemi lahendamine.

III. OTSINGUD, EKSLEMISED JA UUED AVASTUSED

7. **Mööda aastatuhandete jälgi** 123
«Mitte midagi peale lootuse». Tšehhoslovakkia esimene arheoloogiline ekspeditsioon Orienti. Haavatud emalõvi ja lause, mis maksis pool miljonit. Hrozný teadmishimu piir. Kärudega Kapadookia savitahvlite saladust paljastama. Hetiidi kindlus Tuhamäe all. «... suur hulk tahvleid, terveid tahvlite pesakondi». Edu Idas, edu Läänes.

8. **Hieroglüüfilised hetiidid** 144
Dešifreerimata raidkirjad 69-st paigast. «Kas eesli- ja härjapead sümboliseerivad kuningaid?» Statistika ja dünamiit arheoloogia teenistuses. Hieroglüüfid Praha trükikojast. «Hrozný ületas Hroznýl» Sõna on H. T. Bossertil. Õitsvad karuohakad Hadži Mehmedi niidul. «Reis Itta, mida ma soovitaksin igale ajaloolasele!» Apoliitiline professor. «Surnute linn» ja küsimused Induse kallastel. Kreeta probleem — ajaloo suurim saladus. «Üks kõige säravamaid tähti».

10. **Uued avastused vanades paikades** 184
Rünnak, millest Hrozný enam osa ei võtnud. Sadu kahes keeles raidkirju — ja mitte mingisuguseid tulemusi! Bossert Mustal Mäel. Kuningas Azitavada esitleb ennast. Franz Steinherri unenägu. Eesriie avaneb.

IV. MIDA ME TEAME HETIITIDEST TÄNAPÄEVAL

11. **Hetiitide ajalugu** 201
Algkodu ja «rahvaste prügiauk». Hattušal lasuv needus ja impeeriumi rajamine. «Konstitutsiooniline monarh föderatiivse riigi eesotsas». Ülik, sõdalane, vaba inimene, ori. Ekskursioon: hetiitide elu arginäev. Sõjad Babüloniga, sõjad Egiptusega. «Mererahvaste» sissetung ja 29. Hetiidi kuningas. Hetiidid lahkuvad ajalooareenilt.

12. **Hetiidi kultuur** 228
«Nõiduslik kaar, mis ühendab minevikku olevikuga». Tuhat hetiidi jumalat ja palvet, mis on tegelikult luuletused. «Kui juba kuningad kirjutasid niimoodi ...» Teaduslik ja erialane kirjandus. Kindlused, templid, väravad ja reljeefid. Hetiidi pärand.

Lisa

Sünkrooniline tabel 251

Raamatukogu

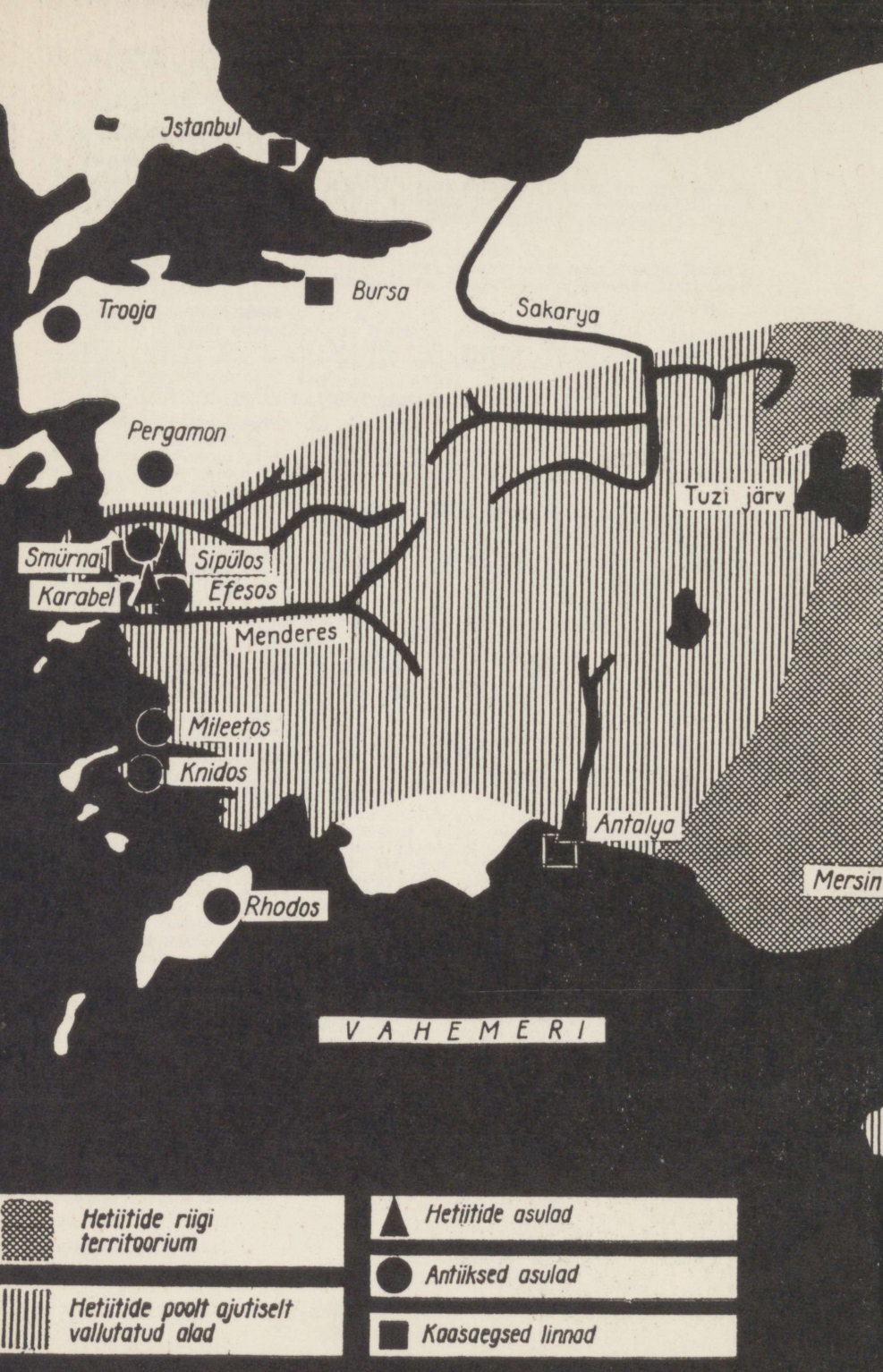
Istanbul
Bursa
Trooja
Sakarya
Pergamon
Tuzi järv
Smürna
Sipülos
Karabel
Efesos
Menderes
Mileetos
Knidos
Antalya
Mersin
Rhodos
VAHEMERI
Hetiitide riigi territoorium
Hetiitide poolt ajutiselt vallutatud alad
Hetiitide asulad
Antiiksed asulad
Kaasaegsed linnad

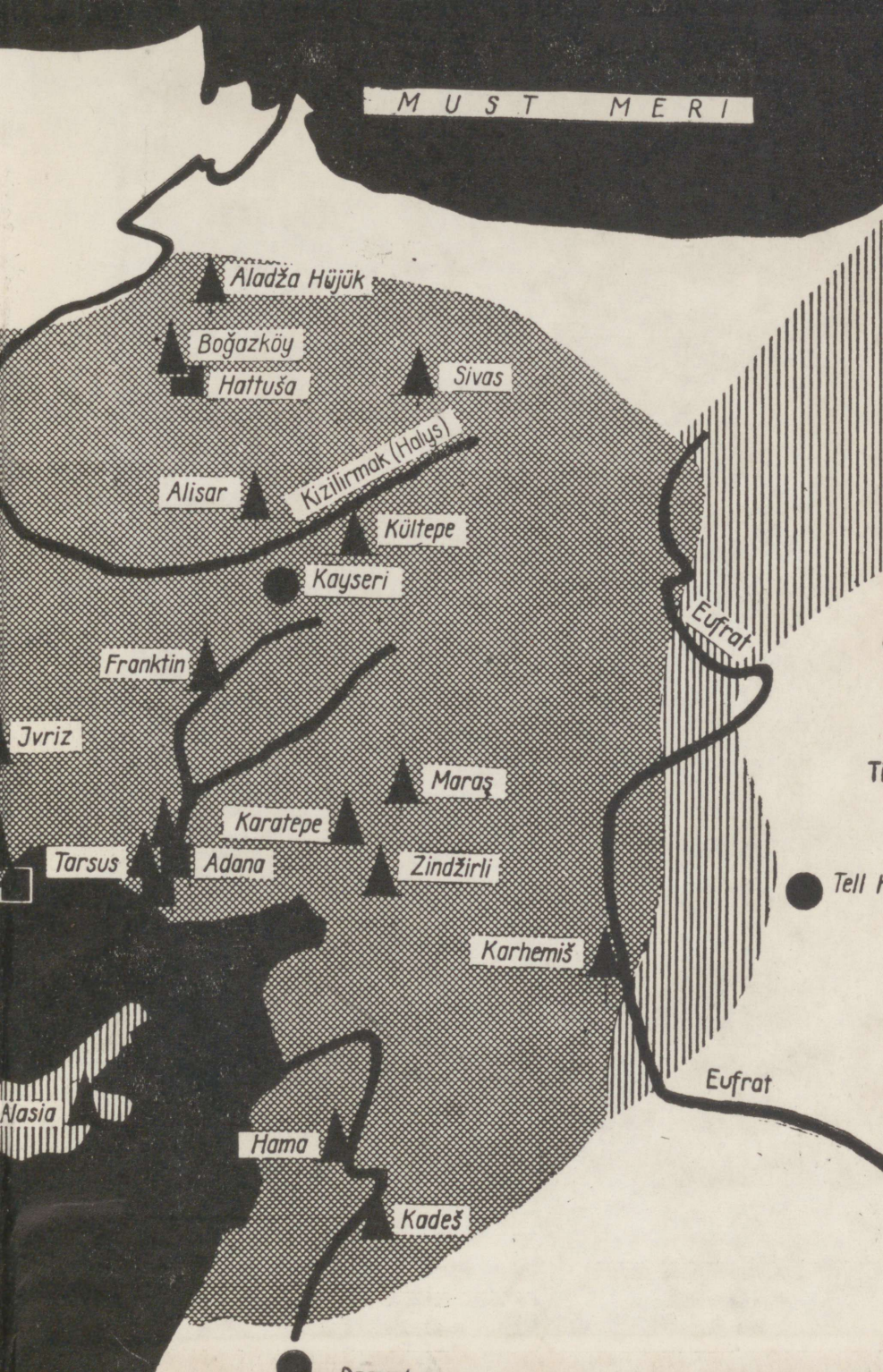
MUST MERI
Aladža Hüjük
Boğazköy
Hattuša
Sivas
Kizilirmak (Halys)
Alisar
Kültepe
Kayseri
Eufrat
Franktin
Jvriz
Maraş
Karatepe
Tarsus
Adana
Zindžirli
Karhemiš
Eufrat
Alasia
Hama
Kadeš

A
31 238
5681087

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00568108 7